

317287

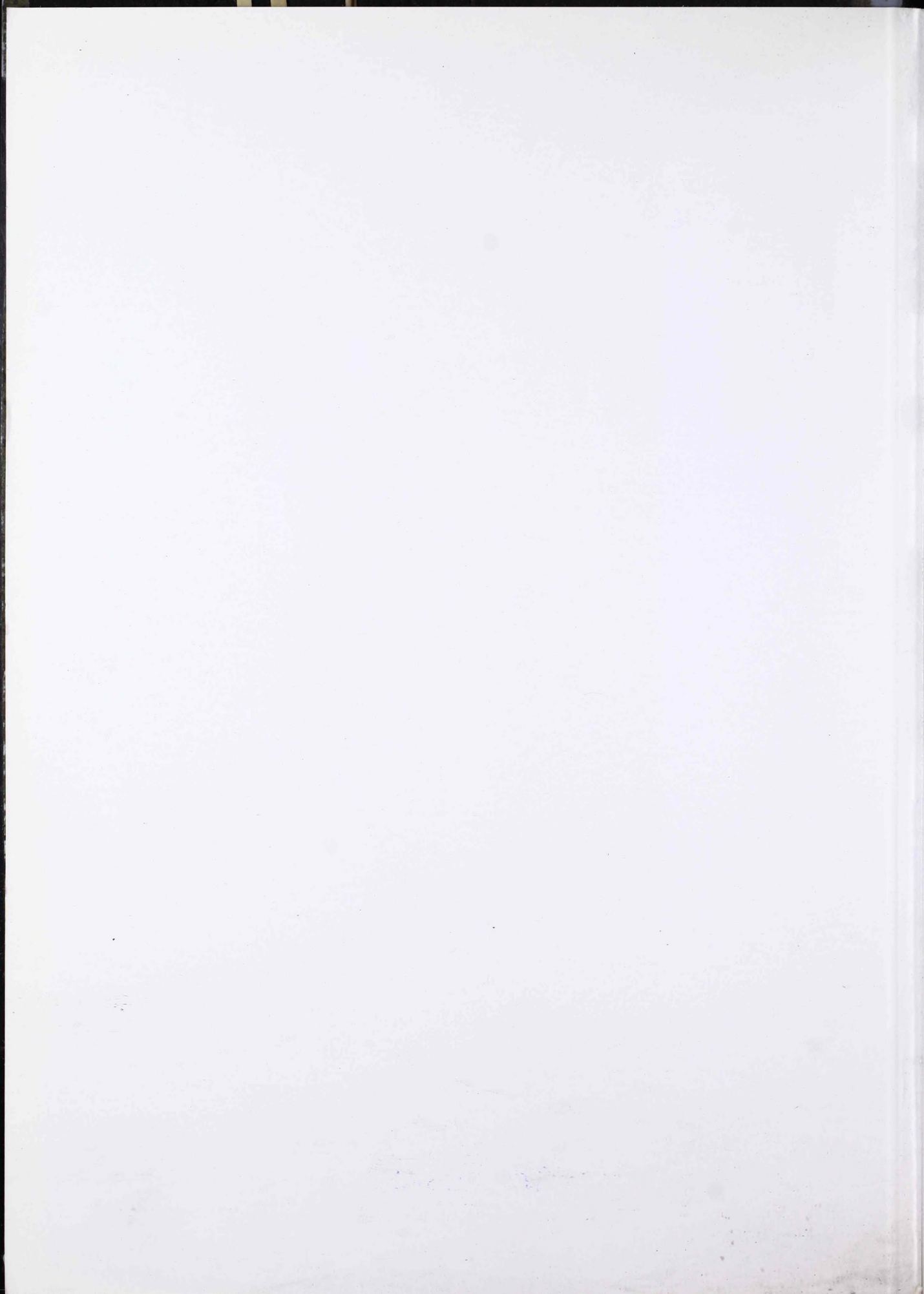
POLITIKAI KULTÚRA I.

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. folyam IX. évfolyam 2005. II. szám Ára 800 Ft

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

III. folyam IX. évfolyam 2005. II. szám Ára 800 Ft

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Lapunk szerkesztősége:
az MTA Szociológiai Kutatóintézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik

Alapító és a szerkesztőbizottság elnöke: Vitányi Iván
Főszerkesztő: Tibori Tímea
Főszerkesztő-helyettes: Németh István

A szerkesztőbizottság tagjai: Antalóczy Tímea, Farkas Mária,
A. Gergely András, Kraiciné dr. Szokoly Mária, Schneider Márta, Szirmai Viktória,
Tamási Péter, T. Kiss Tamás, Utasi Ágnes

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Kutatóintézet
1014 Budapest, Uri utca 49. Tel./fax: 224 0797

Felelős kiadó: Németh István

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1149 Budapest, Fráter György tér 11.
Tel/fax: 221-0951, 221-8099
www.ujmandatum.hu

Olvasószerkesztő: Knoch László
Fotó: Fábián Évi
Nyomás, kötés: Kánai nyomda
Felelős vezető: Kánai József

A 2005. évi négy szám 2000 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat az alábbi bankszámla számon
kérjük teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala támogatja.

ISSN 0133-2597

Tartalom

POLITIKAI KULTÚRA

Császi Lajos: A politikai kultúra episztemológiája	5
Malkovics Tibor: Globalizáció, szélsőjobb és internet	13
Reich Orsolya: A politika mint élményfogyasztás	46
N. Szabó József: Magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok a „fordulat” éveiben (1947–1948)	61

RECENZÍÓ

Tibori Timea: Erdélyi Társadalom	69
----------------------------------	----

BUDAPEST

Gelencsér Mónika: Gyermekbűnözés a dualizmuskori fővárosban	73
---	----

Szerzőink	79
-----------	----

A politikai kultúra episztemológiájával foglalkozó szakirodalom szegényes elméleti kínálata azt mutatja, hogy a politikai jelentés vizsgálata marginális területnek számít a társadalomtudományi kutatásban. Vajon mi magyarázza ezt az érdektelenséget? Talán nem igazán fontos, hogy milyen módon ad értelmet a kultúra a politikának, illetve hogyan ad értelmet a politika a társadalom más területeinek? Vagy talán túlságosan is egyértelmű és mindenki által ismert

való áttérésben ragadható meg legjobban. (Ricoeur, 1976; Rorty, 1998)

A tradicionális társadalmakban a politikai hatalom különleges helyzetet élvezett az egész társadalmi jelentésadásban. Ez volt az a terep, amely a szimbolizációt irányította, kontrollálta és ezáltal a társadalom rendjét meghatározta. Az uralkodói hatalommal és a királyi dinasztiákkal való azonosulás képezte a politikai önkifejezés területét. A hatalom hierarchiája és a szimbólumok hierarchiája szoros kap-

Császi Lajos

A politikai kultúra episztemológiája

dologról lenne szó, amire még az időt is kár pazarolni? Valószínűleg inkább ezek ellenkezője az igaz, azaz a késő modernitásban is fontos, és egyáltalán nem egyértelmű kérdésekről van szó. A hallgatást így nem lehet másként értelmezni, mint a zavar, és a bizonytalanság jelét.

A következőkben a politikai kultúrát éppen a jelentésadásnak ebből a hiányos szempontjából vesszük szemügyre, mint szimbólumok, jelek és metaforák világát. A vizsgálódás kerete történeti és összehasonlító. Eszerint episztemológiailag a tradicionális világból a modernitásba való átmenetet a szimbólumokról a jelekre való áttérés kísérte, amint azt a tudományos gondolkodás előtérbe kerülésénél is láthatjuk. (Rossi, 1983) Napjainkban ismét egy újfajta átmenet tanúi vagyunk, ám ezúttal a modernitásról a késő modernre való átmenetét, amely átalakulás most a jelentésadásban a jelekről a metaforákra és a képekre

csolatban volt egymással, az uralkodó középponti szerepet játszott, mert megszemélyesítette ezt a kapcsolatot. Gondoljunk a középkori politikai teológiára, a király két testének szimbolikus értelmezésére. „Nyilvános élete – írta Erzsébet angol királynőről Geertz – egyfajta filozófiai maszkká volt átalakítva, amelyben minden esemény valami hatalmas eszme kifejeződése volt és semmi sem történt anélkül, hogy valamilyen mondanivalóval ne lett volna megerhelve. A centrum centruma, Erzsébet, nemcsak elfogadta, hogy morális eszmévé alakítsák át, hanem aktívan részt is vett benne.” (Geertz, 1985:129)

Az egyén egyrészt, a kollektívum másrészt, végül a kozmosz harmadrészt elválaszthatatlanul összekapcsolódott a politikai szimbólumokban. A ceremóniális királyi felvonulások például – folytatja Geertz – kijelölték a társadalom centrumát és megerősítették a transzcendens világgal való

5

K É K

kapcsolatot, amikor a hatalom bélyegét rányomták egy adott területre. A politika és a szimbolizmus tanulmányozása ezért a legfontosabb területnek számított a premodern történelemben, mert a hatalom szelleme a szimbólumokban volt a leg tisztább formában kifejezve.

A preindusztriális társadalmakban a szimbólumok elkülönült területet képeztek a társadalomtól, az eszmék világát alkották, amelyek szemiotikailag szakrális területnek számítottak. A szimbólumok szakralitása és a valóság profanitása közötti kapcsolat fixált volt, előzetesen megadott jelentésekkel

aránt közös tárgyai voltak a kulturált elit és a mindennapi emberek tapasztalatának.” (Agulhon, 1985:188)

A szimbólumok kitüntetett helyzetének nyomát sem találhatjuk az ipari társadalmakban. A szekuláris politika fogalmával, és a modernitással eltűnik a világ kozmológiája, mert a természet és a társadalom víziója nem antropomorf többé. A kollektív nem organikus, hanem mechanikus, nem természetes, hanem konstruált. A politika rendje sem írható le többé antropomorf módon, a társadalom fogalma az egyének közötti teret és viszonyokat, nem az individuum, a közösség és a kozmosz egymástól elválaszthatatlan belső kapcsolatát jelöli. Az egyén alá van vetve egy nagyobb közösségnek, de nem szimbolikus, hanem metonimikus kapcsolatban áll a közösséggel, nem tükrözi, vagy jelképezi, hanem része annak. „A királyi vagy hercegi dinasztiák nem választották a populáris önkifejezés korábbi módját. A népfeltség eszméjét az 'általános akarat' fejezte ki... Az általános akarat egy szekuláris vallás lett, az emberek saját magukhoz imádkoztak, és az új politika ezt az imádkozást igyekezett irányítani és formalizálni. Az új politika megpróbálta bevonni az embereket a nemzeti misztikumban való aktív részvételre a ritusokon, fesztiválok, mítoszokon és szimbólumokon keresztül, amelyek az általános akarat konkrét kifejezései voltak.” (Mosse, 1975:1–2)

A nyilvános és a privát elválasztása a modernitásban a politika mindenhatóságát és mindenütt jelenlétét nagyban csökkentette, a civil társadalom fogalma a hatalom perszonalifikációját és antropomorfizációját lehetetlenné, sőt a támadások céltáblájává tette. Paradox módon mennél kevésbé tudta a hatalom magát szakrálisnak és így magától értetődőnek mutatni, annál jobban szorult most már tudatosan arra, hogy ne az elit pusztá érdeke ki-

szolgálójának mutassa magát, hanem az általános érdek, valamiféle közös kifejeződésének. A szentség nem közvetlenül volt jelen többé a politikai szimbolizációban, hanem tudatos erőfeszítések eredményeképpen, vagyis a hatalom értékeibe öltözött, és bonyolult ideológiával vette körül magát. Nem konszenzuson alapult, hanem magyarázatokon. Ezzel viszont az ideológiák a támadások állandó célpontjaivá váltak, mint a hatalom alapjai. Hogy a felség nem született, hanem azzá vált, ezt kellett a hatalomnak az intézményekkel és az ideológiákkal elrejtetnie.

A modernitás a kultúra társadalmi jellegének megváltozását hozta. Megszűnt a tradicionális szakrális „jeldepók” kivételes episztemológiai státusza, a környezetükkel homológ viszonyban lévő szimbólumok helyét az indexiális jelek vették át, amelyeknek nincs önálló jelentésük, hanem a kontextustól függően változnak. Bármi lehet jel, bármi lehet kontextus. A tudás sem a kultúra részeként fogalmazódik meg, hanem a társadalmi gyakorlat tematizációjaként, azaz diszkurzusként. Ez a sajátos diszkurzív jellege a kultúrának a modernitásban abból adódik, hogy a jel és a jelzett, a jel és a kontextus viszonya többé nem rögzített, hanem az egymással vetélkedő magyarázatok terepe. A tudásformák és a társadalmi lét közötti kapcsolat funkcionálisan jelent meg, mint függő és független változók rendszere, amelyek a valószínűség logikája szerint működik. A jel és a jelzett között oksági kapcsolatot feltételeztek, de legalábbis a jel és a jelzett nem volt független egymástól. Vagyis minden jel mögött társadalmi okokat és összetevőket kutattak fel. A kultúra mint jelrendszer eszerint valamilyen kontextus által determinált volt, vagy történetileg relatív, mint egy korszak kultúra, vagy társadalmilag, mint érdeken alapuló osztálykultúra, vagy politikailag, mint egy meghatározott politikai cél által motivált nemzeti kultúra. A kultúra korábbi univerzális jelentése ezért fragmentálódott, azaz

6 K É K

és értelmezési szabályokkal. A jelet erről a területről, ebből a szimbólumraktárból mintegy „kikölcsönözték” a használói a társadalmi és politikai jelenségek magyarázatára. Vita akkor lehetett, ha akár a „kölcsönzés”, akár a „felhasználás” nem az előzetesen elvárt módon történt. Az első esetben, ha a kölcsönzés nem a szakrális területről történt, akkor a hazugság esete forgott fenn, azaz a szimbólum nem volt hiteles. A második esetben a szimbólum hiteles volt ugyan, de felhasználása számított illegitimnek, azaz ekkor csalás történt. A tradicionális világban a politikai szimbólumok rendszerei tehát kidolgozottak és tartósak voltak, és szorosan kapcsolódtak az uralkodó valláshoz is. Az a meggyőződés, hogy a királyok és az istenek valami közös, természetfeletti sajátossággal rendelkeztek, a hatalom vallásos értelmezését erősítette, és mindenki által elfogadottá tette: „Úgy az ismerős, mint a szakrális jelek egy-

Politikai kultúra

csak egyes csoportok értékeit jelölte, nem az egész társadalomét. Ezáltal a kultúra elvesztette kozmologikus jellegét és részérdekek túl általánosítóvá válva ideológiák formáját öltötte magára. A modern ideológiák viszont – szemben a mítoszokkal – nem vettek részt az eszmék kiformalásában, racionalizációjuk a már meglévő viszonyok utólagos magyarázata volt.

A politika új képeinek a hiteles termelőivé a modernitásban a jeleket előállító társadalomtudományi diszkurzusok váltak. A tradicionális szimbólumoknál még szükség volt egy transzcendens jelentésre – ezt teremtette meg a politikai teológia –, nélküle a szimbólum nem lehetett szimbólum. A modernitásban viszont a kritériumok hiánya miatt maguknak a referenciáknak a megteremtése is a politikai ideológia feladatává vált. Az újfajta univerzum a mindenkori jelen tagadása, ez adja a politikai képzelet erőjét. Ehhez át kell rendeznie a szint, el kell rejteti bizonyos hatalmi összefüggéseket, láthatóvá kell tenni másokat. Ebből következően a modernitás a politikát tudatosnak képzelel, mert a politika (stratégia) és az ideológia (tudás) viszonyát szorosnak veszi, és a tudás által meghatározottnak. A stratégia programmá racionalizálódik, a politika korábbi transzcendentális kapcsolata a jelentéssel megszűnik, ahol kauzalitás van, az ott maga a jelentés. (Firth, 1973)

Az új szekularizált, racionalizált tudás persze maga is értelmező keretre szorul, a tudomány intézményére és tekintélyére. Ennek megfelelően az új szekularis tudás előállítását a tudományos metodológia látja el. Ez afféle univerzális „tudástranszformátor”, amely minden jelet a racionalizáláson keresztül tesz „értelmessé”. A matematika, a logika, a statisztika így az elmélet helyét foglalja el, a tárgyak önmaguk ideológiájává, a jelek önmaguk jelentéseivé válnak. Vagyis a kulturális szignifikáció nem transzcendens referenciához, hanem belső logikai referenciához kötött. Közönségét nem a hit, hanem a józan ész nyelven szólítja meg.

Ebben a kontextusban a politikai kultúra a különböző társadalmi érdekcsoportok ideológiai összecsapási terepének és kifejezésének írható le, ahol mind az érdekek, mind az ideológiák a politikán kívülről származnak. Az uralkodó kultúra felismerhetően az uralkodó osztály kultúrája, a jelek nem kollektív hiedelemrendszer hordozói, hanem a politikai elit legitimitásának kifejezői. „A mai szekularizált, gyakran egymással versengő politikai rendszerek, nem konszenzuson, hanem politikai eszményeken alapulnak, a jelek többé nem egy univerzális vallásos kultúrára, hanem egy szofisztikált humanista kultúrára utalnak, amelyeket korábban az elit birtokolt, de amelyet mára az átlagembernek is el kell sajátítania. (Agulhon, 1985:188)

Ezzel kanyarodunk vissza annak a magyarázatához, hogy a politika kultúra, és benne a szimbólumok vizsgálata a társadalmi vizsgálatokhoz képest miért veszítette el a jelentőségét a modernitásban, és ha mégis szót ejtettek róla, akkor miért a társadalmi tükröként tették ezt, azaz miért vitatták el még az önállóságát is? A vallás visszaszorulásával megszűnt ugyanis a kultúra egyetemessége, és így a politikának is megszűnt a szekularizáció során a korábban automatikusan létező belső kapcsolata az értékekkel. Transzcendens értékreferenciájának az elvesztésével a politika számára nem maradt más referencia, mint a kontextus, amelyben operál. A kultúra mint szabályt és értéket alkotó tevékenység a magas kultúra területére húzódott vissza, csak itt maradt lehetőség belső imaginárius kódokra hivatkozni. Szemben a magas kultúrával, a politikai szövegeknek viszont semmiféle más értelmük nincs azokon a hatalmi kontextuson kívül, amelyre utalnak. Üres jelek, formák, amelyek csak „kívülről” nyernek tartalmat. Az elkülönült diszciplináris diszkurzusok ezért a társadalmi élet

differentációját követik, más szóval a jelek elkülönülése és szekularis szemiozisa is a társadalom intézményrendszerét tükrözi. A modernitásban így a szimbólumok a jelek egyik kis, jelentéktelen csoportjára zsugorodtak, és elvesztették mind politikai befolyásukat, mind intellektuális magyarázóerejüket. Aligha véletlen ezért, hogy a modernitás társadalomtörténetének a kutatói a struktúrák vizsgálatát összehasonlíthatatlanul fontosabbnak tartották a kultúra vizsgálatánál.

„Az Annales iskola számára a politika és a politikai ideológia maradt a legkevésbé érdekes tanulmányozandó

7

K É K

terület, amelyet a harmadlagos jelentőségű eseménytörténet (*histoire événementielle*) és a pusztá elbeszélés területe száműztek, amelyet megelőzött a társadalmi struktúrák és a mentalitások vizsgálata. A társadalomtörténeteszek a hatalom modelljeit és motivációit a történelmi magatartás statisztikaiból vezették le, mintha a történelmi okokat meg lehetne érteni a kultúra, a politika, az eszmék és a társadalmi viszonyok közvetlen vizsgálata nélkül. A marxisták, néhány fontos kivételtől eltekintve még mindig az 'alap' és a 'felépítmény' elcsépelet fogalmaiban értelmezik ezeket a kérdéseket. (Wientz, 1985:2)

A modernitásban tehát a szimbólumok másodlagossá váltak a jelekkel szemben, az előbbieket egy fennálló politikának a részei, míg az utóbbiak csak utólagos stilizációi. Azt fejezik ki, amit anélkül is mindnyájan tudunk. Ezenfelül önkényesek is, mert soha nem lehet tudni, hogy a szóban

Politikai kultúra

forgó szimbólumok valóban centrálisak-e a politika számára, vagy ellenkezőleg, marginálisak, és csupán a stratégia elrejtésére szolgálnak. A hatalom ugyanis sok szempontot mérlegelve dönti el minden egyes esetben, hogy a szimbolikus kifejezés stilizáló politikáját kövesse-e akarata kifejezésére, vagy racionalizáló jeleket használva jelenítse meg magát. De elvezett a modernitásban a szimbólumok egyetemessége is, többé nem magától értetődő, hogy valami minnek a szimbóluma és az sem, hogy kik számára számít annak. Az egész társadalomnak vagy csak egyes csoportjainak,

nem valamiféle tudományos belügynek kell elképzelni, ami tudósok kis csoportjára tartozott volna. Nem volt olyan területe a társadalomnak és a politikának, ahol valamilyen formában meg ne jelent volna a szimbólumok értelmezésének a problémája. A modernitás tudományos és racionális jeleivel szemben a premodern szimbólumok ugyanis az elmaradottság, az előítéletesség, a hit, a manipuláció szinonimáivá váltak. Kialakult egy politikai konfrontáció, ahol a baloldal a modernitás, azaz a felvilágosodás, a tudomány, a parlamentáris demokrácia képviselőjeként látta magát, míg a jobboldal a premodernitás, a tradíció, a mítosz erejét hirdette.

A kultúra modernista episztemológiai értelmezésében további nehézséget jelentett, hogy a hiedelmeket koncentrált formában kifejező szimbólumok nem vagy alig kvantifikálhatók, ezért a modernitásban dominánssá lett empirikus társadalomtudományok követelményeknek nem tettek eleget. Amit a metodológiai tudástranzformátorról irtunk, ahogyan a modernitás a jeleket és a diszkurzusokat tetszés szerinti mennyiségben és formában előállítja, azt a politikai szimbólumokról csak kevéssé mondhatjuk el. „A hiedelemrendszerek sohasem adták meg magukat könnyen az empirikus vizsgálatoknak vagy a kvantifikációnak. Ami azt illeti, gyakran éppen annak voltak a legjobb példái, hogy amit fontos tanulmányozni, azt nem lehet mérni, és amit mérni lehet, azt nem érdemes tanulmányozni.” (Brown, 1985:156)

A modern társadalomtudományok diszkurzív interpretációi így végül a hagyományos oppozíciós rendszerek, a valóság juxtapozicionális olvasatainak a rekonstrukcióját jelentették, a jelentés és a referencia vizsgálatát. Normális-patologikus, szubjektív-objektív, elmélet-gyakorlat, egyén-társadalom, természet-kultúra stb. formájában. A diszkurzív gondolkodás

ugyanis annak a modernista illúzióknak a bűvöletében élt, hogy lehetséges egy tökéletesen transzparens, egyértelmű jel kialakítása, amely csak egyetlen jelentést hordoz. Amint azt Eco, Barthes és mások szemiotikai kritikája kimutatta, ez az elképzelés egyedül a matematikában lehetséges, lévén ez az egyetlen olyan nyelv, ahol nem fejlődik ki második értelem. Mindenütt másutt konnotációk is vannak, vagyis esemény és jelentése nem esik egybe.

A késő modern társadalmakban viszont éppen a konnotációk szerepének felerősödése figyelhető meg, ami jelentős következményekkel járt az episztemológia területén is. Egyre kevésbé a jelek külső kontextusa, vagy belső logikai „tisztasága”, hanem maga a jelentésük lett a probléma. Menél jobban előrehalad a modernitás folyamata, annál kevésbé gondoskodtak a nagy intézmények összefüggő hiedelemrendszerről és politikai identitásról. (Deetz, 1981) A társadalmi kontroll sem ideológiai többé, hanem technikai. Az emberek funkcionálisan kapcsolódnak az intézményekhez, szó szerint követik utasításait, de magukra vannak hagyva – ha úgy tetszik szabadságra kárhóztatva – azok értelmét, érzékelését illetően. Az elvesztett identitást és értelmet – nyilvános és egyéni újraegyesítését – a kapitalizmusban egyrészt a fogyasztás funkcionális funkcionális, másrészt a populáris kultúra állandóan változó interpretatív sémái adják. Követve a változások logikáját a politikai kultúra társadalomtudományos diszkurzív interpretációja így csak aközött választhat, hogy vagy a funkcionális megismerésre, vagy a populáris kultúra kritikájára koncentrált, vagyis vagy technokratává vagy ideologikussá válik. (Berger-Kellner, 1981)

Láttuk, hogy a premodern szimbólumokkal szemben a modernitásban a politikai hiedelmeknél szétvált a „kontextuális” vagy társadalmi és a „szimbolikus” vagy kulturális megközelítés, ahol a társadalomtudományok csak a

8

K É K

tartósan vagy esetleg csak rövid időre? Ahol a politikai szimbolizmus mégis megőrzött valamit az eredeti jelentéséből, az meg éppenséggel kiüresedett: „A politikai szimbolizmus vizualitása egyre inkább közhellyé vált és egyre kevesebb szenvedélyt hordozott.” (Agulhon, 1985:191) Ez az elszemélytelenedés abból fakadt, hogy a politikai szimbólumok jelentősége megváltozott. „A legegyszerűbb szinten ezek az emblémák három alapvető feladatot látnak el: megkülönböztetik a hatalom egy fajtáját más idegen hatalmaktól, illetve a korábbi rezsimegdöntött hatalmától; lefordítják a fennálló hatalom elveit, (például a sarló és kalapács, mint a munkás-paraszti szövetség jele); végül ha lehetséges, jó benyomást igyekeznek tenni a nézőkre, tetszeni nekik és ha lehetséges, akkor elnyerni a szimpátiájukat.” (Agulhon, 1985:177)

A szimbólumok episztemológiai megítélését a modernitásban egyáltalán

Politikai kultúra

kontextus által adott és a diszkurzív-
van tematizált jelentést vizsgálták,
semmi más. A késő modern korában
azonban már a jeleket sem lehet töb-
bé a korábbi referenciális értelemben
valóságként venni, csak hieroglifák
vannak, a jelek jelei, amelyek érte-
lméért nemcsak az Isten, de a Termé-
szet, a Tudomány és Társadalom sem
kezeskedik többé. Az új politika egy-
részt a stratégia politikája marad,
amelyben a pozíciók határozzák meg
a beszélők helyzetét, de emancipáló-
dott vele a vágy politikája is, amely
teljességre tör. A hatalom egyre ke-
vésbé az intézményekben gondolko-
dik, és egyre inkább az informális
kapcsolatokban. Egyre kevésbé törek-
szik az uralom nyílt kimutatására, de
annál inkább az elfogadhatóság meg-
jelenítésére. Eltűnik az individuális és
a kollektív közötti korábbi éles kü-
lönbség is, az egyénnek ugyanúgy
van identitás-politikája, stratégiája,
mint a közösségnek.

Az átalakulás még tovább destabili-
zálta a jelentéseket, és felértékelte a
konnotatív értelemadás jelentőségét.
A modernitással szemben a késő
modernitásban a vertikális referenciá-
val bíró szimbólumok helyét egyre
kevesbé az indifferens jelek, és egyre
inkább a horizontális referenciákkal
rendelkező figuratív metaforák veszik
át. A metaforikus interpretáció viszont
arra teszi a hangsúlyt, hogy a kultúrát
ne oppozicionális logikai szerkezetek-
ként, hanem egyesítő figuratív formá-
cióként értelmezze. Ne funkcionális-
nak, hanem formulának, ne jelnek,
hanem jel-képnek, azaz figuratívnak
(A figuratív, az imaginárius, a kon-
notatívát a metaforikussal azonos ér-
telemben használom – Cs. L.). Termé-
szetesen a metaforák is jelek,
valami más helyett állnak, valami
más jelölnek, ám a közvetlen jelölés-
en túl rávilágítanak arra a kulturális
kontextusra is, amelyben vannak, az-
az nemcsak más jeleznek, de önma-
gukat is jelölik. (Ricoeur, 1965) A
modernitás válsága az, ami a rögzített
értelemmel nem rendelkező, de a

képzeletben mégis egyesítő metafori-
kus gondolkodás utáni vágyat táplálja
a politikai kultúra újfajta értelmezésé-
ben is. A metaforák jelentései a késő
modern társadalmakban arra a hiányzó
tágabb kulturális kontextusra utalnak,
ami a jelekben már darabokra törede-
zett. Ész és fantázia, egyéni és kollektív,
szubjektív és objektív, művészet
és tudomány határai mind újra kap-
csolatba kerültek a politikával.

A késő modernitás figuratív domi-
nanciájú politikai kultúrája tehát a
tradicionalis szimbólumok és a mo-
dern jelek közötti újfajta metaforikus
természetű kapcsolatok létesítését je-
lenti, miközben hol átértelmezi és ár-
nyalja azokat, hol pedig korábban is-
meretlen új értelmet teremt, hoz létre
belőlük. A késő modern politikai kut-
tatás feladata ezért nemcsak a logikai
oppozíciók elemzése, hanem azoknak
az archaikus, és implicit szimbolikus
osztályozásoknak a feltárása is, amelyen
az előbbieket nyugodnak, és azoknak a
metaforáknak is, amelyeken keresztül
ma átértelmezzük és szemléljük őket.
Kérdés azonban, mennyiben alkalma-
sak vagy nem alkalmasak az újfajta
kultúra elemzésére a társadalomtudo-
mányok. Az alábbiakban azt vizsgál-
juk meg, hogyan fogalmazódtak meg
a fenti elméleti ellentmondások a mo-
dernista és a késő modern kultúraku-
tatásban. A politika kettős – társadalmi
és kulturális – beágyazottsága ugyanis
két, egymással sok szempontból szem-
benálló interpretációba illeszkedik be-
le, amelyek kölcsönösen megkérdője-
lezik egymást.

A modernista megközelítés számta-
lan meghatározását használja a kultú-
rának, de az a jellegzetessége, hogy
mindegyikkel szemben gyanúperrel
és fenntartásokkal él. Ezek közé so-
rolható a korábban többször is idézett
kulturális történész, Agulhon értelme-
zése is, aki a hatalom felől vizsgálja a
kultúrát: „A politikai hatalom nem
egyszerűen azokból az emberekből

áll, akik bizonyos intézményeket lét-
rehoznak és üzemeltetnek, és akik bi-
zonyos eszméket hirdetnek és bizo-
nyos akciókat hajtanak létre. Hanem
egy egész rendszerét is használja a je-
leknek és az emblémáknak, egy rend-
szert, amelyben a legfontosabb jelek a
leginkább láthatóak, és amelyben azok,
akik hatalmat akarnak szerezni vagy
gyakorolni, megpróbálnak elismerést
szerezni, vagy ha lehetséges, akkor
ünnepeltetni magukat.” (Agulhon,
1985:177)

De ide kívánczik egy másik, ha-
sonló modernista értelmezés is, ame-
lyet rövidege és frappánsága okán

9

K É K

tart használhatónak egy politológus,
aki a politikai kultúra természetét ku-
tatja. Kultúra alatt az emberek foga-
lomalkotási kódjait érti, „amelyekkel
konceptualizálják a világukat és ame-
lyekkel interakcióba lépnek egymás-
sal” (Brown, 1985:153) Ugyanakkor a
modernista társadalomtudományok
logikájából következően mindketten
gyanakvással kezelik a kultúra kifeje-
zést még ők is, akik pedig a kulturális
szempontok hangoztatói a társada-
lomelméletben. Agulhon ezt úgy fog-
almazza meg, hogy nincs „mély” ér-
telem, amelyet a kultúra fejez ki, és
„felszíni” értelem, amelyet a társadalom-
tudományok. Más szóval a modernista
megközelítés szerint a kultúra csak egy
eleme a társadalmi vizsgálatnak, amely
sem önállóságot, sem prioritást nem
élvezhet, egy a sokféle vizsgálódási
forma közül. Azt a hasonlatot hasz-
nálja, hogy ahogyan a pszichoanalízis
nem helyettesíti a fiziológiát és anató-
miát, ugyanúgy a kulturális vizsgálatok

sem helyettesítik a társadalmi vizsgálatokat. (Agulhon, 1985) Brown a modernista társadalomtudomány egy további ellenvetését fogalmazza meg. Ellenfélnek elsősorban a saját társadalmukat kutató kulturális antropológusokat tekinti, akik szerinte túlságosan általános és parttalan fogalomként használják a kultúra fogalmát, amely így elveszti analitikus értelmét, és tudományos használhatóságát. „Elsősorban – bár nem kizárólagosan – antropológusok között gyakori, akik a primitív társadalmaktól a komplexebb társadalmak, és a társadalmi egyensúly megtartásától a társadalmi változások

Politikai kultúra

lom holisztikus felfogását, és egységben tudta látni a mai társadalmakat is, amelyek a modernitásban már a felismerhetetlenségig differenciálódtak, és amelyeknek az elválasztásához a különböző, egymással nem érintkező diszciplínák maguk is tevékenyen hozzájárultak. „Egy közösség hatalmi és kulturális struktúrája totalitásának a holisztikus vizsgálata különbözteti meg az antropológiát az olyan más társadalomtudományoktól, mint amilyenek a közgazdaságtan és a politológia, amelyek mindegyike csak elsősorban egy intézménnyel foglalkozik, és amelyiknél elvonatkoztatnak a totális társadalmi valóságtól.” (Cohen, 1976:107)

Ugyanakkor a késő modern kultúrakutatásban is elismerik a kétfajta megközelítés komplementaritását, Geertz helyeslően idézi Panofskyt, a két szomszédról „akik egyaránt osztoznak egy adott terület vadászati jogában, de akik közül az egyiknél van a puská, a másiknál a muníció.” (Geertz, 1983:124) Közelebről vizsgálva azonban ő is ellentétpárokban írja le a két nézőpontot: a kulturálist mint a „vallásost” állítja szembe a szociálissal mint „ideológiaival”. Előbbi nála szinonim a spirituálissal, a morálissal, a belsővel, a kreatívval, az utóbbi pedig a kollektívvel, a külsővel, a mechanikussal, végső soron a politikaival azonos. A különbségek természetesen itt is hierarchiát takarnak, bár ellenkezőt, mint amit a modernista kultúrakutatásnál láttunk, azaz itt a kulturális lesz a gazdagabb jelentésű és az értékesebb kategória. Hasonló értelmű megkülönböztetéssel találkozhatunk Kundera esztétikai fejtegetéseiben is, aki szerint az egyik fajta interpretáció neve „filozófiai”, ez a kulturális, ami a létről szól, a másik a neve a „társadalmi”, ez az ami a hatalomról szól. (Kundera, 2003) Erikson pedig – Durkheim tradícióját követve – a „társadalmi” és a „pszichológiai”

diszkurzust állítja szembe egymással. (Erikson, 1966) A felsorolást tovább lehetne folytatni, hiszen valamennyi megkülönböztetés visszavezethető a nyelvészeti strukturalizmusra, a modernista kultúrafelfogás alapművére, ahol Saussure a *langue* és *parole* elkülönítésének az indoklásában az egyiket a kultúra, a másikat a társadalom szinonimájaként használja. (Saussure, 1983)

Geertz a kultúra meghatározásában a leíró természettudományok experimentalizmusától határolta el a kulturális interpretáció módszerét, amikor ezt írta: „A kultúrának azt a koncepcióját vállalom fel, amelyik lényegében szemiotikus. Max Weberrel együtt azt hiszem, hogy az ember olyan állat, amelyik a saját maga által szőtt jelentések hálójára van felfüggesztve. A kultúrát a hálónak tartom, amelynek az analízise nem lehet a kísérleti tudományok törvénykeresése, hanem interpretatív, a jelentések kutatásának kell lennie.” (Geertz, 1973:5)

A kétfajta megközelítés közötti ellentét értelmét vizsgálva azt láthatjuk, hogy a modernista kultúrakutatás a kultúrának diszkurzív interpretációját adja, amely a tapasztalati tényekből próbál következtetést levonni a természettudományok mintájára a kulturális tényezőkre. Ezzel szemben a késő modern kultúrakutatás a humán tudományok figuratív interpretációját használják módszerül, amelyek az előbbivel ellentétes irányba haladva, a valóságnak egy szimbolikus dimenziójából próbálnak következtetést levonni a tapasztalati világra. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a diszkurzív modernista interpretáció a természettudományos módszerekkel van párbeszédben, a figuratív diszkurzus pedig a kulturális módszerekkel. Míg az előbbi a valósággal kapcsolatos funkcióját nézi a kultúrának, utóbbi a valóságtól való eltérést, a különbséget, a diszkontinuitást hangsúlyozza. Devereux így ír erről a kettősségről: „A költő vagy az álmodó a metaforák alkalmazásával növeli a távolságot az

tanulmányozása felé fordultak, hogy van közöttük egy ellenreakció a korábbi antropológiai törekvésekkel szemben, amely mindent a kultúra címszó alá soroltak a konyhai mosdó kivételével. (Sőt, a konyhai mosdó sem szükségszerűen kivétel. Mint műtárgy, végeredményben része a *materiális kultúrának*.)” (Brown, 1985:151)

A késő modern szemlélet viszont a modernista megközelítésekkel szemben él fenntartásokkal, és a holisztikus antropológiai nézőpontot favorizálja. Eszerint a kulturális antropológia például nemcsak azért lát el különleges területet, mert más társadalomtudományoktól eltérően, sohasem azonosult a modernista racionalizációval, és nyitva maradt a szimbólumok és metaforák tanulmányozása felé, hanem azért is, mert mindig a társadalommal mint egészszel foglalkozott, nem azok intézményes elkülönült szektoraival. Vagyis mind témájában, mind megközelítésmódjában megőrizte a társada-

Politikai kultúra

objektív valóság és annak verbális reprezentációja között, míg az átom interpretálója a lehető legnagyobb mértékben igyekszik csökkenteni azt.” (Devereux, 1979:21)

Vagyis míg a szociális és a hatalmi-intézményi erővonalak mellett létrejövő modernista interpretáció diszkurzív, mert eseményekre és külső referenciákra irányul, addig a figuratív interpretáció azoknak a belső történéseknek és vágyaknak a terméke, amelyek relatíve autonómok a külső referenciáktól. Előzőt diszkurzív társadalmi interpretációnak, utóbbit figuratív kulturális interpretációnak nevezzük. A diszkurzivitás elmélete a kultúra kontextuális reprezentációját vizsgálja, ahogyan azok a mindennapi tapasztalattal és a politikai küzdelmekkel kapcsolatban értelmet nyernek, miközben poétikus vonatkozásaik másodrendűek maradnak. Ezzel szemben a figuratív kulturális interpretáció önálló poétikus szerkezettel rendelkezik, az akarat szimbolikus kifejeződése, miközben a külső világ tematizálása háttérben marad.

A diszkurzív és a figuratív interpretáció két különböző oldalát vizsgálja a politikai kultúrának és ezért különböző szabályokat követ. A politikai kultúra diszkurzív interpretációja azt tekinti feladatának, hogy megkeresse azokat a koncepciókat, amelyen a hatalom legitimitása alapul. (Wuthnow, 1984) Ezzel szemben a politikai kultúra figuratív interpretációja a hatalom szimbolikus jelentéseit kutatja. A diszkurzív interpretáció számára a politikai hatalom erőszak, kényszer, és a politikai kultúra ennek csak a tükre. A figuratív kulturális interpretáció számára viszont a politika egy kollektív törekvés intézményesülése, azaz vágy és energia, a politikai kultúra pedig nem a tükre ennek a vágynak, hanem kreatív megnyilvánulási formája, amelytől függetlenül nem is létezik. A diszkurzivitás a valóságos külső határok artikulálója és interpretálója, a figuratív a belső imaginárius határok artikulálója és interpretálója.

(Krieger, 1987) A diszkurzivitás azt a tematikát nézi, amiről ténylegesen szó van a politikai térben, a figurativitás azt, ami a diszkurzusok mögöttes szervező elve.

Az analitikusan konstruált ellentétek azonban nem feledtethetik el velünk, hogy a késő modern kultúrakutatást alapvetően nem az különbözteti meg a kultúra modernista interpretációtól, hogy az egyik diszkurzív, a másik pedig figuratív lenne, vagy hogy az egyik a társadalom, a másik, pedig a kultúra felől közelítene a tárgyához. Sokkal inkább az, hogy a késő modern nem a modernista megközelítés kirekesztésére, hanem saját nézőpontjának az elfogadtatására és emancipálására törekszik. Ebben egyébként számíthat azokra a korábban modernistának nevezett kutatók egy jelentékeny csoportjára is, akik bár nem a kultúrát tekintik kiindulási alapjuknak és alapvetően diszkurzív beállítottságúak, de ugyanakkor mégis nyitottak a kultúra figuratív interpretációra is. „A szimbólum, a mítosz, a kép a spirituális élet lényegének a része, lehetnek rejtve, megcsonkítva, és lenézve, de soha nem lehet megszüntetni őket” – írta Eliade. Ehhez az idézethez Agulhon helyeslően csak annyit fűz hozzá, „mert a szimbolikus gondolkodás éppen annyira lényeges, mint a diszkurzív.” (Agulhon, 1985:201)

A modern és a késő modern társadalomtudomány közötti különbség tehát csak kisebb részben ragadható meg a figurativitás elfogadásával vagy elutasításával, a különbség inkább a figurativitás értelmezésében van. A késő modern kultúrakutatás azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi és a kulturális, a diszkurzív és a figuratív elválasztása, szembeállítás és hierarchikus osztályozása olyan problematikus modernista konstrukció, amely a késő modern tapasztalatok alapján egyre kevésbé igazolható. A politikának mint stratégiának a vizsgálata egyaránt megjelenhet

képben és fogalomban is, de megjelenhet jelben is, szimbólumban is és metaforában is. Leírható ezért a stratégia úgy is, mint a tudatalatti kollektív vágy metaforikus képe, amely figuratív módon jelenik meg, de racionális fogalomként is, amely a diszkurzív logika szerint épül fel. Előbbi esetben a tudatos koncepciók a tudatalatti metaforák utólagos racionalizációként jelennek meg, utóbbi esetben a tudatalatti metaforák a korábbi tudatos fogalmak képi stilizációinak a formáját öltik.

Politikai kultúra

- Agulhon, Maurice (1985): „Politics, Images and Symbols in Post-Revolutionary France”. In: Sean Wilentz (szerk.): *Rites of Power*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 177–206.
- Berger, Peter–Kellner, Hansfried (1981): *Sociology Reinterpreted: an essay on method and vocation*. Garden City, N.Y.: Anchor Press/Doubleday.
- Brown, Archie (1985): *Political Culture and Communist Studies*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Cohen, Abner (1976): *Two-dimensional Man: an essay on the anthropology of power and symbolism in complex society*. Berkeley: University of California Press.
- Deetz, Stanley (1981): *Phenomenology in Rhetoric and Communication*. Washington, D. C.: Center for Advanced Research in Phenomenology & University Press of America.
- Devereux, George (1979): „Fantasy and Symbol as Dimensions of Reality”. In: Hook, R. H. (szerk.): *Fantasy and Symbol: studies in anthropological interpretation*. London–New York: Academic Press.
- Erikson, Kai (1966): *Wayward Puritans: A study on the sociology of deviance*. New York: Wiley.
- Firth, Raymond (1973): *Symbols: public and private*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Geertz, Clifford (1983): *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge: further essays in interpretive anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1985): „Centers, Kings, and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power”. In: Sean Wilentz (szerk.): *Rites of Power*. Philadelphia, University of Pennsylvania.
- Krieger, Murray (1987): *The Aims of Representation: subject, text, history*. New York: Columbia University Press.
- Kundera, Milan (2003): *A regény művészete*. Fordította Réz Pál. Budapest: Európa.
- Mosse, Georg (1975): *The Nationalization of the Masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich*. New York: H. Fertig.
- Ricoeur, Paul (1976): *Interpretation Theory: discourse and the surplus of meaning*. Fort Worth, Texas: Christian University Press.
- Ricoeur, Paul (1965): *History and Truth; [essays]*. Evanston, Ill.: Northwestern University Press.
- Rorty, Richard (1998): *Megismerés helyett remény*. Fordította Boros János. Pécs: Jelenkor.
- Rossi, Ino (1983): *From the Sociology of Symbols to the Sociology of Signs: toward a dialectical sociology*. New York: Columbia University Press.
- Saussure, Ferdinand (1983): *Course in General Linguistic*. London, Duckworth.
- Wilentz, Sean (1985) (szerk.): *Rites of Power: symbolism, ritual, and politics since the Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Wuthnow, Robert (1984): *Cultural Analysis: the work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault, and Jürgen Habermas*. Boston–London: Routledge.

Bevezetés

Magyarországon az 1989–1992-es évekre tehető egy korábbról jól ismert, de mára marginális helyzetben levő – mégis kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező – társadalmi mozgalom és egy korábban ismeretlen, de gyorsan terjedő globális médium előretörése. A náci/hungarista ideológiájú szerveződések újbóli megjelenése hazánkban és az internet-használat terjedése szinte fej-fej mellett bekövetkezett változás volt. Tanulmányunk központi kérdése megvizsgálni, hogy a demokratikus

hogyan viszonyul a globalizáció – 19. század közepén startoló – folyamatához, és az internethez. Miközben e lépéseket elvégezzük, néhány alapfogalom ismertetése történik meg, amely tanulmányunk szempontjából központi jelentőségű. Elemzésünk ugyanis az *eszmétörténeti-politológiai*, a *kommunikációelméleti-politikai kommunikációs*, végül *informatikai-technológiai* fogalmakon keresztül próbálja bemutatni a globalizáció, a szélsőjobb és a világháló kapcsolódási pontjait. Elsőként az eszmétörténeti-politológiai fogalmak közül fogunk néhányat megvizsgálni.

Malkovics Tibor

Globalizáció, szélsőjobb és internet

13
K É K

átmenet után az internet terjedése mennyiben és miképpen hozható kapcsolatba azzal a jelenséggel, hogy az új barbarizmus, a nemzetiszocializmus, és annak magyarországi változata a *hungarizmus*, ha nem is minden társadalmi csoport vonatkozásában, de elsősorban a fiatalok körében, illetve egyes szubkulturákban – mint a szkinhed mozgalom is – mindenképpen közösségszervező tényezővé lépett elő.

Vizsgálódásaink alap kutatások, feltáró jellegűek. Egy nagyobb munka részei. Kutatásunk a nemzetközi tendenciák mellett a hazai példák, a *neohungarizmus* egyik pillérének, a *Vér és Becsület Kulturális Egyesület*, szélsőjobboldali szervezet bemutatásával keresi a magyarázatot arra is, hogy egyrészt a neonáci/neohungarista szervezet miként kapcsolódik a történelmi hungarizmushoz, másrészt a világon egyre mobilizálódó szélsőjobboldali mozgalmakhoz, valamint az interkulturális kommunikációjuk

1.1. Demagógia, antiszemitizmus és fajelmélet

Az *eszmétörténeti-politológiai* fogalmak közül a fasizmus, náciizmus, a hungarizmus, az antiszemitizmus, a fajelmélet és demagógia fogalmait tekintjük át.

A totalitárius diktatúrák között nagy különbségek fedezhetők fel. Mégis a politikai tudományok egységesen e kategóriába sorolják összes típusukat. Tekintetében két (illetve három) válfajt emelnek ki a kézikönyvek, nevezetesen az olasz fasizmust és a náciizmust, valamint a sztálinizmust. (A külső kényszer hatása alatt hatalomra kerülő hungarizmus a náciizmus egyik változatának tekinthető, bár kétségtelen, hogy számos kimondott „nemzeti sajátossággal” bír, s bizonyos vonásokban el is tér a német változattól. Sőt, a magyar nemzeti szocializmus bizonyos tekintetben „túl is szárnyalta” példaképét, hiszen mint ideológia tu-

Politikai kultúra

dományos részletességgel ugyan kidolgozatlan maradt, a kavargó és zavaros elképzelés mindössze brosúra szinten jelent meg, ám a korban szinte egyedülálló jelenségként mégis tartalmazott valamiféle „világkonceptiót”, amivel például világnézetében (*Weltanschauung*) Hitler nem rendelkezett.

Ő ugyanis csak a német élettér tekintetében kreált valamilyen politikai-gazdasági elképzelést (és azt is csak csirájában tette meg). A germán-ság kicsiny elitjének vezetésével, valamint a faji hierarchiának megfelelően kívánta egyesíteni Európa területén élő német etnikumot. A Föld más ré-

elsőként a fasiszmussal és a náciizmus jellemzőivel kívánunk foglalkozni.

A fasiszmus kifejezés a latin eredetű vesszőnyaláb (*fascis*) szóból származik. Ahogy Ormos Mária egyik tanulmányában írja:

„A [...] szót, fogalmat a leendő olasz diktatúra harcosai, Mussolini és társai találták ki, és ők használták egészen rendszerük második bukásáig. Nyilvánvaló, hogy egyszerűen [...] méltatlan [...] lenne megvonni e rendszertől önmegnevezését. Ez a valóban hiteles és kétségbevonhatatlan fasiszmus, az „új civilizáció” és az „új ember” jegyében törekedett a csoport és osztályérdekeket meghaladó totális diktatúrára, előbb a nemzet felemelkedését, azután birodalmi méretű expanzióját tűzte ki a nemzeti erők mozgósításának céljaként. Az olasz fasiszta doktrína nem tartalmazott fajelméletet és az 1938-as, német hatásra hozott zsidótörvényig nem ismerte az antiszemitizmust sem. Számos fasiszta mozgolódás, pártideológia, sőt diktatúras államhatalom is hatása alá került a sikeres olasz példának, egészen addig, amíg a német nemzetiszocializmus még nagyobb sikerei be nem árnyékolták. Volt egy idő a húszas évek második felében, amikor a Duce politikáját nemcsak a diktatúrát szervező vagy azzal kacérkodó csoportok igyekeztek ellesni, de amikor a konzervatív politikai vezetők egy része is szemmel tartotta okulás céljából. (Így többek között Winston Churchill és Bethlen István.)” (Ormos, 1998:14)¹

A fasiszmus tehát a politikai-társadalmi és gazdasági válságokat diktatórikus módszerek és eszközök révén, illetve szélsőséges erők vezetésével kívánta kezelni. Ez a szélsőjobboldali mozgalom és politikai rendszer az első világháborút követően jött létre, s az elnevezést – mint említettük – először Benito Mussolini (1883–1945)

az olasz fasiszták vezére használta mozgalma, illetve rendszere meghatározására. Ideológiájának fő jellemzői voltak: a szélsőséges irracionalizmus és nacionalizmus, a liberalizmus és kommunista-ellenesség, a tekintélyuralom, a gátlástalan szociális demagógia (és részben a fajgyűlölet, hiszen eredendően a fasiszta mozgalom mentes volt a fajelmélettől és antiszemitizmustól, sőt zsidó származású tagokkal is rendelkezett, és csak „nácifikálódását” követően lett antiszemita.² Mussolini, a későbbi fasiszta diktátor és politikus egyébként az első világháború alatt vált szocialistából szélsőségesen nacionalista demagóggá. Ezt a pálfordulást a szakirodalom „Mussolini jelenségként” tartja számon.)

A fasiszmus társadalmi bázisát Olaszországban a lumpenréteg és a kispolgárság alkotta. Az Adolf Hitlerre (1889–1945) is komoly hatást gyakorló mozgalom 1922-ben kerül hatalomra Itáliában és egészen 1943-ig kellett vele, bár egyre csökkenő súllyal számolni. A sikeres német nemzetiszocialista alternatíva ugyanis a harmincas évektől visszaszorította az olasz fasiszmus addig jelentős hatását, és nem csak valamennyi szövetségesével, a kollaboráló mozgalmakkal, pártokkal fogadtatta el az európai diktatúrák között egyedülállóan csak a náciizmusra jellemző elgondolásokat, eljárásokat, hanem Olaszországgal, illetve annak vezérével is. Annak ellenére, hogy a fasiszmust és a náciizmust (nemzetiszocializmus) számos közös vonás és gondolat kötötte össze, mégis okvetlenül szükséges különbséget tenni közöttük, annál is inkább, mivel a fasiszmussal szemben (vagy a mellett) konkurensként fellépő nemzetiszocializmus (a hungarizmushoz hasonlóan), ahogy az idézett Ormos Mária is megállapítja egy helyütt:

„[...] kikérte volna magának, ha valaki lefasisztázza” (Ormos, 1998: 15).

A náciizmus/nemzetiszocializmus – mint említettük – egyedülálló jelenség

14

K É K

szei kapcsán viszont semmiféle elképzelése nem volt. Szálasi ezzel szemben az egész világra dolgozta ki „nagyter” koncepcióját, amely bár kezdetleges, vázlatos állapotban maradt meg, de talán a gondolat szikrája mégis felfedezhető benne. Ha vázlatosan is, de volt terve a nemzetiszocialista rezsimek további kölcsönös, az egyenlőségen alapuló együttműködésével kapcsolatban.

Ezzel szemben a hitlerizmus még az európai hasonló rezsimek közt is nagy különbséget tett, illetve a háborút követően semmiféle nemzetközi összefogást nem tervezett, hanem egyértelműen a germánoknak sajátította ki az európai vezető szerepet. Ez az eltérés is eredményezte, hogy a hungaristák csak és kimondottan hungaristának vallották/vallják ma is magukat (hiszen azt tekintették az „igazi nemzeti szocializmusnak” és kikérték/kikéri maguknak, ha valaki lenácizta/lenácizta őket). A következőkben

Politikai kultúra

az európai és az Európán kívüli diktatúrák sorában. Esetében figyelemre méltó vonás az antiszemizmus (zsidógyűlölet) jelensége, mely a fajelmélet középpontjába került. A náciik elfogadásában a „zsidókérdés” csupán a fajelmélet egyik részeként jelentkezett. A faji hierarchia szerint ugyanis a szűk germán elitnek megtűrt nemzetek, kiszolgáló és szolganépek rendelődtek alá. Utóbbiak esetében radikális, nem egyszer gazdasági és orvosi beavatkozások révén kívánták a selektálásról gondoskodni, valamint az értelmiségi réteg kialakulását akarták megakadályozni, az oktatást olyan fokra züllesztvén, amely csak a legszükségesebb ismereteket nyújtja. A „kultúra” így szintén a német célok kiszolgálójává silányult volna. A sor legvégén azok a népek helyezkedtek volna el, akiknek fizikai megsemmisítését irányozták elő.

A nemzetiszocialisták (a német szóból képzett rövidítéssel náciik) fő társadalmi bázisát a gazdasági és politikai válságoktól érintett középrétegek alkották, de soraikban a fehér- és kékgalléros munkások is megjelentek. Ideológiájuk jellemzői a liberalizmus és kommunizmus (ahogy később nevezték a bolsevik) ellenesség, a demagógia, a szélsőséges irracionizmus, a sovinizmus, a fajgyűlölet és az antiszemizmus volt. A mozgalom 1933-as parlamenti választásokat követő hatalomra kerülése után olyan terrorisztikus, totális rendszert hozott létre (bár az elnyomás mértéke John Lukacs szerint nem érte el a sztálini rezsimét, és ahhoz viszonyítva a nem zsidó származású németek állampolgári jogai is kevésbé csorbultak), amely expanzív külpolitikát, diszkriminatív belpolitikát folytatott, és amelyeknek következtében először a németországi, majd a megszállt területeken létrehozott koncentrációs-, halál- és munkatáborokban előbb németországi, majd európai milliók vesztették életüket. De a mortalitási mutatók a külföldről toborzott, és a német gazdaságban idegen érdekekért

dolgozó ún. rabszolgamunkások körében is – a hosszú munkaidő, nem megfelelő munkakörülmények és alultápláltság következtében – igen magasak voltak.

A német szélsőjobboldali mozgalom egyik szervezete kezdetben a Thule Társaság által is támogatott Német Munkáspárt (*Deutsche Arbeiterpartei-DAP*) volt, amelyet a nemzeti munkásmozgalom szervezésével 1917 óta kísérletező Anton Drexler vasúti szakmunkás hozott létre. Drexler 1918 elején alapította meg első, *Freier Arbeiterausschuß für einen guten Frieden* (Szabad Munkásbizottság Egy Jó Békéért) elnevezésű szervezetét, majd a háborús vereség, a forradalom után új párt alapításba fogott. 1919. január 5-én mondta ki néhányad magával a DAP megalakulását, amelybe Hitler 1919-ben lépett be. Ekkor a pártnak kb. 54 tagja volt. Mivel a tagság számát 500-nál kezdték, a későbbi Führer az 555-ös tagszámot kapta. (Néhány évvel ezután a párttagsági könyvét meghamisították, az 555-ös számot kitörölték, és helyette a 7-est írták be.) Hitler kezdetben a propagandavezető posztját vállalta el, majd 1921 júliusában lett a politikai szervezet egyedüli elnöke. Saját elképzelései szerint kívánta átforgatni a pártot, és ennek során 1920. február 24-én sikerült elérnie, hogy az módosította a nevét. Az ő szemléletét tükrözi, hogy a DAP betűjelek elé odakerült még kettő, és ettől kezdve a pártot Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei-NSDAP*) nevezték, amely elnevezést a köznyelv „náci” pártnak rövidítette le.

A náciizmus ideológiájának és rendszerének további fő jellemzői voltak: a landsbergi időszakot követően egyre inkább a Hitler személyében megtestesülő vezérelv (*Führerprinzip*), a Führer kétségkívül karizmatikus személyiségének Európa fasiszta-nemzetiszocia-

lista mozgalmaira való jelentős hatása, az idegenek (a nem németek és nem „árják”), elsősorban a zsidók ellenségképként való felmutatása, az etnocentrizmus fajelmélettel kevert rasszista-antiszemita formája, a szociáldarwinizmus eszméit felhasználó „nemzetfogalom” megteremtése, a társadalmi tulajdonviszonyok reformjának és a modernizációnak részleges megvalósítása, a társadalom tőkés viszonyainak fenntartása, a (nagy)vállalatok állami érdekek és célok alá történő rendelése, a germánság uralmára alapozott egyfajta korlátozott univerzalitásra törekvés, az állam szükségességében és

15
K É K

megkérdőjelezhetetlen voltában való hit, a közigazgatás és az NSDAP párt-szervezetének csak közvetett függőségi viszonya, egy politikai-társadalmi-kulturális tekintetben nyíltan konzervatív, historizáló, azonban más (elsősorban gazdasági-katonai) értelemben a technikai modernizáció vívmányait felhasználó (sőt a „nagyüzemi” emberirtás gyakorlatában is alkalmazó) álláspont, a háborús erőfeszítéseknek alárendelt torz modernizáció, a zsidó valláson kívül a bevett vallások viszonylagos szabad gyakorlásának lehetősége (a náciik radikálisan vallás- és egyházellenes politikája ellenére), illetve a goebbels-i sztereotip, manipulatív, nyílt propaganda alkalmazása, s vele kapcsolatban a náci rendszer kívülről, háború során történő megdöntése, a felette győzedelmeskedő koalíció – társadalmi-politikai-gazdasági rendszerektől független – közös ideológiai (antifaszizmus) összefogása.

A hungarizmus kifejezés Prohászka Ottokár püspöktől, a hazai katolicizmus egyik teoretikusától származik, és felfogásában a keresztény magyarság védelmét jelentette, mely az antiszemitizmus mellett társadalmi reformokat, így földosztást és általános választójogot is hirdetett. A modern magyar szélsőjobboldal „megteremtője”, Szálasi Ferenc szerint, a hungarizmus az igazi nemzetiszocializmust jelentette, melynek ideológiáját ő alkotta meg. Azonban az ő hungarizmusa tulajdonképpen az európai nemzetiszocialista ideológia magyar változata volt, amely a keresztény vallást is in-

tegrálni akarta, s – ahogy Karsai László nagyon találóan megfogalmazott – a soknemzetiségű Kárpát-medence politikai „eszperantója” akart lenni. Forrása tulajdonképpen a m. kir. honvédség szolgálati szabályzata, mely minden magyar honvéd számára előírta a követendő világnézet három alapját: az istenfélelmet, a hazaszeregetet és a bajtársiasságot. Szálasi a hungarizmust Krisztus tanának, a nacionalizmusnak és a szocializmusnak az összekapcsolásának tekintette, mely eszmerendszerben Krisztus az „istenöntudat”, a nacionalizmus a „személyiségi öntudat”, a szocializmus a „közösségi öntudat” formájában jelent meg. Azért is hitt szilárdan Szálasi a hungarizmus európai, sőt világkültetésében, mert szerinte a hungarizmus tulajdonképpen konnacionalizmus,³ amely nem nacionalizmus és nem internacionalizmus, hanem az egymásra talált nemzetek érdekszövetsége, élet-, társ- és sorsközössége.

Politikai kultúra

Csak ennek az eszmerendszernek segítségével volt elkerülhető szerinte, hogy a nacionalizmus sovinizmussá, a szocializmus pedig materializmussá váljon. Meggyőződése alapján, mint az igazi Krisztus-hit letéteményesével, csak általa érhető el a kétezer év óta uralkodó anyagelvű világfelfogás és világnézet felszámolása.

A hungarizmus jellegzetes szimbóluma a *nyilaskereszt* volt, amely egyenlő szárú, nyilhegyben végződő, a mozgalom harcasságát kifejező jelkép. Először a magyar Anjou-legendárium Szent László-ábrázolásán, egy pajzson jelent meg. A két világháború között, középen a „H” betűvel, valamint az árpádsávós zászlóval a magyar nemzetiszocialista, hungarista mozgalom szimbóluma lett. A nyilaskereszthez hasonló szimbólumot elsőként Meskó Zoltán – korábbi kormánypárti képviselő – viselt Magyarországon, amikor barna ingben és horogkeresztes karszalagban jelent meg a Parlamentben. E jelképek viselését akkoriban a magyar hatóságok tiltották. Később Meskó – Hóman Bálint hatására – a horogkeresztet nyilaskeresztre változtatta, mely még nem jelent meg a párt nevében – Magyar Nemzetiszocialista Munkáspárt –, csakis jelvényként: vörös alapon, fehér körben, zöld nyilaskereszt. Az árpád-sávok először a Szálasi-féle irányzatnál tűntek fel.⁴

A fajelmélet és antiszemitizmus fogalmát sokan azonosnak gondolják, pedig ez koránt sincs így. Az *antiszemitizmus* zsidóellenességet, zsidógyűlöletet jelent. A fajelmélet szélsőséges válfaja, mely a zsidókkal szemben hirdet faji gyűlöletet, kelt ellenszenvet. Az antiszemitizmusnak három fő formája ismert: 1. a vallási antiszemitizmus (*antijudaizmus*), amely elutasító magatartás a kikeresztelkedéssel érvényét veszti; 2. a kulturális antiszemitizmus, amely a zsidók kulturális életben betöltött szerepét kritizálja; 3. a modern politikai antiszemitiz-

mus, amely a 19. század folyamán erősödött meg.

Az antiszemitizmus az ókorban és a középkorban főként vallási formában jelentkezett, és a 19. századtól kezdve a kispolgárság gazdasági helyzetének romlása következtében látta a romlás okát az egyre erősebben asszimilálódni kész zsidóságban. A modern politikai antiszemitizmus így a zsidóságban vélte felfedezni a nemzet etnikai egységének akadályát, ezért a kiközösítés érdekében különböző teóriákat alkotott és különböző intézkedéseket tartott szükségesnek, vagy éppen fogantatosított. A későbbiekben, szélsőséges formában ez akár a zsidóság állampolgári jogainak korlátozásában, üldözésében, illetve a náci Németország hatására és ösztönzésére a fizikai megsemmisítésben oltott alakot.

Magyarországon a modern politikai antiszemitizmus a dualizmus korában jelent meg, de az egész társadalomra kifejtett hatása a Horthy-rendszerben figyelhető meg. 1938 és 1944 között – az 1935-ös ún. nürnbergi törvények mintájára – több törvényben („zsidótörvények”) korlátozták és szüntették meg a zsidóság jogait, zárták ki őket a politikai jogok gyakorlásából, illetve fosztották meg állampolgári jogaitól. A német megszállást követően pedig mintegy félmillió magyar zsidót deportáltak koncentrációs táborokba (elsősorban Auschwitzba), ahol többségüket elgázósították.

Az antiszemitizmus nem csak a magyar szélsőjobboldal, de Szálasi világnézetének központi eleme is volt. A későbbi nemzetvesztő ennek alapját „Krisztus-hívő keresztényként” a Bibliából olvasta ki. Ám ahogy Karsai megállapítja, Szálasi nem faji, hanem vallási alapon volt zsidógyűlölő (ellentétben Hitlerrel vagy Rosenberggel), „csak” antiszemita volt, hiszen számára – a zsidók kivételével – nem léteztek alacsonyabb és felsőbb rendű emberfajok. Szerinte a náci és a zsidók saját fajuk kiválasztottságát hirdették, ezért a germán faji mitológia nézetében nem fért össze sem a

Krisztus iránti rajongásával, sem a testvéri és egyenrangú európai nemzetiszocialista mozgalmakról vallott hungarista elképzeléssel. A cigánykérdést sem emlegette ebből kifolyólag Szálasi, mert ő „csak” a zsidókat gyűlölte. Teóriájában a hungarizmus, szemben a náci faji türelmetlenséggel, a fajnemesítés alapján állt. Egyre szélsőségesse váló antiszemitizmusa, s az egyre élesebb ellenségkép megalkotása hatására, az antiszemitizmust már túl enyhének találta a zsidókérdés megoldását fontolgatva, így jutott el az „aszemitizmusig”, amely zsidónélküliséget jelent. (Karsai, 1996:18–19)

Szálasi hatalomra jutását követően egyébként a hazai – még megmaradt, nem deportált budapesti – zsidóságot hat csoportba osztotta: 1. A külföldi menleveles zsidók. Ezeket a menlevelet kiállított államoknak kellett volna elszállítaniuk. 2. A „kölcsonzsidók”, vagyis a munkaképes férfiak (16–60 év között) és a nők (17–50 év között), akiket a Német Birodalomban akart munkába állítani. Szálasi elrendelte ezeknek a személyeknek az átadását a német hatóságok számára. 3. A többi zsidó, akiknek összegyűjtését a felállítandó Gettóba, Budapest pesti oldalán határozta el. A gettót elhagyni csak munkaszolgálat esetén volt lehetséges. 4. A Szálasi által mentesített zsidók csoportja, akik az előbbi rendelkezések alól mentességet élveztek. 5. Egyházi személyek, akik teljes mentességet élveztek, de idővel külföldre kívánta őket helyezni. 6. A külföldi állampolgárságú zsidók, akik 1944. december 1-jéig kötelesek lettek volna elhagyni Magyarországot. Szálasi egyébként a zsidóságnak új országot képzelt el, ide telepítették volna ki őket. (Szerencsés, 2002:198–211).

A fajelmélet (rasszizmus) az emberfajta értékbeli egyenlőtlenségét, fölé- és alárendeltségét, a fajkeveredés káros voltát, a „tiszta faj” kitenyésztésének szükségességét hirdető természet- és társadalomtudományi elmélet. Hirdetői szerint a különböző nemzeti, etnikai és vallási csoportok, illetve em-

berfajta nem egyenlő értékűek, egyesek jellegüknél, tulajdonságaiknál fogva eleve uralkodásra, mások ezek kiszolgálására hivatottak. A fajelméletet főként a 20. században használták fel politikai célokra, s ennek keretében a német nemzetiszocializmus a második világháború során a zsidóság mellett az értéktelennek minősített szláv etnikumot is irtotta.

A fajelmélet nem csupán a nemzetiszocializmusban megjelenő gondolat, bár kétségtelen, hogy az használta fel leginkább azt céljai megvalósítására. Az USA-ban és Nagy Britanniában például a fajnemesítés (eugenika, „a jó gén” elmélete) számos közös vonást mutat a fajelmélettel. Az eugenika angol eredetű szó megalkotója Francis Galton (1822–1911), aki úgy határozta meg ezt a fogalmat, hogy az az állományjavítás tudománya, mely segít az alkalmasabb fajoknak, hogy gyorsabban felülkerekedhessenek a kevésbé alkalmasokon. A szociáldarwinizmusban gyökerező fajnemesítés népszerűsítése érdekében 1907-ben alapította meg az Eugenikai Oktatási Társaságot (*Eugenics Education Society*), hogy előmozdítsa az eugenikai tanok terjedését az iskolákban és másutt, illetve hogy befolyásolhassa a közvéleményt, és uralkodóvá tegye az eugenika eszméit. Az eugenika kulcseleme a népesség és az emberi szaporodás minőségi szabályozása. Az eugenikusok azt gondolták, hogy ezt segíti elő a megfelelően irányított születésszabályozás. Olyan nyelvezetet is kifejlesztettek, amely undort kelt az „alkalmatlanokkal” szemben. Alkalmatlanok közé elsősorban a kelet-európai és a nem európai népeket sorolták az eugenikusok. Az eugenikával mindig együtt járt az egyének illetve a társadalmi osztályok értékének megítélése is. A mozgalom rendszeresen támogatta az abortusz és az euthanázia elfogadottá tételét célzó törekvéseket, hogy a társadalom számára terhet je-

lentő személyek könnyebben „kiküszöbölhetővé” válhassanak. Az Egyesült Államokban a fajnemesítés külön telepeken, kolóniákban folyt.

Az 1920-as és 1930-as években élénk kapcsolat jött létre a német, az angol és az amerikai eugenikai társaságok között. Az eugenikát a náci Németország emelte a hivatalos politika rangjára – Hitler kétkötetes irományában, a *Mein Kampf*-jában is megjelenő – fajhigiéniával együtt, amely következtében az eugenika, a fajhigiéni és az euthanázia között szoros kapcsolat jött létre. Németországban a „tiszta faj kitenyésztése” először az al-

17
K É K

kalmatlanok kényszerű sterilizálásával kezdődött meg, illetve az értéktelen életek (*lebensunwerten Lebens*) – a fogyatékosok és betegek stb. orvosi közreműködéssel történő – elpusztításával.

1940 áprilisában a berlini sugárút, a *Tiergarten* (Állatkert) 4. szám alatti irodáiról kapta a németországi euthanázia-program a „T-4” fedőnevet. Ennek során teherautókon kerültek elszállításra az egyes gyilkolásra kijelölt kórházakba és elmeegógyintézetekbe az áldozatok. Magukban a gyilkolásokban elsők között „vizsgáltak” fűdőteremnek álcázott gázkamrák, amelyekbe általában teherautó-motorok kipufogógázát vezették be, valamint a hullákat elégető krematóriumok. Az ausztriai Hartheim kastély is az euthanázia-program egyik központja volt, ahol a nácik injekciókkal és gázzal gyilkoltak.

A náci Németországban az elmebetegek és nyomorékok sorsára jutottak

az örökletes betegségben szenvedők is, a krónikus alkoholisták, mániákus depressziósok, vakok, süketek, a Huntington-kórban szenvedők, az ún. „morális gyengeelméjűek”, vagyis a partnereiket „túl gyakran” váltogató nők, az 1918 után német anyától és francia, de színes bőrű megszálló katonától származó személyek, a veszélyes és visszaeső bűnözők (aszociálisok), a koldusok, a csavargók, a vándorcigányok, a prostituáltak, a fertőző szexuális betegségben szenvedők és a gyógyíthatatlan betegek. A „fajbiológiai szakértők” orvosi beavatkozásába sokan belehaltak. A náci

ideológusok szerint a felsorolt „hiányosságokkal” bíró személyek magatartásának, állapotának az egyetlen oka a rossz, öröklődő génállomány volt, ezért társadalmi érdeknek tekintették, hogy az ilyen „beteg” génállományú egyedek ne szaporodhassanak tovább. A náci Németország „fajbiológiai” törekvéseihez tartozott még, hogy az egészségesnek és faji jellegzetességeikben megfelelőnek tekintett „árja” német nők és férfiak (általában SS-katonák) kapcsolatából születendő gyermekek részére ún. SS-anyaotthonokat hoztak létre. (Karsai, 2001)⁵

A demagóg fogalmát általánosságban annak a személynek, politikusnak a tekintetében használják, aki formálni szeretné a közvéleményt, és nem pusztán kielégíteni azt. Ormos Mária szerint a 20. század legnagyobb demagógja – a többi szélsőjobboldali és baloldali diktátort messze megelőzve – Adolf Hitler volt. (Ormos, 1996:4)

Politikai kultúra

A demagógok eredetileg az agóra (piactér) népgyűléseinek fizetett szónokai voltak az antik görögöknél, és a nevükből származó fogalom csak később kapott pejoratív tartalmat. A demagógiát számos módon lehet üzni, egy nagyon lényeges a szempontjából, hogy a „széles tömegek” felfigyeljenek rá és higgyenek benne. A demagóg céljai lehetnek jók vagy rosszak, a kiváltott hatást nem ez dönti el. Nagy demagógnak igazából születni kell, ám olyan kivételes demagóggá, mint amilyené pl. Hitler vált, csak akkor válik az ember, ha „mesterségét” behatóan tanulmányozza és folyamatosan fejleszti vele kapcsolatos képességét. A demagóg jellemzője, hogy a dolgokat a végtelékig leegyszerűsíti, eltorzítja, és nem az észre, hanem mindig az érzelmekre, az elégedetlenségre, a bosszúvágyra épít, gyakorlati cselekvési tervek helyett csak a nagy felemelkedés ígérését csillogtatja meg. A demagógok előszeretettel használják a félelem motiváló erejét is.

A demagógia tehát a tömegek tudatos félrevezetését jelenti hamis ígéretekkel, a tények elferdítésével, hazug frázisokkal és teljesíthetetlen követelések felvetésével. Főként a (szélső)jobboldali és (szélső)baloldali totalitárius rezsimek alkalmazták uralmuk fenntartása érdekében, de magának a demagógiának a jelenléte a demokratikus rezsimek napi gyakorlatában is kimutatható. A továbbiakban nézzük meg a használatos kommunikációelméleti-politikai kommunikációs alapfogalmakat.

1.2. Politikai kommunikáció, agitáció és propaganda

A kommunikációelméleti-politikai kommunikációs fogalmak közül a kommunikáció, a politikai kommunikáció, a tömegkommunikáció, az agitáció és a propaganda fogalmaival ismerkedünk

meg, amelyekkel kapcsolatban a szakirodalom többé-kevésbé használható meghatározásokat ad.

A kommunikáció fogalmát manapság mindenki ismeri és használja, de pontos meghatározására csak kevesen vállalkoznak. Általános (köznap) értelemben üzenetátadást, olyan tevékenységet értenek alatta, melynek alapja a kölcsönös kommunikativ cselekvés. Mára minden tudományág kialakította a számára megfelelő kommunikáció-meghatározást, így tett pl. a kibernetika, a biológia, az orvostudomány, a pszichológia és pszichiátria, a szociológia és szociálpszichológia, és újabban a politológia is, illetve korábban a műszaki tudományok stb.⁶ A kommunikációnak létezik egy általánosan, mindenki által elfogadott tudományos meghatározása, miszerint „a kommunikáció üzeneteken át zajló társadalmi interakció”. (Róka, 2002:7)

Politikai kommunikációról akkor beszélnek, ha a politikai rendszer, a média rendszere és az állampolgár-választópolgár által létrehozott közérdekű és politikai tartalmaknak a cseréje és/vagy konfrontációja történik. A meghatározás révén mód nyílik arra is, hogy a két jól ismert szó kombinációjával, a kommunikáció és a politika világa között kölcsönös összefüggés jöjjön létre. A politikai kommunikáció a mediatizált nyilvánosság különböző szereplőinek interakcióját és vetélkedését is jelenti, s azért volt szükség a definíció kialakítására, mert a politikai kommunikáció már évek óta a demokratikus országok politikai és intézményi színterének középpontjában található, s eközben a hatalom forrásává, a politikai versengés tárgyává és a politikai erők közti küzdelem eszközévé, ütközőhelyévé vált.

Látnunk kell, hogy ha a politikai kommunikáció = demokratikus rendszerek, a propaganda = diktatórikus rendszerek képlet első pillantásra igaznak is tűnik, a változók mégis csak hordoznak magukban jelentős kapcsolódási pontokat. Szembetűnő ugyanis, hogy mind a politikai kom-

munikációnak, mind a propagandának az alapja a manipuláció (amikor a közlőnek az a célja, hogy a befogadót befolyásolja, valamire rávegye, de azt nem nyílt közléssel teszi, hanem implicit módon.) Csakhogy, míg a politikai kommunikáció valami mellett érvelő (tulajdonképpen eladni kívánó) manipuláció, vele szemben a propaganda lehet akár uszító manipuláció is, amelynek alapja tulajdonképpen az „eladás”, de célja a bűnbakképzés.

A politikai kommunikáció és propaganda szavak tulajdonképpen a kommunikáció két aspektusát fedik, amelyek paradox módon megosztják a nézeteket a tekintetben, hogy a propaganda politikai kommunikációnak tekinthető-e, vagy sem. Szemléleti kérdés tehát, hogy a politikai kommunikáció részének tekintjük-e a propagandát, vagy nem. Szigorú értelemben a propaganda tényleg nem tekinthető a politikai kommunikáció részének, azonban ha megengedőbbek vagyunk, a propagandát a politikai kommunikáció egyik típusaként kell emlitenünk, ennyire merev különválasztásukra ugyanis – nagyon is érthető okok miatt – a 20. század totális rendszereinek kritikája miatt volt szükség.

Érvelésünk helyességét látszik alátámasztani az a tény is, hogy bizonyos helyzetekben a demokratikus rezsimek is folytatnák propagandát (pl. háborúk, természeti csapások stb. idején). Ahogy Nyárády Gáborné egyik könyvében megemlíti, Benjamin Franklin propagandájára a brit hadsereg tömegesen rakta le a fegyvert az amerikai függetlenségi háború során. Abraham Lincoln Anglia munkásaihoz intézett felhívást, amelynek hatására az európai hatalmak legalábbis passzívok maradtak az amerikai polgárháború idején, óvakodtak a konföderáció diplomáciai elismerésétől. (Nyárády, 2003:10–11)

De a náci Németország hírhedt propagandájának példaképei között is megtalálhatjuk a demokratikus hagyományokkal rendelkező és nem rendelkező országok propagandáját,

tény és való, Hitler nagyon elismerően nyilatkozott az első világháború alatti angolszász propagandáról, míg Berend T. Iván szerint Goebbels a szovjet-orosz propagandát találta követendőnek. (Berend T, 1987:428–429) De Winston Churchill és kortársa is intenzív propagandát folytatott a második világháború során, amely nagymértékben hozzásegítette a briteket a világháborús győzelem kivívásához.

Természetesen külön kell választanunk az *agitáció* és a *propaganda* oly sokszor szinonimaként használt kategóriáit is, és hogy miért használjuk olykor-olykor szinonimként e szavakat, rögtön megértjük. Főként a bolshevik gyakorlatban, de az általánosságban is a párton kívüliek megnyerését nevezték „agitációnak” a 20. század elején, szemben a párton belül folytatott „propagandával”. Ahogy egy hitleri és sztálini rezsimeket komparatív vizsgálat alá vevő könyvben Tokaji András írja:

„A propaganda – ma már nehéz elképzelni – akkoriban még valódi dialógus volt, mely az egyik fél belső meggyőződésére és a másik valódi érdeklődésére épült. Az agitáció – éppen mert az alapvetően eltérő véleményeket vette célba – nem annyira az érvelésre, mint inkább az emocionális hatásokra támaszkodott. A „stabilizáció” után – mivel a vezetés izolálódott és az érdekkellentétek kibékíthetlenné váltak – a propaganda egésze feloldódott az agitációban” (Tokaji, 2000:18).

Ezen az alapon megállapítható, hogy a náci propaganda többségében agitációként tűnt fel, bár ennek ellenére konvencionális okokból mégis a propaganda szót alkalmazzák vele kapcsolatban (legalábbis a hatalomra jutást, a totalitárius rezsimek „stabilizációját” követően).

Anthony Pratkanis és Elliot Aronson – mindketten amerikai szociálpszicho-

lógusok – bestsellerükben, *A rábeszélőgépből* úgy értékelik a *propaganda* szót, hogy az többnyire negatív jelentéstartalommal bír, bár angol nyelvterületen egyáltalán nem negatív értelmű kategória. Eredete viszonylag új keletű, 1622-ig nyúlik vissza története, amikor XV. Gergely pápa *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* néven intézményt hozott létre, mert a római katolikus egyház a sikertelen keresztes hadjáratok eredményeként a vallás fegyverek általi terjesztésével felhagyva, a hit szilárdságát visszaállítandó, az embereket az új intézmény által kívánta rávenni az egyházi doktrínák

követésére. Ezáltal a szó hamar negatív értelmet kapott, amely elsősorban a protestáns országokra lett igaz, a katolikus területeken értelme továbbra is pozitív kicsengésű maradt (Pratkanis–Aronson, 1992).

A propaganda korábban is alkalmazott kommunikációs technikájának „közhasznúvá” válása, valójában az I. világháború időszakára tehető. Sőt, az akkor sikeresen alkalmazott kommunikációs módszerek szinonimájává is vált.⁷ Később a kategóriát a totalitárius rezsimek „rábeszélőgépre” kezdték alkalmazni. Ez eredményezte, hogy azt mint befolyásolási módot, sokáig elsősorban a diktatórikus rezsimek eszközeként tekintették. Első világháború környéki definíciója nagyjából úgy hangzott, hogy a propaganda elfogult nézetek terjesztése, gyakran hazugság és csalás alkalmazása révén. Később a propagandával kapcsolatban a kutatók rámutattak arra, hogy az nem csupán a diktatórikus rend-

szerek kiváltsága, s több emberek célirányos becsapásánál. Ma propaganda alatt tömeges befolyásolást értenek, amely jelképekkel manipulál, és beveti a lélektan eszközeit is. Vagyis a propaganda bizonyos nézet kifejtése azzal a végső céllal, hogy a befogadók tegyék magukévá a szóban forgó nézetet „önként”, úgy, mintha mindig is osztották volna. Persze nem minden meggyőzés tekinthető propagandának, a fogalomtól például a retorikát el kell különíteni. A görögök és a rómaiak antik „ékesszólását” az is megkülönbözteti a modern gyakorlattól, hogy mára a kommunikációt egyszerű jel-

nácus egyértelműen különválasztani, annak ellenére, hogy köztük számos kapcsolódási pont található.

A szélsőjobboldal fogalma alatt általánosságban a nemzetiszocialista, fasiszta és egyéb antidemokratikus, szélsőséges jobboldali pártokat, mozgalmakat értik. A kategória egyik csoportja a két világháború közötti fasiszta, nemzetiszocialista és (annak európai változatai) vagy más antidemokratikus szélsőjobboldali pártokig és mozgalmakig tekint vissza. A másik részük viszont a második világháborút követően megjelenő különböző társadalmi mozgalmakból fejlődött ki. Bármekkora legyen is a hasonlóság a mai és a történelmi forma között, a szélsőjobboldal szempontjából egy egészen új jelenségnek állunk szemben. Ahogy Bayer József egyik tanulmányában írja:

„[...]Akármennyire vannak analógiák, a nyugat-európai szélsőjobboldali pártok sem a faszizmust akarják feltámasztani. Azok a szervezetek, amelyekben egykori fasiszta aktivisták jelentős szerepet játszottak [...], nem is jutottak soha valódi tömegbefolyáshoz. Auschwitz és a II. világháború után nem lehet többé totalitárius fasisztának lenni Nyugat-Európában, és nem lehet nálunk sem. A történelmi szituáció is egészen más, mint a harmincas években. Külpolitikailag azonnal elszigetelődné egy fasiszta rezsim a demokratikus államok közösségében, amelynek a kölcsönös vagy inkább egyoldalú gazdasági függés mellett katasztrofális következményei lennének. Belpolitikailag [...] fontos különbség, hogy a polgárság semmilyen mérvadó része nem támogatna fasiszta mozgalmakat, minthogy alapvető érdekei ellen volna. A polgárság érdekét ma jobban kifejezi az a gyár-
iparosok által finanszírozott ellenplakát, amelyre azt írták: Ausländer 'rein! (Be a külföldiekkel!)” (Bayer, 1998:151).

A szélsőjobboldal előretörésében a média nem kis felelőssége is felvetődik. Bayer József ezt a problémát így fogalmazza meg:

„[a] szélsőjobboldali tendenciákról való tudósítás szenzációs formája mindinkább az „infotainment”, azaz az információval való szórakozás körébe tartozik. [...] Eközben széles nyilvánosságot biztosítunk olyan jelenségeknek, amelyek egyébként aligha léphetnek túl a marginalitás határát. [...] A botránykeltés így politikai propagandájuk részévé válik, és hivatással egyetemben megszervezi őket. [...] [A] televízió [...] erősen megsokszorozza hatásukat, [...] [a] média ezáltal csak normalizálja a jelenséget, mindennapivá és életünk természetes részévé teszi azt, amelynek veszélyeire eredetileg figyelmeztetni akart” (Bayer, 1998:156).

Magyarországon a '90-es évek közepére kísértetiesen hasonló helyzet alakult ki, mint Európa számos országában, a média szórakoztató funkciója közé lépett a hazai szélsőjobb szervezetek bemutatása is. Bizonyos szélsőséges demonstrációk és az azokat követő hisztérikussá váló diskurzus a sajtóban azt eredményezte, hogy megkezdődött a szélsőjobboldali jelenségek törvényi üldözése, bizonyos sajtótermékek, internetes portálok, szélsőséges demonstrációk betiltása, illetve egyes szimbólumok használatának törvényi tilalma. Ilyen tilalmak a nyugat-európai országokban is léteznek, ahol közvetlenül a totális rendszerek bukását követően alkották meg őket.

Az európai jobboldali pártok és mozgalmak előretöréséről szóló diskurzus a neofasizmus, a jobboldali extrémizmus, a szélsőjobboldaliság kategóriáját próbálja ráerőltetni több egyre sikeresebb politikai szervezetre is. Azonban ezek a pártok és mozgalmak nem minden esetben felelnek meg a szélsőjobboldaliság kritériumainak. Sem a demokratikus játéksza-

20
K É K

mondatok és (jel)képek jelentik. Korunkra a „rábeszélőgépek” célja tehát nem a tájékoztatás vagy felvilágosítás többé, hanem a közvélemény elmozdítása valamely álláspont irányába.

A következőkben a szélsőjobboldal és a radikális jobboldali populizmus fogalmait nézzük meg részletesebben, amelyek témánk szempontjából szorosán összekapcsolódnak, vagy kiegészítik egymást.

1.3. A szélsőjobboldal és a radikális jobboldali populizmus

A szélsőjobboldal és a radikális jobboldali populizmus fogalmai nem csak a köznyelvben, de néha még a tudományos diskurzusban is összemosódnak. A német szakirodalomban a jobboldali radikalizmus (*Rechtsradikalismus*) és a szélsőjobboldal (*Rechtsextremismus*) felcserélhető fogalmakként jelennek meg. Pedig e kettőt igen ta-

bályok, sem az egyéni szabadság, a politikai közösség minden tagjára vonatkozó személyi és jogegyenlőség teljes elutasítása, sem egy diktatórikus rendszer megteremtése a faji, vallási és nemzeti hovatartozás függvényében, sem a bel- és külpolitikai célok elérésének eszközeként az erőszak elfogadása, vagy propagálása nem jelenik meg esetükben. Annak ellenére, hogy e pártok és mozgalmak vonzóak a szélsőjobboldali tendenciákat követő elemek számára (nem egyben talá-lunk szélsőjobboldali frakciót is) és stratégiájuk többek között a verbális radikalizmusra épül, felmerülhet a kérdés velük kapcsolatban, hogy ezek a motívumok nem pusztán támogatóik mozgósítására szolgálnak-e, nem a politikai aréna elvárásai miatt jelennek-e meg, és a választói támogatás maximalizálásának érdekében, esetleges koalíciós egyeztetések közepette elérhető legjobb pozíció, illetve a nagyobb anyagi támogatás elnyerése miatt jellemzi-e őket.

A szélsőjobb és az egyre erősödő radikális jobboldali populizmus tekintetében lényeges különbség, hogy utóbbi pártok és mozgalmak közel egy időben érték el sikereiket az európai demokráciákban, és igen hatásosan hallatták hangjukat a politikai diskurzusban, minden eddiginél sikeresebbek voltak a politikai posztok és pozíciók megszerzésében. Többségük sikerrel szabadult meg a történelmi náciizmus és faszizmus nyomasztó terhetől is, és olyan rugalmas politikai stratégiára sikerül átgyergelniük, amely ma a verbális radikalizmust és a szimbolikus politizálást a politikai marketing modern módszereivel igyekszik a választók felé vinni. Karizmatikus politikusaik a sajtótájékoztatókon, a politikai show-műsorokban és híveik körében is egyaránt magabiztosan mozognak, sőt többen az új, vállalkozói politizálás iskolapéldájává léptek elő.

A *jobboldali radikalizmus* mai formájában – legyen gondolkodása bármennyire is rokon a náciizmusával vagy a faszizmusával – az azonosság

látzatát is igyekszik kerülni a történelmi előképektől. Szalonképes kíván lenni. Bár a határok megvonása nagyon nehéz, de azért is célszerű a jobboldali radikalizmus és a szélsőjobb között különbséget tenni, mert utóbbi az utcára viszi a politikát, gyakran nyílt erőszakkal lép fel és felrúgja a jogállamiság elveit, utóbbi viszont ha demonstrál is, de kerüli az alkotmányellenes eszközöket (ám nem tudni, ha alkalma lenne az alkotmány módosítására, céljaik megvalósítása magában foglalná-e az antidemokratikus erőszak elemét is).

A radikális jobboldali populizmust csak a demokratikus erők marginalizálhatják, mégpedig úgy, hogy a viszonylagos tolerancia ellenére távol tartják azt a hatalomtól. A szélsőjobb hatalomra kerülésére Nyugat-Európában a második világháború óta szerencsére nincs reális esély. Magyarországon a demokratikus átmenet után a radikális jobboldali populista erők a kormánypárton belül jelentkeztek, és azért váltak igazán veszélyessé, mert így közvetlenül veszélyeztették a demokráciát. Ezzel szemben Európában a radikális jobboldali populizmus modernizálódott, haladáspárti, nemegyszer a technika megszállottjaként lépett fel. Nem hangoztatott antikapitalista programot, de retorikájában megjelent az Amerika-ellenesség. Nem feltétlenül nacionalista, gyakran európai identitással bíró pártokról és mozgalmakról van szó esetükben, amelyek ennek ellenére kiálltak a nemzet kulturális öntudata mellett, harcot hirdettek a kulturális imperializmus ellen.

A radikális jobboldali populizmusban a náciizmus/faszizmus ideológiájával közös a „népközösség” eszméje, a tekintélyelvűség és a biopolitika gondolata, elveti egyrészt az univerzális normákat (pl. emberi jogok) és konkrét közösségben (pl. népközösség, nép-nemzet) gondolkodik, amelyet olyan sorsközösségként fog fel, ami nem túr

önmagán belül meghasonlást, a társadalom egységét pedig bizonyos csoportok kirekesztése útján kívánja megteremtteni. Sűrűn él biológiai-antropológiai és higiéniai párhuzamokkal (pl. baktériumok, rákos daganat eltávolítása, a test megtisztítása, karvalytőke stb). Ezzel a nép és nemzet egységének természeti voltát akarja hangoztatni, de az ellenséget nem természeti, hanem inkább mesterséges politikai kritériumokkal jelöli meg. Egyik jellemzője a tekintélyelv, a „természetes” hierarchia elve, mely az egyenlőség gondolatának és elvének a tagadásaként jelenik meg. Eszmevilá-

gukban a „kiválasztottak” azok, akik a nép vezetésére termettek, amely olyan szűk, többnyire önjelöltekből álló elitet jelent, amely az arra érdemesek körét kooptálással bővíti. Más politikáik a nép biológiai-genetikai állapotaért való aggodásban öltenek testet, és tartalmazhatják az eugenikát, valamint a természetes szaporodásba való politikai és tudományos beavatkozás követelését is. Mégis a radikális jobboldali populizmus kerüli a fajelmélet fogalmait, terminológiáját és számol a világ szociális és kulturális pluralizmusával. Etnikai pluralizmusa (etnopluralizmus) a kulturális egyenjogúság rendezőelvéként jelenik meg, amely szerint minden nép kultúrája jó, ha az a hazájában marad. Ahol mégis több kultúra találkozásával szembesül, ott inkább a szegregációra, mint az integrációra hajlik.

E pártok és mozgalmak további közös jellemzője egyfajta programatikus radikalizmus és populista vonzerő. A neo-

populizmus a társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok megváltoztatását hirdeti, a háború utáni nyugat-európai berendezkedés, valamint a demokratikus konszenzus felrúgását. Az egyes országok specifikus problémái mellett a jóléti államot, a multikulturális társadalmat, a transznacionális tőkét, a nemzetközi pénzvilágot és a brüsszeli EU-bürokráciát támadják.

Maga a populizmus igen nehezen megragadható jelenség, de ami napjainkban jellemzi: az érvelés egy struktúrája, politikai stílusként és stratégiaként, valamint ideológiaként való alkalmazása. Amint Hans-Georg Betz egyik írásában mondja:

mokrácia és egyenlőség hangsúlyozott követelése, amely az alapvető érdekek harmóniájának hitén nyugszik” (Betz, 2004:86–87).

De a neopopulizmus talán legfontosabb sajátossága, hogy politikai stratégiáját a népharag mobilizálására alapozza. Ennek kitüntetett célpontjai egyrészt a bevett pártok és a „politikások osztálya”, másrészt a bevándorlók, a menekültek és a nemzeti kisebbségek csoportja. A „kinálat” persze országról országra változhat. A történelmi faszimussal és a háború utáni jobboldallal szemben a mai radikális jobboldali populista pártok és mozgalmak egy része elfogadja a szabadpiaci gazdálkodás és a kapitalista rendszer támogatását. Olyan termelői és vállalkozói ethoszt teremt, amely a vállalkozásba, az egyéni kezdeményezésbe vetett hiten alapul, és középpontjába a kis- és középvállalkozások kerülnek, mint a demokráciák jövőbeni gazdaságának és jólétének kulcsszereplői.

Betz szerint annak eredménye, hogy a mai populista radikális jobboldal elsősorban a politikai osztályt, az adminisztratív bürokráciát, másodsorban pedig azokat az egyre növekvő számú társadalmi rétegeket támadja, melyek szociális jogokként részesedést követelnek a közös kasszából,

„[...]legy olyan ideológiai konstrukció, amelynek társadalomképében a termelő, adófizető többség áll szemben a munkájának gyümölcseit leszakító politikások, bürokraták és kiszolgálók kisebbségével” (Betz, 2004:88).

Ennek következtében a legsikeresebb neopopulista pártok és mozgalmak az adócsökkentés, az iparnak és a mezőgazdaságnak nyújtott támogatások beszüntetése köré, az egyes szektorokra költött pénzek csökkentése, valamint a széleskörű privatizáció köré szerveződnek, és e miatt lép-

nek fel a kisebbségek támogatását célzó programokkal szemben is. A társadalmi követelések és a „valódi demokrácia” egyedül őszinte képviselőiként a képviseleti demokrácia hiányosságainak ellensúlyozása érdekében különféle népszavazások és referendumok szószólóiként lépnek elő. E törekvések háttérében az állam szerepének radikális korlátozása áll, hogy általa megfosszák a politikai pártokat és politikai osztályt erőforrásaitól. Ezen kívül némelyek manapság a „gazdasági nacionalizmus” felhasználásával igyekeznek nyugtalanúságot szítani. A gazdasági nacionalizmus ugyanis új célpontokat kínál az elégedetlenkedőknek, a nemzetközi pénzpiacok szereplői, bankárai, tőkései és bürokratái szempontjából.

Azonban – mint mondtuk – a mai radikális jobboldali populizmus legfőbb céltáblái a bevándorlók, hiszen a migráció ideális ürügyet teremt az indulatok kiaknázására. Retorikájukban a jövevények elveszik a munkalehetőségeket, leszorítják a béreket, kimerítik a szociális struktúrákat, felhajtják az ingatlanárakat és a fogadó ország gazdasági függetlenségét veszélyeztetik. A nem nyugati országból érkezők pedig fenyegetik a kulturális örökség védelmét és az európai identitást. A radikális jobboldali populizmus tehát képes kiaknázni a bevándorlással kapcsolatos nacionalista érzelmeket, a menekültek befogadásának korlátozása vagy teljes megszüntetése ezért erőteljes szerephez jut e pártok és mozgalmak programjában, amely a gazdasági nacionalizmussal együtt különösen hatékony stratégiának tűnik.

A háború utáni dinamikus fejlődő gazdaságok és az anyagi biztonságot hozó társadalmi-politikai modell időlegesen kiiktatta a radikális jobboldalt, de amint stagnálni kezdtek a jövedelmek, amint a gazdagok és a szegények közti szakadék mélyülni kezdett, a teljes foglalkoztatottságot a munkanélküliség váltotta fel, a munkások egyes csoportjainak drámai ellehetetlenülése következett be, s a folyamat visszajára fordult. Az általános

„[a] populista érvrendszer az egyszerű emberek józanságába vetett hit hangsúlyozásán alapul; a populista politikus azt állítja, hogy legösszetettebb problémáikra is léteznek egyszerű megoldások; és rámutat, hogy az egyszerű emberek – minden morális felsőbbrendűségük és velük született bölcsességük ellenére – nem hallatják hangjukat. A populista stratégia pillérei az egyszerű emberek elnyomott véleménye, követelése és érzése mellett való [...] kiállás fitogtatása, [...] a világos ellenségek kijelölése. Végül [...] a populista ideológia alapeleme egy erőteljes termelői ethosz, amely a társadalmi értékeket az egyéni erőfeszítésekből, a közösség üdvére végzett egyéni termelői tevékenységből eredezteti; jellemző rá a fennálló társadalmi-gazdasági és szociopolitikai rendszer hasonlóan erőteljes elutasítása, mivel az a többség érdekei helyett csupán a kiválasztott kevesek javát szolgálja; valamint egy [...] valódi de-

elbizonytalanodás légkörében a hagyományos pártokba, politikusokba és a politikai rendszerbe vetett bizalom megrendült, a politikai botrányok és a korrupció erősödése pedig azt eredményezték, hogy a helyzettel a megszorító intézkedések ellenére is megbirkózni képtelen politikai osztállyal szembe fordult a közhangulat. A neopopulista pártok és mozgalmak előretörése következett be, melyek jellemző választóiként a fiatal, felsőfokú képzettséggel nem rendelkező férfiak jelentek meg, akik kékgalléros munkát végeznek a magánszektorban, és városi környezetben élnek. A marginalizálódott munkások mellett, a középosztály, a kisvállalkozók és az üzletemberek is megjelentek a szimpatizánsok és választók körében.

A pártok és mozgalmak jellemző választóinak jelenléte azonban nem azt jelenti, hogy e pártok munkáspártok lennének. A kékgalléros munkások ugyanis berkeiken belül nincsenek túlsúlyban, sőt támogatóik között minden társadalmi réteg képviselői megtalálhatók, még ha a kékgallérosokkal szemben a magasabb státusú alkalmazottak száma alacsonyabb is. Ez is eredményezheti, hogy a neopopulisták potenciális szavazóinak elégedetlensége a hagyományos pártok mellett a munkáspártokra is kiterjedt. A szociáldemokrata pártokat és a szak-szervezeteket is abba a politikai-bürokratikus osztályba sorolják, amely a társadalom nyakán élösködik, így a jóléti állam a korábbi munkáspolitikizálással együtt az érvényesülés útjait lezáró elemként van jelen.

Ma a neopopulizmus többet is „kínál” néhány hangzatos szólamnál vagy pártnévvel. Ahogy Betz is írja:

„A siker egyik legfontosabb feltétele a pártszervezet kiépítése. A legsikeresebb radikális jobboldali populista pártok élén olyan karizmatikus figurákat találunk, akik képesek megszabni szervezeteik politikai és programatikus irányvonalát. Emellett a legjobb párt erősen centralizált szer-

vezeti struktúrát mutat, ahol a döntések a pártaktivisták meglehetősen szűk körű felső rétegében születnek, és onnan jutnak le a párt bázisát alkotó tömegek közé. Így a radikális jobboldali populista pártok alternatívát jelentenek mind a hagyományos [...] pártok bürokratizált struktúráival, mind pedig a modernebb ideológiai „keretpártok” (így a zöldek vagy a liberter baloldal szervezeteinek) laza szervezetségével szemben. A karizmatikus vezetés és a kötött pártszervezet lehetővé teszi, hogy ezek a szervezetek gyorsan, különösebb belső viták nélkül reagálhassanak választóik véleményének változásaira, és kihasználhassák az újonnan adódó politikai lehetőségeket. Ennek megfelelően bármikor képesek változtatni ideológiai direktíváikon [...], felresöpörni a korábban kulcsfontosságúnak titulált problémákat [...], vagy éppen átnevezni a hangsúlyokat programjaikban. Másfelől a radikális jobboldali populista pártok sikere a többi jelentős pártnál sokkal nagyobb mértékben azon nyugszik, hogy vezetőik mennyire karizmatikusak, elszántak és egyáltalán: [...] mennyire képesek megkapaszkodni a politikai életben. Mint számos példa mutatja, ez komoly bizonytalansági tényező lehet” (Betz, 2004:92–93).

Az alapfogalmak ismertetésén túl most térjünk át a hazai történelmi hungarista alternatíva megjelenésére, annak jellemző vonásaira, illetve ezt követően a rendszerváltást követő új hungarista alternatíva lényeges összetevőire. Elsőként a két világháború közötti nyilas mozgalmat vizsgáljuk meg.

2. Egy két világháború közötti szélsőjobboldali alternatíva: a nyilasok és a hungarizmus

A nyilasok és a hungarista mozgalom főként a német nemzetiszocialista mozgalom szellemét és módszereit átvéve és hirdető szélsőjobboldali mozgalom (volt) Magyarországon. Azonban bizonyos vonásokban el is tért példaképétől a német nemzetiszocializmustól.

A nyilas csoportok 1930-tól kezdtek szervezkedni, s különböző csoportjaik közül a legnagyobb befolyásra az 1939-ben megalakult *Nyilaskeresztes*

23
K É K

Párt – Hungarista Mozgalom tett szert, amely jelentős sikert könyvelhetett el az az évi parlamenti választásokon. A náci Németország anyagi támogatását, a „guruló márkákat” is – feltételezhetően – élvező szélsőségesen sovimisztá és antiszemita eszméket, szociális demagógiát hirdető nyilasok jelentős hatást fejtettek ki a kispolgárságra, valamint részben a munkásság és a parasztság egyes rétegeire. 1944. október 15-én, németek általi hatalomra segítésük az ország ellenőrzésük alatt lévő részén rémuralmat teremtett. Vezéruk, Szálasi Ferenc (1897–1946) a háború végén előbb a nyugati ország-részbe, később Németországba menekült. 1945-ben szállították haza, s háborús és népellenes bűnökért a népbíróság halálra ítélte, majd kivégezték. A nyilas párt tagjai közül sokakat szintén elítéltek, ám számos ún. kisnyilas – éppen multjának feledtetése végett – belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP).

Szálasi a modern hazai szélsőjobboldali tömegpárt és mozgalom megteremtője, egykori magyar királyi vezérkari őrnagy, 1897. július 6-án Kassán született, és 1946. március 12-én a népbíroság Jankó Péter tanácsa ítélete értelmében, miután a Magyar Köztársaság nevében bűnösnek mondták ki háborús bűncselekményekben, kötél által végezték ki. Szálásinál a törvényeségi orvos 15 óra 37 perckor állapította meg a halál beálltát. A Magyar Nemzet így számolt be az eseményről:

„[s]okezer torok ezt kiálltja: Lassan. Azt akarják, hogy a hóhér, aki szak-

az első világháborúban 36 hónapot töltött ott. Mint főhadnagyot a Vaskoronarend III. osztályával tüntették ki. Ahogy Kádár visszaemlékezéseiben olvasható:

„[e]zt a kitüntetést csak egészen kimagasló fegyvertényért adták alacsonyabb rangú tiszteteknek, általában törzstiszteknek ítélték oda” (Kádár, 1978:247).

A háború végéig – egy sebesülést követő két hónapos kórházi kezeléstől eltekintve – folyamatos frontszolgálatot teljesített. 1920–1921-ben végezte el a hajmáskéri „*alantos tiszti tanfolyamot*”, és két esztendőn át készült a vezérkari tiszteket képző hadiiskola felvételi vizsgájára. Szálasi a miskolci 13. honvéd gyalogezred kötelékéből vonult be ide, miután eredményesen túljutott a magas követelményeket támasztó felvételin. 1923 és 1925 között a hadiiskolát kitűnő eredménnyel fejezte be.⁸

1925-ben a HM-vezérkarhoz került. Sokakkal ellentétben nem kérte a *Vitézi Rendbe* való felvételét, amely nem csak azért nem történt meg, mert 1918–1919 kapcsán nem rendelkezett semmiféle érdemmel, hanem azért sem, mert a szervezetet lebecsülte. 1926-tól 1929-ig a VKF tábournoki és vezérkari továbbképzés, majd a vezérkari személyügyek osztályán dolgozott. Itt számos, későbbi pályafutása során hasznosnak bizonyuló ismeretséget kötött, többek között – a később ugyancsak hírhedtté vált – Beregfy (Berger) Károllyal.

Szálasi 1929-ben három hónapos párizsi kiküldetést kapott, majd őszszel a debreceni 11. honvéd gyalogezredhez vezényelték csapatszolgálatra. Szálasi itt kezdett szabadidejében politikával foglalkozni. Kádár Gyula szerint válogatás, irányítás és alapismertek nélkül olvasott össze mindent, történelmi ismereteit H. G. Wells Vi-

lág-történelméből merítette, de forgatott nemzetgazdasági könyveket, elmélkedett Marx *A tőkéjén*, és tanulmányozta Kautsky *Marx gazdasági tanai* című művét is. Felületes, rendszerezetlen tudást szerzett az olvasottakból, amelyeket alkalmanként tisztársainak magyarázott. A vele kapcsolatba kerülő tiszteteknek – Sipos Péter szerint – megoszlott a véleményük róla,

„[a] többségnek [...] imponált az adott környezetben teljesen szokatlan olvasottsága, tájékozottsága olyan könyvekről, amelyeket még hallomásból sem ismertek” (Sipos, 1997:14).

Debrecenben vált Kádár Gyula visszaemlékezése szerint a fennálló rendszer éles bírálójává is, aki laza összevisszaságban keverte a német nemzeti szocializmus és a magyar sovén-nacionalizmus beszívárgó vagy jelen lévő elveit. Ekkor kezdte hangoztatni, hogy neki nem elég a katonai pálya,

„[...]ő született forradalmár, aki arra van hivatva, hogy megdöntse a poltronok, trehányok, panamisták, begyöpösödött fejűek uralmát” (Kádár, 1978:249).

Szálasi 1933. május 1-jén, 36 éves korában lett vezérkari őrnagy. Nem kétséges, hogy ezt követően katonai karrierje magasra, akár a tábornokságig is ívelhetett volna, hiszen szempontjából semmiféle karrierfrusztrációról nem beszélhetünk. Annak oka, hogy ez mégsem lett így, az 1920-as évek elejétől egyre erőteljesebben jelentkező nemzetmegváltó tervei voltak. Szálasi politika felé fordulásának egyik fő oka a magyarság túlnyomó része számára ugyancsak elfogadhatatlannak számító trianoni békeszerződés által az országra kényszerített békediktátum volt, amely őt abban erősítette meg, hogy: 1. A határok megváltoztatása csak győztes háborúval lehetséges. 2. A sikeres hadviselés társadalmi és gazdasági feltételeit meg

24

KÉK

mai virtuózként pillanatok alatt végez az elitéltekkel, Szálásit ne a szokott gyors tempóban végezze ki” (idézi Szerencsés, 2002:222).

A Szálasi (Szalosján) család egyébként a társadalmi hierarchia közalkalmazotti rétegében, a generációk alatt iskolázás révén lépett lépcsőfokokkal feljebb és feljebb. A még tanulatlan nagyapa a legalacsonyabb altiszt szintjéről indult, az apa már a középiskolának megfelelő katonai végzettség birtokába jutott, és a hadseregben számvévségi tiszthelyettesből az első világháború végére őrnagy rangnak megfelelő számvévségi tisztté léptettek elő. (1927-től a nyugalmazott „katonai építési számvévségi tanácsos” címet viselte.) A kor társadalmi mobilitási esélyeinek megfelelően, idősebb Szálasi Ferencnek mind a négy fia katonai pályára lépett.

Szálasi 1915-ben a katonai akadémiára elvégzése után a frontra került, és

kell teremteni. 3. A békegazdálkodásról a hadigazdálkodásra való átállás érdekében a munkásság várható reakcióit kezelni kell.⁹ 4. A vereséget elkerülendő, a munkásság és a nemzet érdekeit összhangba kell hozni.

Szálasi 1930 fordulóján érte jelentős hatásként a munkáskérdés, illetve annak szociális megoldatlansága. A szociális érzékenységének korábban már tanújelét adó Szálasi 1930. szeptember 1-jén került elsőként szembe a munkásmozgalommal, amikor a budapesti honvéd vegyesdandárt a rendőri erőkkel együtt karhatalmi készültségbe helyezték, a fővárosi munkástüntetés miatt. Ez a tüntetés tudvalevőleg a két világháború közti időszak mozgalmi tiltakozásainak legerőteljesebb fellángolása volt. Későbbi sikerének is talán az lehet az egyik magyarázata, hogy az autoriter rezsim, a konzervatív-ellenforradalmi Horthy-rendszer, az osztályharc baloldali megszervezésének minden formáját elfojtotta. A rendszert stabilizáló tényezők közt megmaradó parlament a demokratikus homlokzat intézménye volt, de mivel abban a kormánypártnak mindig biztosítva volt a szükséges parlamenti többség, ebben az álságos helyzetben egyre többen ábrándultak ki a kor cinikus hivatásos politikusaiból, és egyre többen látták meg Szálásiban azt az új típusú népvézért, amely Közép- és Dél-Európában ekkorra már ismert jelenséggé vált. Neve és mozgalma ily módon tehetett szert országos hírnévre és népszerűsége, s így szervezhető az 1930-as évek elején elszaporodó szélsőjobboldali, antiszemita, nyilas, nemzetiszocialista csoportokból 1937 őszére egységes politikai mozgalmat. Karsai László találó megállapítása szerint: Szálasi rövid idő alatt többet ért el, mint amit Hitler elért 1923-ig Németországban. Ugyanis 1937 és 1938-ban belépési hullám indult a nyilas pártba, mely 1939-re elérte a taglétszámát tekintve a félmillió főt. (Karsai, 1978:38)¹⁰

Az európai külpolitikai hatások és a belpolitikai környezet eredményeképp-

pen az emberek egyre szívesebben figyeltek oda egy olyan „hamis realista-ra”, mint Szálasi, aki

„[...]olyasmikről beszél, ami mindenkit érdekel, izgat. S az igehirdető kimondja azt, ami a többiekben is felsejlik, ami gomolyog, örvénylik bennük, csak éppen nem tudják megfogalmazni, szavakba önteni.” (Sipos, 1997:16)

Nézetei a társadalmi kontextuson belül egy szűkebb csoport szempontjából is elismerést váltottak ki, mert egy vezérkari tiszt klikk, 1930–1931-ben a budapesti 1. vegyesdandárnál élénken reagált rájuk. A vegyesdandár parancsnokságának tiszti éttermében és a közeli Belvárosi Kávéház egyik törzsszasztalánál egyre hangosabb viták folytak a társadalmi és a politikai élet kérdéseiről. Ezekben a beszélgetésekben Szálasi vitte a prímet. A tiszti asztaltársasághoz tartozott Berger (Beregfy) Károly vezérkari őrnagy és Sáska Elemér vezérkari százados is, akik a honvédségnél később magas pozíciókba jutottak. Szálasi e vitákban játszott hangadói szerepe kapcsán került elsőként konfliktusba előljáróival, majd később Gömbös Gyula honvédelmi miniszterrel (utóbb miniszterelnökkel) (Karsai, 1978:38).

A hatalommal egyre inkább szembe kerülő Szálasi politikai tevékenysége, államvezetésről és leszerelésről írott dolgozatai, német és francia nyelvű merete révén, valamint annak okán, hogy előljárói a hazai politikai életből megpróbálták kiiktatni, s mivel – mint említettük – a vezérkari törzstiszti vizsgán kitűnő eredménnyel szerepelt, párizsi állomáshellyel, katonai attaséi állást ajánlottak fel neki. Ezt azonban visszautasította. A katonai karrier és a politikussá válás alternatívája ekkoriban merült fel elsőként, igazán komolyan benne. A döntés és

annak későbbi következményei, úgy hisszük, mindenki által ismert történelmi tények.

Az attaséi beosztásra való felkészülése érdekében 1932-ben Szálásit a vezérkari főnökség 2. osztályára helyezték át, ahová az attasé ügyek tartoztak. Itt Szálasi a kiküldetési tervet nem véve komolyan, arra használta fel az időt, hogy tájékozódjon a hazai belpolitikában. Politikai pártokat keresett fel, így a szociáldemokratákat is, vezetőkkel ismerkedett meg, ismereteit bővítette a pártok céljai és programjaik tekintetében. Kádár Gyula szerint:

25
K É K

„Budapesten előbb a Szociáldemokrata Pártba jelentkezett. Féktelen hatalmi megszállottságában azonban vezető szerepet kívánt magának, de az öreg szocdemek leintették: örülnek, hogy már [...] vezérkari tiszt is jelentkezik pártjukba, de náluk nem lehet egyszeribe vezér valaki, csak közkatona. Szálasi megsértődött” (Kádár, 1978:252).

Szálasi 1933. márciusában jelentette meg *A magyar állam felépítésének terve* című 46 oldalas könyvecskéjét, és jelezte, hogy további füzetek kiadására is sor fog kerülni. Tette jelentős botrányt kavart, hiszen az akkori katonai szabályzat szerint a tényleges tisztek mindenféle nyilvános irodalmi tevékenysége csak miniszteri engedéllyel volt lehetséges. Am ekkorra már nagy valószínűséggel döntött további életével kapcsolatban, nem folytatja zökkenőmentesen katonai pályáját, kitarthatja ábrándjai mellett, és búcsút int a hadseregnek.

Szálasi 1933-ban kizárták a vezérkari testületből. 1934 októberében kérte nyugdíjazását, és 1935. március 1-jei hatállyal került nyugállományba. Ezt követően bekapcsolódott a politikai életbe. A Mussolinét és Hitlert példaképeinek tartó önjelölt „forradalmár”, Csia Sándor, egykori közlekedési vállalati tisztviselő segítségével került kapcsolatba a szélsőjobboldali-fajvédő társasággal, a *Magyar Élet Szövetséggel*. Az „életsszövetségnek”, amelynek a hadsereg vezérkarán belül számos támogatója akadt, hamarosan fő ideológusa és szervezője lett. Ekkor fogalmazódott meg elhatározása is,

larálta a *Nemzeti Akarat Pártja* megalakítását, s ezt a tényt jegyzőkönyvben rögzítették” (Sipos, 1997:25).

A NAP megalakításakor a párt nevéből kimaradt a „nemzetiszocialista” jelző, mely egyértelműen jelezte, hogy nem egy újabb náci párt jött létre, hanem a szervezők szándéka szerint valami egészen „eredeti”, mely addig nem létezett a magyar pártok palettáján, szervezetében és társadalmi tartalmát tekintve is egyedi. Nem egy a korai nyilas pártokat jellemző, laza keretekkel bíró, a választások idejére életre kelő, és arra összpontosító, lényegében a dualizmus korára emlékeztető szerkezetű politikai szervezet, amelynek csak képviselőcsoportjai működnek, és minden tevékenysége ehhez kapcsolódik. Nem egy helyi klubok, társaskörök, egyletek reprezentálta, hierarchia és mozgalom nélküli párt, amelytől eltérő pártot elsőként a baloldalon a szakszervezetekkel kollektív tagságot kiépítő szociáldemokratára párt tudott létrehozni, s amelyhez hasonlót a jobboldalon Gömbös Gyula szeretett volna látni. Hanem egyesületi és szakszervezeti hálóra épülő szélsőjobboldali tömegpártot, amellyel a pártvezetőség a választási kampányok közti időszakban is szabadon rendelkezik.

Ezért Szálasi 1935-ben úgy fogalmazta meg alapelvét, hogy mozgalmát „alulról” szervezi meg. A magyarországi pártok szervezeti jellemzőitől eltérően arra törekedett, hogy a NAP centralizált mozgalmi párt legyen. A pártba történő tagfelvétel teljesen szokatlan procedúrával járt. Az érdeklődő a belépési szándék bejelentését követően egy hónap múlva tette le a fogadalmat a helyi első világháborús katonai emlékműnél, három hónappal később pedig a szentkeresztre, illetve a feszületre esküdött fel. Az új tag e mellett írásbeli kötelezvényben vállalta havi néhány pengő „anyagi

hozzájárulás”, tulajdonképpeni tagdíj megfizetését, amelyet szigorúan számon kértek tőle. Azért vált hangsúlyossá az „anyagi hozzájárulás” hangsúlyozása, mert a hatályos egyesülési jogszabályok értelmében tagdíjat csak a kormányhatóságilag láttamozott alapszabályokkal rendelkező egyesületek szedhettek. A politikai pártoknak nem volt szükségük ilyen alapszabályra, ezért nem is kérhettek tagjaiktól tagdíjat. Így különböző címen, pártadóként vagy hozzájárulásként szedték be azt. E huncutságot a hatóságok toleránsan, minden legálisan működő pártnak elnézték. Karsai László szerint: a tagdíj nem minden esetben fedezte a párt tényleges kiadásait. 1936-ban például főként anyagi problémák miatt nem tudták szétküldeni Szálasiék röplapjaikat, mert a tagdíjából havonta mindössze 600 pengő folyt be a pártkasszába, mely az adminisztráció és a terjesztés költségeit nem fedezte. (Karsai, 1996:14–15)

A NAP tagságát a községekben, városokban pártszervezetek tömörítették. Ezek rendszeresen értekezleteket tartottak, sőt oktató-nevelő funkciót is elláttak (mint a tömegpártok általában), aktuális helyi problémákról tartottak tájékoztatókat és ideológiai előadásokat szerveztek. Összejöveteleiket vendéglőkben, söntések különtermeiben rendezték, ahol a pártirodák is működtek. Szálasi a párttagoktól feltétlen engedelmességet várt el. A tagok kötelesek voltak utasításait, rendelkezéseit parancsnak tekinteni, ellentmondás nélkül végrehajtani. A személye iránt különös elkötelezettséget valló híveiből ún. „hűségköröket” alakított ki. A központosított pártstruktúrát és feltétlen engedelmességet, a katonai típusú szervezetekre jellemző, alapvető elvi alapot, először Szálasi alkalmazta Magyarországon, politikai szervezeten belül. Számos „újítást” vezetett be, így a parlamenten kívül létrejövő, tömegpárt mellett alulról építkező, konspiratív eszközöket alkalmazó szélsőjobboldali mozgalmat hozott létre.

26

K É K

hogyan önálló pártot alakít, és nem csatlakozik az egyik nemzetiszocialista, vagy nyilas szervezethez, csoporthoz sem. Nem vívódott azon, hogy a meglévő nemzetiszocialista szervezetek közül melyiket válassza, vezetőit elfogadja vagy sem, hiszen egyikhez sem akart szegődni, maga akart pártot alapítani. A katonai helyett a politikusi pálya mellett döntő Szálasi, megint Kádár Gyula szerint párhelyiséget,

„[...]kétszobás lakást bérelt a Nap utcában, és megalakította a *Nemzeti Akarat Pártját* (NAP) néhány kótyagos kalandorral. Innen indult a hungarista mozgalom” (Kádár, 1978:252).

Sipos Péter szerint pedig

„1935. március 4-én Szálasi Ferenc a Hollán utca 10. sz. alatt lévő első emeleti lakásában Csia Sándor és még néhány más meghívott személy részvételével megtartott értekezleten dek-

Az ideológia vonatkozásában sok szempontból nemzetiszocialista, de attól eltéréseket is mutató „hungarizmus–szociálnacionálét–konnacionalizmust”, a véleménye szerinti „igazi nemzeti szocializmust” hirdette, s először alkalmazta sikeresen mint karizmatikus vezető a vezérelvet (*Führerprinzip*), valamint elsőként teremtett „jobboldali-forradalmi jellegű” alternatívát 1919 után, a radikális szocialista-kommunista veszéllyel szemben berendezkedő ellenforradalmi Horthy-rezsim számára. Elsőként ismerte fel, hogy a munkásság számottevő része, éppen a rendszer baloldali osztályharcos törekvések elfojtására tett intézkedései révén, hajlamos a radikális, harcias tónusú, rendszerváltást, sőt forradalmat ígérő nyilas jel-szavak és program befogadására, s ezzel kapcsolatban elsőként vezetett modern választási kampányt, amely során buzgón járta az országot, alkalmazta a modern politikai propaganda addig bevált eszközeit.

Szálasi politikai tevékenységének új vonása volt a kettős szervezés gyakorlata. „Két lábra” állította a NAP-ot, valamint a párt valamennyi utódszervezetét. A nyíltan, legálisan fellépő párt mellett 1936-tól létrehozott egy titkos mozgalmat, a *Hungarista Mozgalmat* is. Bár a mozgalom időnként felszínre bukkant, de az 1944. októberi hatalomátvételig szigorúan rejtett, álcázott maradt. Legális és illegális, nyílt és konspiratív tevékenység párhuzamosága alapvető jellegzetessége volt az általa irányított számos pártnak és szervezetnek.

Az állammal és az államfővel kapcsolatos politikai elképzelései szintén alapvetően újnak számítottak a korabeli Magyarországon. Ezek szerint a politikai válság kezelése érdekében beavatkozó Horthy Szálasi különleges pozícióba juttatta volna a maga oldalán. Sipos Péter azt írja tanulmányában, hogy a

„[...]megoldási indítványnak a lényege az volt, hogy Horthy a hadse-

regre támaszkodva számolja fel az eddig fennálló alkotmányos rendet, benne a parlamentarizmussal. Egyidejűleg vegye át a hatalmat, amelyet azután vagy III. Viktor Emánuel olasz király vagy Hindenburg néhai német birodalmi elnök példájára ráruház egy olyan férfúra, aki »erőteljesen kivezeti a nemzetet a válságból«, ahogy azt Mussolini és Hitler is tették. A Horthy–Szálasi dualizmus a kormányzó névleges államfői tisztével és a saját tényleges diktatori hatalmával, Szálasi elképzeléseinek a »fundamentumát« alkotta 1944. szeptemberéig” (Sipos, 1997:28).

Szálasi politikai nézeteinek ismertté tételét 1935. nyarán röplapok és broszúrák terjesztésével kezdte, az év végéig pedig a posta félezer községbe vitte el röpiratait, amelyek közül némelyik kb. 20 ezres példányban jelent meg. Szálasi és Csia, 1936. októberében németországi „tanulmányúton” vettek részt Berlinben, Nürnbergben és Münchenben, hogy a náci *Kampfzeit*, a hatalomért folytatott harc időszakának agitációs módszereit tanulmányozzák. Különösen a pártsajtó, a *Völkischer Beobachter* addigi lapszámain figyelték meg, hogy a leszúrt propaganda-tapasztalatokat a fővárosban létrejött Nemzeti Akarat Pártjának szervezésénél használják fel. A németországi út, később két pontban hozott érzékelhető változást. Egyrészt innen kapta a párt munkás, illetve egyéb agitációja a különösen erőteljes, a többi nemzetiszocialista párthoz képest militáns töltetét, másrészt megteremtődött az a pártsajtó, mely nélkül elképzelhetetlen egy harcos mozgalom. Az 1937. március 15-én kiadott *Új Magyar Munkás* kifejezetten uszító és zsidóellenes írásokat tartalmazott.

Szálasi 1935 és 1938 közötti – antiszemita és tulajdonos-ellenes programjában – meghirdette az igazságos és szociális jövedelemelosztást, amely-

ben a „magánkapitalista” rendszert elavultnak minősítette, s a tervezés, a munka és a tőke harmonikus összhangját a szocialista szabadgazdálkodás bevezetésével kívánta megteremteni. Úgy gondolta, hogy a társadalmi béke miatt a feudális, klerikális és liberális tőkés uralmi osztályok eltörlésére, illetve radikális földreformra, valamint nemzetfenntartó kisbirtokos parasztság létrehozására van szükség. Szálasi szakítani akart az arany- és devizagazdálkodás „liberális–plutokrata–szabadkereskedelmi” elvével is, így a Nemzeti Bankot az állami hatalom részévé kívánta tenni. Iparral rendel-

27
K É K

kező paraszttállamot vázolt hívei elé, mely magas színvonalú mezőgazdasággal rendelkezik, s ahol a kisparaszokat értékesítő, fogyasztási és beszerzési szövetkezetekbe szervezett kiskereskedelem látja el. Szálasi *Hungarista Allama* olyan állam lett volna, ahol a felelős nemzetvezetés leveszi a parasztság válláról az értékesítés, az ellátás és a hitel gondjait, ahol a kamat nem nagyobb, mint a föld tiszta hasznának egyharmada. A parasztdósságokat az állam vette volna át, és a munkások, parasztek tevékenységét a nemzetvezető értelmiség fogta volna össze. 1935–36-ban – többek közt – ennek jegyében kezdeményezte, hogy az éhező, kizsákmányolt, elégedetlen munkásság és a parasztság a „marxista ideológia csődje miatt” vegye át a hatalmat a „három millió koldus országában”.

Érthető okok miatt a hatóságok 1937-től egyre keményebben léptek fel Szálasi mozgalomával szemben. 1937. április 5-én házkutatást tartottak

a Nap utca 19. számú házban bérelt párthelyiségben és Szálasi lakásán is. Április 15-én Szálasi „az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló szövetkezés” címén letartóztatták. A belügyminiszter pedig április 16-án rendeletileg feloszlatta a Nemzeti Akarat Pártját. Szálasi rendőrségi őrizetbe, előzetes letartóztatásba helyezték, majd szabadlábon védekezhetett. A bírósági eljárás nem akadályozta meg Szálasi egy új szervezet, fedőpárt létrehozásában. Az 1937-re országos hírnevet, mozgalmat és eszmemrendszert birtokló vezér, és az ez év júniusában alakult, még le nem jára-

tagolódjon e nagyobb szervezetbe. Az 1937. október 24-ei budai Vigadóban rendezett gyűlésen nyilvánosan is deklarálták a hét kisebb frakció által létrehozott új párt megalakulását. A széleskörű integrációt elérő párt megalakulása igazi sikernek számított. Szálasi előtt senki sem volt képes a kisebb csoportokat egyesíteni. A budai Vigadóbeli gyűlésen Szálásinak első alkalommal nyílt lehetősége több száz ember előtt beszélni, s ahogy a már többször idézett Sipos Péter írja:

„[...]az alakuló ülés után a kitóduló tömeg először kiáltozta fővárosi köztereken az „Éljen Szálasi!” jelszót” (Sipos, 1997:33).

Szálasi különböző nevek alatt megalakuló pártjait gyakran tiltották be, és őt magát többször állították bíróság elé. Talán ezért sem tett fel mindent a törvényességre, és ezért folytatta 1938 első felében is a Hungarista Mozgalom keretében a széleskörű, titkos szervezkedést. Ekkor alakult meg az *Elit Gárda* nevű illegális karhatalmi szervezet is, amelynek tagjait számokkal jelölték. Dalbosfalvi-Pitia Illés a BSZKRT főtisztviselője ekkor hozta létre az *Országos Pártrend és Pártvédelmi Osztályt*, amely a rend fenntartását, a párt, valamint a párttagok vagyónvédelmét tűzte ki hivatalos céljaként. Valójában a hatalomra jutás előmozdítása és a párt hadsereg politikai erőként alkalmazása volt elképzeléseinek középpontjában. A megalakításkor a szervezők az SA mintáját követték. A titkos csoportok a BSZKRT-nél, a MÁV-nál, a honvédelmi minisztérium katonai garázsában és a javító műhelyekben több száz tagot számláltak.

Szálasi ellen 1937–1938-ban két sorozatban perek zajlottak le. Ennek következtében 1938-tól az összes ítéletet egyesítve 3 évi, 1 hónapi és 23 napi fegyházat szabtak ki rá összbotrán. Szálasi 1940 szeptemberében

részesült kormányzói amnesztiában, így büntetéséből elengedték a hátralevő 11 hónapot és 15 napot. 1940. szeptember 17-én – az Észak-Erdély viszszaátadása alkalmából meghirdetett közkegyelem után – hagyhatta el a szegedi börtönt.

A nyilas párt a börtönöveket a „népért szenvedő vezér” mítoszának megteremtésére használta fel. A fogolykultusz lépéseiként „mozgalmi gyászt” rendeltek el, az értekezleteken, gyűléseken egy Szálásinak fenntartott helyre lefordított széket és virágot helyeztek el, és felemelt jobbkaral egyperces néma imát mondtak. A párthelyiségekben hívei kitették vezérük arcképét, alatta pedig a „*Nagypéntek nélkül nincs Feltámadás!*” feliratot. Szálasi mártír-imázsának jelentős része volt pártja további erősödésében, sikerében, így az 1939. májusi választásokon a párt kb. 750 ezer szavazatot kapott. A mártír politikus imázsának megteremtésében a különböző röplapoknak is jelentős szerepük volt. Egy Szálasi rács mögött ábrázoló sajtótermék a pártvezért – képe mellett – csak fegyencszámmal jelölte (9323), hiszen a börtönben ülő személyeket tilos volt név szerint népszerűsíteni, mert az a büntett felcicsérésének vétségét jelentette.

Azonban a nyilasok társadalmi befolyása hamarosan csökkenni kezdett. Ennek okai a hatósági intézkedésekben, a kivételes hatalom második világháború kitörésével való egyidejű bevezetésében, a gazdasági konjunktúrában, a munkanélküliség csillapodásában, valamint a zsidótörvények meghozatalában keresendők, amelyek előnyeit az „örsékváltásban” addig érdekelt keresztény kispolgári, alkalmazotti rétegek szintén élvezték. 1943 végére a kétszáz ezres nyilas párt tagosságának a fele elhagyta Szálasi, akitől a németek is megvonták a támogatásukat, és csak 1943 őszétől tartottak fenn vele ismételt kapcsolat. 1944 nyarán – az országot megszálló németek – őt és pártját egy szélsőjobboldali koalícióba akarták bevonni, de a pártvezető az erre vonatkozó

tott nevű *Magyar Fajvédő Szocialista Párt* vezetői kölcsönös előnyöket várhattak egymástól. Endre László gödöllői főszolgabíró, később Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye alispánja, társ-pártvezető, valamint gróf Széchenyi Lajos, Somogy megyei nagybirtokos, az Andrássy út 60. számú házban párthelyiséget bérlő, s a Fiala Ferenc szerkesztésében megjelenő *Összetartás* című hetilapot támogató politikuskok, 1937. augusztus 1-jén „életserződést” kötöttek vele. Ebben kimondták, hogy a feloszlott NAP, és a megszűnt *Fajvédő Szocialista Párt* (FSZP) helyett létrehozták a *Magyar Nemzeti Szocialista Pártot* (MNSZP). A nemzeti szocialista jelző alkalmazását, a külpolitikai sikereit halmozó német nemzetiszocializmusra való utalás mellett az indokolta, hogy az összes hasonló szervezetet integrálni akarta a párt, hiszen a többi kisebb, töredezett rokonszervezet – néhány kivételtől eltekintve – hajlamos volt rá, hogy be-

Politikai kultúra

ajánlatot visszautasította. 1944. május 3-án fogadta Horthy is, akinek Szálasi felajánlotta maga és pártja szolgálatait. A döntő fordulat 1944. augusztus 29-én következett be, amikor a kormányzó nem őt, hanem Lakatos Géza vezérezredest bízta meg a kormányalakítással. Szeptember első hetére a mellőzött Szálasi elkészítette a hatalomátvitel menetrendjét, amelyben a németeknek azt javasolta, hogy Lakatost löjék agyon vagy legalább tartóztassák le, Hitler pedig erre az időre hívassa magához a kormányzót. 1944. október 15–16-án Otto Skorzeny emberei elrabolták Horthy fiát, majd Lakatos miniszterelnök és Edmund Veessenmayer¹¹ rávették a kormányzót, hogy nevezze ki Szálasi miniszterelnökké. Így kezdődhetett meg „a feudális-reakciós rendszert” megdöntő Szálasi százhetven napos rémuralma. Ez idő alatti ténykedései ismertek. Magyarország németországi háborús hozzájárulását kétszázmillió pengőről háromszázmillióra emelte fel, nyersanyagok, gépek, élelmiszerek, gyógyszerek elszállításához járult hozzá, melyek a náci Németországba kerültek. Célul tűzte ki Magyarországot teljesen „zsidómentessé” tételét, ezért a fővárosi maradék zsidóság, akár gyalogszerrel való deportálásába is beleegyezett. 1944. október végén az ő személyes utasítására indultak meg az ún. halálmenetek nyugat felé.

Szálasi Ferenc számára 1944. október 16-ától a nyilasok új, zavaros jogkörű vezető funkciót kreáltak. Ezzel megszakadt a magyar alkotmányosság folytonossága. Ahogy Szerencsés Károly könyvében írja:

„Szálasi [...] kezdetben miniszterelnökként intézkedett, de az államfői jogköröket is gyakorolta, részben az országtanács segítségével. Végül a „nemzetvezetői” funkcióval a külön m. kir. miniszterelnöki poszt meg is szűnt. Az erről szóló törvényt [...] a képviselőházban mindössze 55 képviselő szavazta meg (az ekkor 372 tagú alsóház többi tagja nem jelent, vagy

nem jelenhetett meg).” (Szerencsés, 2002:11)

1944. november 4-től a háromtagú országtanács javaslatára, a „parlament” által egyhangúlag elfogadott jogszabály egyaránt nemzetvezetői jogkörbe utalta a korábbi kormányzói jogköröket és a kormányfői jogkört, ha miniszterelnök nem kerül kinevezésre. A „nemzetvezetői” döntéseket, így senki nem korlátozhatta.

Szálasi a Magyarországot felszabadító szovjet csapatok elől előbb a nyugati határszélre, majd Németországba menekült. 1945. májusában amerikai fogságba került, és az amerikai OSS átadta a magyar hatóságoknak. 1946. március 12-én 15 óra 24 perckor a Népbírók Országos Tanácsa (NOT) ítélete alapján, emberiség-ellenes és háborús bűnökért felakasztották. Az ő és társai holttestét előbb közszemlére tették, majd azonosítási számmal ellátva, a 298-as parcellában jeltelen sírba temették.

Azonban mielőtt Szálasi kivégezték volna, a nemzetvesztő „nemzetvezető” még gondoskodott az utódjáról. Az emigrációban élő hungaristák pedig arról gondoskodtak, hogy a nyilas mozgalom a mai napig fennmaradjon Magyarországon. Szálasi ugyanis Henney Árpádra ruházta át a maga tisztségét, illetve bízta meg a hungarista mozgalom szervezési és irányítási feladataival. Henney 1980-ban, a Németországban élő Tatár Imrét – az egykori Korona Tanács tagját – szemelte ki az emigráció irányítására. Tatár a belviszályoktól sem mentes mozgalmat nem tudta egységesíteni, így 1989 után nem maradt más hátra, minthogy egy fiatalabb itthoni szélsőjobboldali politikusnak adja át helyét. Feladataként azt határozta meg számára, hogy a mozgalmat a hazai politikát befolyásoló tényezővé tegye. E folyamat révén lett Györkös István a Hungarista Mozgalom új vezetője.

Györkös 1956-ban börtönben ismerkedett meg egykori nyilasokkal. Először 1989-ben, a *Nemzetiszocialista Akciócsoport* életre hívásával igyekezett Szálasi és a hungarizmus örökeibe lépni. E hungarista jellegű szerveződést a kilencvenes évek elején betiltották, így az mozgalmi formává alakulva *Magyar Nemzeti Arcvonal* (MNA) néven folytatta tovább működését. Ez a szervezet természetesen még nem a tulajdonképpeni *Hungarista Mozgalom* volt, hanem csak a helyére pályázó szereplő.

Tatár Imre – több személy között – Györköst találta a legalkalmasabbnak

29

K É K

a mozgalom irányítására, és végül őt nevezte ki utódjául. Azután 1995-ben Tatár halálával az egész hungarista emigráció története lezáródott. Az emigrációnak ugyanis nem sikerült az utódok között átörökíteni „eszméit”. 1989-et követően Györkös István egyedüli és – a nyilas hagyományok szerinti – jogos vezetőként kísérletet tett a magyarországi szélsőjobboldali szervezetek integrálására hungarista vezetés alatt. Kezdetben mellette tevékenykedett pl. Szabó Albert, Ekrem Kemál György, valamint később számos különböző szkinhed szervezet is. Ám a Györkös által vezetett MNA semmiképpen nem nevezhető szkinhed, de nemzetiszocialista szervezetnek sem, hiszen Györkös kimondottan nyilas vezető, aki a német nemzetiszocializmustól egyértelműen elhatárolódik. Szervezetében komoly szellemi és fizikai kiképzésben részesülnek a fiatalok, akik politikai gondolkodásukban 1944. október 15-ét

tekintik az utolsó legális hatalomátvételeknek, Szálasi követően pedig nem ismernek el egyetlen hazai kormányfőt vagy kormányt sem.

A bemutatott kontinuitás mellett a neohungarista alternatíva számos különbözőséget is mutat a történelmi változattal szemben. Ezt a következőkben a mai hungarizmus egyik pillérének tekintett *Vér és Becsület Kulturális Egyesület (VBKE)* vizsgálatával tárjuk fel, azért velük foglalkozunk majd, mert a szervezet nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, működését legális formában képzelel el, illetve a főbb hungarista szervezetektől eltérően egyedülként tart fenn internetes honlapot.¹²

2.1. Egy mai magyar neonáci/neohungarista alternatíva: a *Vér és Becsület Kulturális Egyesület*

Az 1947-es párizsi békeszerződés aláírásakor Magyarország vállalta, hogy területén nem működhetnek fasiszta/nemzetiszocialista szervezetek. A magyar alkotmány is tiltja a rasszizmust, valamint a faji megkülönböztetést, ám Szálasi „szelleme” még ma is köztünk kísért. 1945 és 1989 között hazánkban azért nem beszélhettünk hungarista mozgalomról, mert azt a második világháborút követően betiltották. Azonban a hungarizmus látens jelleggel „benne maradt” a társadalomban, és az ötvenes évektől a nyilas emigráció is képessé vált újraszerveződni, politizálni. Ez a két dolog eredményezte azt, hogy hungarista

mozgalomról egyáltalán beszélhetünk ma Magyarországon.

Szálasi nyomdokain két nagyobb egymástól elkülönülő szélsőjobboldali szervezet indult el Magyarországon a demokratikus átmenet folyamatában, és tevékenykedik manapság is. Az egyik a szkinhedeket szintén tömörítő, Domokos Endre János ügyvivő¹³ által vezetett *Vér és Becsület Ifjúsági, Kulturális és Hagyományörző Egyesület*, később *Vér és Becsület Kulturális Egyesület* (amely egyesek szerint azonos a Blood & Honour Hungary-vel),¹⁴ a másik a győri Györkös István nevével fémjelzett hungarista mozgalom, a *Magyar Nemzeti Arcvonal* nevű szerveződés. Utóbbi folytonosságát egészen Szálasiig lehet visszavezetni. Ennek a szervezetnek a tagjai a VBKE-t jórészt „hözöngőknek” tartják, mégpedig az egyesület koncertszervezői között található – alkoholista – szkinhedek miatt. A szkinhedek és az MNA tagjai között ugyanis jelentős különbségek mutatkoznak. A Györkös által vezetett irányzat egy szélsőséges irányba menő magukat „keresztény nemzeti” valló mozgalom, amely igen kemény elvárásokat támaszt az életmódot illetően a tagjai számára.¹⁵ A másik ok egészen kézenfekvőnek tűnik, hiszen a kilencvenes évek második felében éppen az MNA Becsület-bírósa zárta ki a maga köréből a *Vér és Becsület* nevű szervezet vezetőit. A kölcsönös ellenérzések tehát ezekre az okokra vezethetők vissza.

Az MNA és a VBKE mozgalmakat gyakran összemossák. Pedig a VBKE feltételezhetően egy nemzetközi mozgalom része, mely Magyarországon két „tényezőből” áll: mint bejegyzett egyesület igyekszik legálisan működni, tehát jelen van a mozgalomban egy koncertszervező és közösség-összetartó „kemény mag”, amelyet szkinhedek alkotnak, és a szervezet mellett megjelenik a szimpatizánsok köre, akik eljárnak a rendezvényekre, kon-

certekre, illetve megveszik az olykor borsos áron árusított jegyeket, kiadványokat, lemezeket, vagyis eltartják a mozgalom vezetőit.

A hazai neonáci, neohungarista ideológiát valló és terjesztő – szkinhedeket is tömörítő – szerveződések egyébként hasonló okok miatt csak mára tudták tisztázni álláspontjaikat, céljaikat, nézeteltéréseiket, a korábbi éveket jellemző rivalizálás után. Erre azért volt szükség, mert belátták, a magyar társadalom többsége elutasítja a szélsőséges jobboldali eszméket, törekvéseket, és az azokat megjelenítő csoportokkal szemben a többség mély elutasítással viseltetik. A szervezetek széthúzása tehát hatékonyságukat csökkentené. Ez az oka a neonáci-neohungarista csoportok részbeni ki-egyeztetésének, erőik egyesítésének.

E szervezetek a közelmúltban igyekeztek bővíteni nemzetközi kapcsolataikat is, így törekvéseik közt szerepelt Magyarországon nemzetközi találkozók és zenei fesztiválok rendezése, de hazánk mint regionális központ segítségével a szomszédos országok irányába is tekintettek, hogy az ottani nemzetiszocializmus iránt fogékony fiatalok körében szervezkezdjenek.

A hazai szélsőjobboldal megfigyelését végző Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) munkáját eddig is megnehezítette, hogy a több éve tartó hatósági kontrollra válaszolva, a szélsőjobboldali vezetők konspirációs technikákkal válaszoltak. Ezáltal a nemzetiszocializmus-hungarizmus ideológiája mentén szerveződő csoportok egy új, minőségileg az előző időszakokat meghaladó korszakba léptek át, és ennek köszönhetően erősödő aktivitásuk újabb kihívást jelentett a hatóságoknak. A rendőrség számára például nem állt rendelkezésére olyan jogi szankció, mellyel meggátolhatták volna a különböző összejövetelek létrejöttét. Ennek lehet egyik következménye, hogy néhány sikeres demonstráció lebonyolítását követően hazánk célországává vált a neonáci csoportok nemzetközi működésének.

Am ennek ellenére a hazai szervezetek társadalmi támogatottságának növekedésével továbbra sem kell számolni, hiszen a szélsőséges tevékenységben rejlő veszélyekre figyelemmel, működésük, tevékenységük nemzetbiztonsági felügyelete továbbra is tart.

A korábbi időszak szétforgácsolódó, sok esetben rivalizáló szélsőjobboldali csoportjainak egymás elleni harca átadta a helyét az egyes szerveződések közös tábortban történő egyesítésének. Erre hozták létre a *Hazáért Egység Mozgalom (HEM)* elnevezésű szervezetet. Az egységfrontba tömörült nemzetiszocialista csoportok a hazai hungarizmus egyik pillérének tartott *Vér és Becsület* „baráti kör” keretein belül is próbálják a szélsőséges mozgalmat a legalitás irányába terelni. Az egyesület nevében lépnek fel minden esetben, amikor programjaikkal, rendezvényeikkel a nyilvánosságot kívánják elérni, illetve tagtoborzó szándékkal célcsoportjaikhoz akarnak szólni.

A szélsőjobboldali csoportosulások közül talán az egyik legaktívabb – az imént említett – *Vér és Becsület* Kulturális Egyesület, amely mintegy 5-600 főt tömörítő hungarista elveket valló irányzat.¹⁶ Előbbi szélsőjobboldali irányzat legfontosabb összetartó eleme a szkinhed zene, a koncertek és egyéb összejövetelek. Ezek az események a tagtoborzás, a kapcsolattartás, a vélemény- és információcsere, a hazai és nemzetközi „hálózatépítés” fórumait jelentik. Az utóbbi években már a nyugat-európai hasonló szervezetektől átvett konspirációs módszerekkel is dolgozik a *Vér és Becsület*, ezeket a módszereket alkalmazzák a kb. 2-400 főt mozgósító rendezvények megtartásakor.

A koncerteken gyakran követnek el ún. *propaganda bűntetteket*, amelyet a rasszista uszító szövegek skandalálásával, az ilyen tartalmú hangkazetták, CD-k és propaganda kiadványok terjesztésével valósítanak meg. E miatt az NBH intézkedése nyomán az illetékes hatóságok több személlyel szemben indítottak büntetőeljárást, amely

során nagy mennyiségben foglaltak le propagandaanyagokat.

A szkinhedek zenéje és mozgalma eredetileg nem egyértelműen volt rasszista. Azonban Magyarországra a nyugati szubkultúrából csak a szélsőjobboldali, rasszista elemek kerültek át, mégpedig a helyi befogadó közeg sajátosságai következtében. Ugyanis a két világháború közti nacionalizmus, antiszemitizmus és a rasszizmus hagyományai, a modernizált, a tömegkultúra fogyasztási mintáin át közvetített mai rasszizmussal, a szkinhed divattal és zenével találkoztak össze. Legkorábban Nyugaton alakították át ily módon az új szélsőjobboldal gondolatvilágát a szkinhedek tömegkultúrává. Magyarországon – akárcsak Németországban, Olaszországban vagy Ausztriában – ez a típusú rasszizmus épült rá a két világháború közötti társadalmi mozgalomként szerveződött nemzetiszocialista-hungarista tradíciókra. Ahogy Szabó Máté írja egyik munkájában:

„A szkinhed zene, divat és életérzés fogyaszthatóvá teszi az idegenellenességet és a rasszizmust azon új generációk számára, akiknek tapasztalatai és életmódja már egyáltalán nem érintkezik a két világháború közötti rasszizmus élményvilágával. A posztkommunista rasszizmusban így keverednek össze a prekommunista hagyományok és a posztmodern szubkultúra »értékei«.” (Szabó, 1997)¹⁷

A szkinhed zene esetében megfigyelhető, hogy a szövegek a német és a magyar nemzetiszocialista ideológiák hagyományaiban gyökereznek. A szövegek az esetek többségében zsidó-, cigány-, arab- és négerellenesek, és ezeket az etnikumokat teszik felelőssé minden rosszért a mai Magyarországon, valamint a problémákat az említett etnikumok elüldözésével, illetőleg fizikai felszámolásával kíván-

ják megoldani. Persze a szkinhed szubkultúrában nem csak a zenének és a szövegeknek, hanem a külsőségeknek (pl. a hajviselet, öltözék színe és márkája), valamint a rendszeres kommunikációnak a szubkultúra többi tagjával is fontos szerepe van.¹⁸

A társadalom problémáinak egyetlen okra való visszavezetése a problémamegoldás olyan verbális alternatíváját hozta létre, melyben a szkinhed mozgalom az egész magyarság érdekeit hangsúlyozva lép fel a „fajidegen” elemekkel szemben. A szkinhed vélekedés szerint a „fehér magyar ifjak” lesznek az az előőrs (élcsapat), amely

31
K É K

megvédi a hagyományos magyarnak tekintett értékeket, sőt újakat is létrehoz. Ehhez az elképzeléshez az erőszak, a brutalitás mint a korábbi hasonló mozgalmak tradicionális eszköze kapcsolódik, és kerül összefüggésbe a fehér és a magyar felsőbbrendű faj identitásával, a „nomád” és „harcos nép” történelmi erényeivel. Szabó Máté nagyon helyesen jegyzi meg azt is, hogy

„»Ideológiát« politikai értelemben a szkinhed szubkultúra persze nem hoz létre önmagától, hanem ezt azok a politikai szervezetek illetve vezetőik viszik bele, akik a szkinhedeket mint ifjúsági »rohamcsapatot« kapcsolják magukhoz. Ezek a szervezetek a két világháború közötti szélsőjobb rasszista hagyományait közvetítik a szkinhedek felé, akárcsak a magyar emigráció bizonyos csoportjai, illetve az osztrák és a német »mozgalomtestvérek«, amelyek segítik a magyar

mozgalom artikulációját[...]” (Szabó, 1997)

A neonáci/neohungarista szkinhedek Magyarországon és másutt is az ifjúsági szubkultúrában szerveződnek. A szubkultúra tagjai, csoportjai közötti kapcsolatok informálisak, találkahelyeken, koncerteken, kocsimákban jönnek létre, s ezeken a hálózatokon keresztül szerveződnek a különféle akciók, rendezvények és nyári táborozások stb. A magyar esetben az oi-együttesek holdudvarához vagy az utcasarki társadalomhoz kötődés is megjelent kezdetben mint

Politikai kultúra

Am a szkinhedek csak nehezen képesek saját szervezeti formák, formális struktúrák kiépítésére, ezért inkább a különféle – már működő – szélsőjobbaldali szervezetekkel keresik a kapcsolatokat. Szabó Máté szerint:

„A »keresztapák« személye és szervezeti változók: Romhányi László, Király B. Izabella, Porubszky (Potyka) István, Ekrem Kemál György, Szabó Albert és pártjaik.” (Szabó, 1997)

Ezek a személyek és szervezeteik egyébként sikeresen tudták azt a problémát megoldani, hogy az utcai erőszakot a fleggalis tüntetéseken és más tiltakozásokon belül vezették le, így azok ritkán torkollottak incidensekbe.

A nemzetiszocialista/hungarista elveket valló szkinhedek kiöregedve jellemzően kilépnek a nemzedéki szubkultúrából és más nemzedékeknek adják át a helyüket. Legálisan működő szélsőjobbaldali párt híján, ezért valamely jobbaldali vagy radikális jobbaldali populista pártban próbálják meg kitűzött céljukat megvalósítani: politikai tényezővé válni. Ilyen egykori szkinhedek megtalálhatók a MIÉP, de egyes megyékben a kisgazdapárt színeiben is.²¹

Az új magyar szélsőjobbaldali mozgalmait különféle, kis létszámú, gyorsan összeolvadó és átalakuló szervezetek alkotják, kevés köztük a tartósan fennálló szerveződés, amelyek bizonyos találkahelyeken vagy akciók formájában jelennek meg. Viszonylag kis személyi kört mozgatnak meg, akiknek ritka, de annál provokatívabb, botrányos akciói a médiában is rendre megjelennek. Természetesen a laza hálózati jellegnek megvan a maga védekező funkciója is. Az új hazai szélsőjobbaldali szervezetek és személyek egy jelentős része ugyanis büntetőeljárás alatt állt/áll, így a személyek óvakodnak az azonosítható szervezet-től, az azonosítható egyéni felelősség,

illetve a szervezeti identitás vállalásától. E mellett a konspiratív, mozgalmi jellegű, „magányos farkas” jelenség, a társait mentő, mindent magára vállaló „lebukott” magatartás, a magyar szélsőjobbaldali szervezeteket és tagjaikat jól kapcsolhatóvá teszi a hasonló nemzetközi mozgalmakhoz, illetve azok hálózataihoz.

A magyar közvélemény figyelmét talán a *Becsület Napja* elnevezésű esemény irányította leginkább a hazai szélsőjobbaldal irányába. A Budai Várban 1999. februárjában megemlékezést tartó mintegy 6–700 főnyi szélsőséges ugyanis nyíltan hirdetett nemzetiszocialista vagy hungarista eszméket. A Várból a Budapest ostroma során kitörő német és magyar alakulatokra emlékezők csoportját már külföldről érkezettek is kiegészítették, amely jól mutatta a magyar szélsőjobbaldal külföldi kapcsolatainak élénkülését.

Emellett a magyar szélsőjobbaldali mozgalmak és egyéb nemzetközi nemzetiszocialista személyek között szintén kimutathatóvá vált a kapcsolat a rendezvényt követően. Például a VBKE neonáci jellegének és nemzetközi érintettségének egyik bizonyítéka a megemlékezésről szóló tudósítás *Gerhard Lauck, Nazi Lauck NSDAP/AO* neonáci honlapján. Az említett megemlékezést követően a Viking Klubban rendezett szkinhed koncerten, az ott megjelentek egyébként rendőrökkel csaptak össze, és csak további rendőri erő bevetésével lehetett megfékezni őket. Ennek következtében tizenöt külföldit utasítottak ki Magyarországról, másokat a bíróság jogerősen felfüggesztett börtönbüntetésre ítelt. Az eset kapcsán felmerült a gyülekezési jog módosításának igénye, annak érdekében, hogy a szélsőséges megnyilatkozások a közterületről kizoríthatók legyenek. A hatóságok mindent elkövettek annak érdekében is, hogy a jövőben az ilyen vagy ehhez hasonló szélsőséges megnyilvánulások ne zavarhassák meg a köznyugalmat.²²

Az elmúlt évek során több jel is mutatott arra, hogy az egyes szélsőjobb-

szervező tényező, hiszen az állampárti rendszer szervezeti monopóliuma csak a rendszert támogató csoportok esetében engedte meg a szerveződést formálisan, és csak azok jelenhettek meg a nyilvánosság előtt. Később a demokratikus átmenetet folyamatában, 1989-et követően a magyar szkinhedek kialakíthatták különféle formális szervezeti pozícióikat maguknak.

E pozíciók, modellek közül mára számos ismertté vált. Röviden felsorolva őket: 1. a *mozgalom a szervezeten belül modellben* a szkinhedek informális csoportosulásai együttesen lépnek be valamely politikai szervezetbe, vagy éppen a szervezet mint csoportot kooptálja őket valamely funkció ellátására.¹⁹ 2. A *saját, önálló arcúlatú szervezetek modell* kiépítése, melynek szervezeti szintén mozgósíthatóvá válnak kívülről, a támogatást nyújtó „felőtt” szélsőjobbtól vagy a még sejtjeiben meglévő emigrációból.²⁰

oldali körök fegyvereket, robbanóanyagot szereztek be, és terrorcselekmények elkövetését tervezték. Emellett hadi táborozásokat rendeztek, ahol a résztvevők ideológiai képzése mellett légpuskákkal és festékfegyverekkel „gerillaakciók” végrehajtását gyakorolták. Ezek a táborozások azért olyan veszélyesek nemzetbiztonsági tekintetben, mert politikai jellegű erőszakos akciók kiindulópontjaivá válhatnak. Az NBH felderítése alapján az Országos Rendőr-főkapitányság ezért is kezdeményezett büntetőeljárást az MSZP és SZDSZ fővárosi pártirodájánál csőbomba-támadással gyanúsított személyek ellen, akik kapcsolatba hozhatók voltak szélsőjobboldali csoportokkal. Az elkövetők jellemzően szigorú konspirációs körülmények között készítették elő és hajtották végre támadásaikat, és készültek más akciók elkövetésére, melyeket az időközben megindult eljárás hiúsított meg. Ez persze megint csak nem jelenti azt, hogy egy magyarországi neonáci vagy neohungarista terrorszervezet működésével vagy annak létrejöttével reálisan kellene a jövőben számolni.

A *Vér és Becsület Kulturális Egyesület* a hazai szélsőjobb egyik legjelentősebb tényezője, mely szervezet – a hungarista orientációjú *Magyar Nemzeti Arcvonal* szervezettel szemben – feltehetően egy nemzetközi mozgalom része, és legális formában kíván működni. A szervezetet 2001. februárjában alapították, és a Fővárosi Bíróság határozata alapján, 2002. májusa óta közhasznú egyesületként van nyilvántartásba véve. Az egyik legjelentősebb és legveszélyesebb szélsőjobboldali szervezet, amely a társadalmi szervezetek bírósági nyilvántartásában szerepel.

A „baráti kör” néven bejegyzett *Vér és Becsület Kulturális Egyesületet*, mint említettük eredeti nevén *Vér és Becsület Ifjúsági, Kulturális és Hagymányörző Egyesületnek* hívták. Az MNA-ból kivált tíz budapesti és vidéki szkinhed alapította meg 2001. ja-

nuár 5-én, Budapesten, Csepelen, egy koncert után, de az egyesületnek mára szinte minden nagyvárosban és régióban vannak szervezőcsoportjai. Megalapítása egy szórakozóhelyen történt meg. Az alakuló ülés tulajdonképpen egy beszélgetés volt, ahol aki egyetértett az elhangzottakkal, az tag lehetett. Ezen az ülésen különböző dokumentumok aláírására is sor került.

A *Vér és Becsület* (*Blood and Honour*) elnevezés egy 1985-ben megjelent lemez címére utal. A névválasztást, az azóta elhunyt Ian Stuart Donaldson (1957–1993) angol rockzenész lehet visszavezetni, aki a *Skrewdriver* nevű szkinhed zenekar dalszövegíró-énekeseként, e néven egy máig működő, világszerte elterjedt mozgalomhozott létre. Az Angliában elindított mozgalom az európai fiatalokat kívánta úgy megszervezni, hogy a nemzeti sovíniszta szellemet alárendeljük a közös európai mozgalomnak. A szervezet esetében nem feltétlenül szkinhed mozgalomról van tehát szó, bár igaz az is, hogy sok szkinhed van benne jelen.

A hazai egyesület neve a magyar „népközösséghez” (nemzethez) való hűséget (*vér*) és a „keresztény erkölcsi értékrend gyakorlati megvalósulását” (*becsület*) ugyancsak hivatott kifejezni. A nemzetbiztonsági szervek a Németországban betiltott, de Európa számos országában tagszervezet fenntartó Blood and Honour neonáci csoportosulás tagjaként tartják nyilván (bár ezt a szervezet tagjai sorra tagadják), amely alapító okirata szerint a mellőzött fiatal zenészek felkarolására, kirándulások és más kulturális események lebonyolítására jött létre.²³

A VBKE alapszabályában leírtak kizárólag a szervezeti tevékenység közlésére korlátozódnak, amelyek természetesen önmagukban még nem jelentenek szélsőséges politikai magatartást.²⁴ Azonban az egyesület működésének formáit a tagok olyan szélsőséges tartalmakkal töltötték meg

időközben, amelyek túlmutatnak a demokratikus jogállamiság keretein. Többek között ezért is tájékoztatta a NBH a Fővárosi Főügyészséget a szervezet bizonyítottan szélsőségesen jobboldali tevékenységéről, és ezért is indítványozta az egyesület bejegyzésének törlését. Az ügyészi vizsgálat azt állapította meg, hogy az alapító okirat szerint a mellőzött fiatal művészek felkarolására létrehozott szervezet alkotmányellenes céllal működik, mivel az egyesület a kulturális tevékenység, vagyis a magyarság kultúrájával való megismerkedés, az előadások, a természetjárás, a túrák szervezése

33
K É K

(Magyarország tájainak megismerése) és az európai nemzetek kultúrájával való megismerkedés helyett neonáci eszméket követ.

A vizsgálat mindemellett egy formai problémára is rámutatott, miszerint a hatályos törvényi szabályozás szerint egyesületként csak akkor jegyezhető be egy szervezet, ha legalább tíz tagja van, működése során pedig legalább ennyien részt vesznek tevékenységében. A szervezet taglétszáma és támogatóinak száma azonban – hivatalosan – az elmúlt időben sem változott, mindössze tizenöt tagot számlál, új tag felvétele nem történt meg. A VBKE tehát összességében a törvényben előírtaknál jóval kisebb számú állandó és pártoló taggal rendelkezik. Ennek alapján a Fővárosi Főügyészség 2003. februárban keresetet nyújtott be a Fővárosi Bíróságra, melyben az egyesület törlését kezdeményezte.

A folytatólagos tárgyalások során az egyik 2003. februárjában kilépett tag

elmondta, hogy mint az egyesület egyik alapítója, a szervezet létrehozatalakor, a kulturális egyesület keretében túrák, színházlátogatások, előadások és más rendezvények létrejöttét kívánta megoldani, de már ekkor is tartottak megemlékezéseket elesett katonák tiszteletére, melyeket tisztességesnek talált, foglalkozásából eredően, hiszen maga is hivatásos katona. Az egyesületből való kilépése azért következett be, mert a szervezetről a televízióban elhangzott információk megbotránkoztatást keltek a munkahelyén.

Az is kiderült, hogy az említett rendezvényeken játszott zenéket egyéb-

szekszárdi Hősök Napja alkalmával tartott bevezető beszédben, amely a milliók elgázosításáról szóló „szánalmasan hazugság” kifejezést használta a holokauszttal kapcsolatban. Egy másik alkalomkor a „hűség a fajunkhoz” szavak elhangzása után a szónok nyomban utalt rá, hogy Széchenyi István is használta a kifejezést.

Sokan, mielőtt csatlakoznak a Vér és Becsület Kulturális Egyesülethez, már ismerik azt. Az interneten rengeteg adat olvasható a brit Blood & Honour-ról, jórészt angol nyelven, képekkel illusztrálva, s bár a magyar szervezetnek nincs a világhálón honlapja, de a VBKE meglepő alaposággal elkészített honlapot tudhat magáénak. A szervezet tagjai közül többen már a '80-as évek vége óta részt vesznek a rendezvények szervezésben és látogatásában. A rendezvényekről – mint mondtuk – a baráti körön és rendezőkön keresztül, sörözőkbe eljuttatott szórólapokról, de plakátokról is lehet értesülni. Az internetes portál nem kínál részletes információkat ezekről, inkább utólag dokumentál. E rendezvények megszervezése minimális költséggel jár, de a beszédett 1000–2000 forintos belépőjegyek az egyesület közvetlen vezetését is szépen el-tartják. Az utóbbi időben az ilyen programokon fellépő zenekarok közt megjelent pl. a Beatrice, a P-Mobil, a Pokolgép, a Titkolt Ellenállás és a Prés zenekar neve is.

A Blood & Honour Hungary mozgalomnak, a VBKE-nek – mint említettük – nincs jelentős tagsága. A hivatalos szervekkel egy személy tartja a kapcsolatot, amikor a szervezet rendezvényt tervez. Azonban minden ilyen rendezvény megszervezése alkalmával lehet tudni, hogy kik azok, akik segítenek a megvalósításban. Ez persze nem azt jelenti, hogy e személyek napi kapcsolatban állnának egymással. Egyes vélekedések szerint a szervezet Hősök terei rendezvénye

volt az eddigi legsikeresebb demonstráció (ezen vett részt a legtöbb szimpatizáns, és a szervezésben is a legtöbben segítettek), de az ún. *Fehér Karácsony*²⁶ rendezvény is előkelő helyet foglal el a rangsorban.

A Vér és Becsület sokáig újságot is fenntartott, *Vér és Becsület Hungaria* néven. Egy bizonyos Botond volt az újság szerkesztője, azonban egyebet nem lehet sem a szerkesztőségről, sem a kiadóról tudni, mivel a lap impresszum nélkül jelent meg. A konspirációt segítő az elkészült írásokat egy budapesti postafiókba kellett elküldeni a szerzőnek.

Végezetül nézzünk meg néhány informatikai-technológiai alapfogalmat, és tekintsük át a szélsőjobboldal és a világháló egyre jellemzőbbé váló kapcsolatát.

3. A „világ leggyorsabb médiuma” és a politika: a globalizáció, az internet és a szélsőjobb

Az informatikai-technológiai alapfogalmak hátra maradtak még a tárgyalásból. Közülük elsőként a *média* fogalmával kell megismerkednünk. A média a tömegkommunikációs eszközök, és intézmények összességét jelenti. Történetileg az első tömegközlelési eszköz az iparszerűen előállított könyv volt, amely ellentétben a kézzel írott vagy másolt kódexekkel szinte tetszőleges számú olvasóhoz juthatott el. Gutenberg találmánya, a mozgatható betűs nyomtatás teljesen új társadalmi környezetet teremtett, mivel létrehozta a nagyközönséget. A nagyközönség lett az újság befogadója is. A nyomtatási technológiával létrehozott eszközök mellé a 20. században, az első világháborút követően felsorakozott a rádiózás, a második világháború után a televíziózás, majd más eszköz is. A médiát ekkortól nyomtatott és elektronikus alrendszerekre választják szét.

Ha a médium kommunikációelméleti meghatározását vesszük alapul, akkor *prezentációs* (a kommunikáló

ként igen sokan ismerik, szövegeik hazafiasak, nem egyszer drogellensek és nemzeti érzelmeket tükrözök. Külföldi zenekarok fellépéseire is gyakran sor kerül, elsősorban a betiltott német zenekarok lépnek fel a koncerteken, de angol és ausztrál zenekarok is megfordultak már hazánkban, akik elsősorban pénzkereseti forrásnak tekintik e rendezvényeket. Budapest szerepe kitüntetett a nemzetközi szélsőjobboldali mozgalmak esetében, hiszen találkahelyként is funkcionál.

Akik szimpatizálnak azokkal a zenékekkel, együttesekkel, eszmékkel, amelyek e fellépéseken nyilvánosságot kapnak, általában a Blood & Honour Hungary póloit viselik, amelyeken csak felirat van, más jelkép vagy szimbólum stb. nem található rajta.²⁵

Az együttesek énekesei, a koncertek moderátorai, a gyűlések szónokai szájából gyakran hangzanak el holokauszt-tagadó kijelentések. Így történt ez például a 2003. május 25-i

egyed és kommunikációs aktusai), *reprezentációs* (a kommunikáció alkotásai mint pl. egy barlangrajz, vagy a 17–18. századi angol cégtáblák, illetve egy könyv), valamint mechanikus (tele- és tömegkommunikációs eszközök) médiáról beszélhetünk. Etimológiailag a médium egy poliszemantikai egység, amely elsősorban közvetítőt jelent. A tömegmédiát kifejezés már a 20. század szellemi terméke. (Néhány kutató, köztük Marshall McLuhan sem definiálta világosan, mit is ért média alatt. Elméletében ugyanis a média minden olyan eszközt jelent, amely közvetítésre, üzenetátvitelre alkalmas.)

Az egyirányú, közvetett kommunikáció intézményesült típusa a *tömegkommunikáció*. A szakirodalom máig adós a tömegkommunikáció pontos meghatározásával. Ennek ellenére a tömegkommunikáció egyike azoknak a széles körben használt fogalmaknak, amelyek jelentését minden művelt újságolvasó tudni véli. Létezik *taxatív felsorolása, eszköz alapú és történeti meghatározása* is. A *taxatív felsorolás* körébe soroljuk pl. az újságokat, a rádió- és tévéműsorokat, a mozielőadásokat. De ide sorolhatók a tömegesen terjesztett videokazetták, a hanghordozók (pl. hangkazetták, CD-k) és a számítógépes kommunikáció az interneten, a World Wide Webben megjelenő tömeges hírlevelek, az újságként funkcionáló Web-helyek.

Az *eszköz alapú meghatározás* a tömegkommunikációt olyan periodikus kommunikációs formának tekinti, melyben valamely technikai eszköz (médium) közvetítésével nagyszámú befogadó számára egyazon üzenetet, egyidejűleg vagy közel egyidejűleg lehet közvetíteni. A tömegkommunikáció szempontjából a kommunikátori szerepet is egy intézmény tölti be, s a nagyközönség tekintetében az egyetlen összekötő kapocsá éppen az válik, hogy a befogadó nagyközönség egyazon üzenetek „fogyasztója”.²⁷

A médiumok között az internet a ma ismert leggyorsabb tömegkommunikációs eszköz. Egy szabálygyűjte-

mény, amelyen egyes helyi hálózatok kommunikálhatnak egymással. Egy olyan üzenetküldő protokoll, amely az egyik hálózatról a másikra továbbítja az üzeneteket. Az internetet eredetileg katonai célú kommunikációra fejlesztették ki a '60-as években, és csak később nyert „polgárjogot”. A fejlesztés lényege az volt, hogy a hálószerűen összekábelezett katonai bázisok között áramló üzenetek automatikusan válasszanak maguknak útvonalat a célállomásra. Ha valamelyik bázist az egykori elképzeléseknek megfelelően pl. atomtámadás érte volna, akkor sem állt volna le az egész rendszer, mivel az üzenetek kerülő úton találtak volna maguknak célt. A hálózat eredetileg nem volt nyilvános, ezért a rendszer védelmi kérdéseivel sem kellett akkorajt foglalkozni.

A '70-es években az egyetemek közötti kommunikációra kezdték használni az internetet. Ekkor sem merültek föl komoly biztonsági igények vele kapcsolatban, hiszen a tudósok nem jelentettek egymásra nézve komoly betörési veszélyt, és igazán értékes vagy titkos információt sem tároltak gépeiken.

Az 1970-es évek végén, a '80-as évek elején gyártott mikroszámítógépek már alkalmasak lettek volna internetezésre, ám csak a '90-es évek elejére vált a hálózat mindennapi kommunikációs eszközzé. Az 1990-es években merültek fel először az üzleti alkalmazások igényei, amikor az addig szigorúan nonprofit hálózatra, 1994–1997 között betörték a hirdetések. Az internet hamarosan a világ legnagyobb kaotikus információ-gyűjteményévé vált. Ezt a kuszaságot, mint fontos jellemzőt, ennél az új médiumnál mindig szem előtt kell tartani.

Tíz esztendő alatt több mint százmillió számítógép kapcsolódott ily módon össze, mely Z. Karvalics László szerint:

„[...]ugyanúgy, ahogy egykor a számítógép „kibújt” a laboratóriumok és

géptermekek falai közül – kiszabadult a zárt katonai, majd amerikai egyetemi hálózatok kalodájából, és világméretű kommunikációs, illetve adattároló és szolgáltató rendszerré vált” (Z. Karvalics, 2000:5).

Az internet ma „világháló” (összekapcsolódó és kommunikáló személyi számítógépek halmaza), „világkönyvtár” (könyvtárak és katalógusok, könyvek, dokumentumok, folyóiratok összessége), a politikai, gazdasági és szaktudományos élet kikerülhetetlen segítője és a nemzeti kultúra – digitális – örökségének és népszerűsítésének biztosítója

35

K É K

(pl. könyvek, képek, film- és zenei anyagok révén). Az internet megint csak Z. Karvalics tanulmánya alapján:

„[...]jutólérhetetlenül gyors és rugalmas információs szolgáltatások gyűjtőhelye, a hagyományos postai és telefonszolgáltatásokkal versenyre kelő kommunikációs médium (a teljes internetes forgalom közel 50%-át az elektronikus levelezés, az ún. e-mail teszi ki, rendkívül népszerűek a vita- és hírcsoportok, az ún. chat-roomok és newsgroupok). Másfelől a közhivatalok, közintézmények, társadalmi szervezetek, vállalatok és magánszemélyek közleményeinek, önfelmutatásának, sőt esetenként tranzakcióvégzésének eszköze az ún. honlapokon (home page) keresztül” (Z. Karvalics, 2000:5).

Az internet kultúrájának gyors terjedése és a növekvő hozzáférés lehetősége egyre több közhivatali funkciót tesz elintézhetővé, ezen kívül megszünteti a

politikai és társadalmi mozgalmak elszigeteltségét és elszigetelhetőségét, és a kereskedelem, a pénzforgalom soha nem ismert formáit teremti meg. Az interneten keresztül mind többen telefonálnak, hallgatnak rádiót, gyűjtenek zenéi és filmanyagot, de a webtvé is egyre elterjedtebbé válik. A hagyományos sajtótermékek szinte kivétel nélkül elkészítették online, hálózati kiadásukat, és mára számos orgánium kizárólag ezen a közvetítőn jelenik meg. Számos tudományterületet (pl. csillagászat, meteorológia, genetika stb.) forradalmasított a kutatócsoportok hálózati kommunikációjának alkalmazásával.

36

K É K

Az internet megállíthatatlanul tör előre, 2005-re már mintegy félmilliárd felhasználóval számolnak a szakemberek, és a tőke a hálózati infrastruktúra építésébe, a jövő ún. „tartalomszolgáltatási” pozícióinak kiépítésébe áramlik. Ám áldásai mellett átkaival is számolni kell, negatív oldalai a szenzációéhes sajtónak köszönhetően mértéktelenül túldimenzionáltakká váltak.²⁸

A jövő nagy kérdései közé tartozik, hogy a hálózat terjedésének társadalmi hatásai milyenek lesznek. Mivel egy úgynevezett „digitális szakadék” keletkezhet – egyes kutatók vélekedése szerint – az internethez és a korszerű informatikai eszközökhöz hozzáférni képesek és képtelenek között, így az új leszakadási pályán elinduló társadalmi csoportok és régiók számára biztosítani kell az egyenlő esélyt. (Z. Karvalics, 2000:5)

A sokak által vitatott tudós, Marshall McLuhan profécija egy globális faluról (*global village*) a hálózat hatására

megvalósulni látszik, vagy talán már meg is valósult. A McLuhan-i elméletben korán tézisként fogalmazódott meg a gondolat, hogy ha az emberi történelmet tekintjük, annak súlypontjai a kommunikációs technológia új és újabb vívmányai, melyek korszakról korszakra tördelték/tördelik a világot. A kanadai egyetemi tanár, aki Karl Marx elméletéhez igen közel áll – hiszen Marx a termelési módokban és a termelőeszközökhöz való viszonyban bekövetkező változásokban találta meg a történelem menetében beállt társadalmi fordulatok okait – azt vallotta, hogy a kommunikáció módjainak különféle változatai alakítják az emberi társadalmakat.

McLuhan elméletében a nyomdagépet az ipari forradalom „prototípusának” tartotta, hiszen ahogy Em Griffin is írja könyvében:

„[...] az egyenként szedhető betűnek az ismételhetőség a legfontosabb tulajdonsága, és az eladott százezres példányszám azt sugallja, hogy igaza is van. Az egyforma árucikkek tömegtermelését lehetővé tevő nyomdát [...] az ipari forradalom előfutárának nevezte. Ugyanakkor rámutatott Gutenberg találmányának előre nem látható mellékhatásaira is. Az állandóan változó regionális nyelvjárássok egy egységes nemzeti nyelvvé olvadtak össze, ami a nacionalizmus megszületéséhez vezetett.²⁹ A nyomtatás nemcsak a Gutenberg Bibliát istenítette, hanem minden írott szót. A sajtóprés a szavakat Igévé változtatta, és McLuhan az írni-olvasni tudókat a propaganda „balekjainak” bélyegezte. Ám a technikai újítás legjelentősebb következményének a társadalom apró darabokra hullását tartotta[...]” (Griffin, 2001:326)³⁰

McLuhan megint csak Marxhoz nagyon hasonlóan úgy gondolta, hogy a ma embere egy forradalmi korban él. Ám természetesen Marx-szal ellentét-

ben McLuhan ezt a kort oly módon tartotta forradalminak, hogy azt számítógépes szoftverek uralják, amelyek nem a társadalmi formációban beállt radikális változást hozzák magukkal, hanem a nyomtatás korának hatásaként az olvasás individuális magányába zárt emberét szervezik újra virtuális törzsi közösségbe, vagyis „forradalmi” kultúra-átalakító hatásokra helyezte a hangsúlyt.³¹

Ebben a „vissza a jövőbe” viszonyrendszerben a globális falu polgárai az elektronikus médiumok segítségével kerülnek kapcsolatba egymással, méghozzá bárkivel és bármikor. Nem léteznek többé zárt emberi közösségek, a Gutenberg Galaxis kora utáni emberiség számára a magánélet végérvényesen luxussá válik, mégpedig annak következtében, hogy ismeretlen kíváncsiskodók, egymást nem/vagy alig ismerő emberek útik a másik dolgába az orrukat. McLuhan egy új akusztikus korról beszélt, amely korban – olvasatunk szerint – a média az addig marginális helyzetben, elszigeteltségben lévő társadalmi csoportokat, szervezeteket emeli/emelheti a figyelem középpontjába, sőt valóságos súlyuknál nagyobb jelentőséget tulajdoníthat nekik. Walter Lippman metaforája a médiumok presztízsdományozó szerepéről, miszerint a média mint egy „pásztoró fénynyaláb”, bizonyos dolgokat megvilágít, kiemel, felnagyít, megmutat, mások felett pedig elsziklik, valósággá vált ismét.³²

A globális falu polgárai persze csak elvben egy egységes virtuális társadalom tagjai, ez a „virtuális falu” igenis strukturált, az egyén felett és az államszervezet alatt álló önkéntes társulások hálózatai formájában. Az elektronikus médiumok által létrehozott nagyközönség társulási pedig különböző informális érdekcsoportokat hoznak létre, melyeknek érdekei élesen szemben áll(hat)nak egymással. Tevékenységük különböző szinten és témákban folyik, vannak helyiek, nemzeti és nemzetközi, szervezett vagy többé-kevésbé jól szervezett

és aktív csoportosulások, de vannak laza hálózatok is, amelyek például az új médium, az internet segítségével jönnek létre, és lépnek egymással kapcsolatba. Léteznek elitista, populista, nemzetiszocialista (ezen belül hungarista és/vagy szkinhed szerveződések), vallási és politikai fundamentalista, de progresszív baloldali csoportosulások stb., amelyek a fennálló rendet védik, vagy éppen támadják azt. Ezek közül egyesek a demokratikus rezsimeket támogatják, mások kritizálják, akár meg is szüntetnék azokat, sőt terrorisztikus eszközöket vagy egyenesen a terrorizmust alkalmaznák/alkalmaznák érdekeik érvényesítésére.³³

Számos dolog arra engedhet következtetni minket, hogy a vallás, az etnikai identitás és a nacionalizmus már korán lényeges pontjai lettek az első tömegmédiumoknak, majd az internetnek is. Láttuk, hogy az első tömegmédium, a könyv esetében már tetten érhető a nacionalizmussal való kapcsolat, amely a 19. századi modern politikai antiszemitizmus és az agresszív nacionalizmus megjelenésével tovább erősödött. A folyamat a század végéig és a 20. század elejéig a média-alrendszerei közül elsősorban a nyomtatott médiumok (pl. a könyv, a napi lap, a folyóirat, a plakát, a broszúra, a szórólap stb.) terén fejtette ki hatását, a múlt század elejére, főként a '20-as évekre pedig az elektronikus médiumok váltak a húzómarketing (*pull marketing*) legfontosabb és legtöbb reményt keltő bázisává.³⁴ [Később paradox módon az államszocializmus kapitalizmuskritikája és a korábbi német nemzetiszocialista hatalmi elit bizonyos részének átmentését bíráló tendenciák, valamint az 1970-es évekre újra felbukkanó neonáci jelenség (talán kicsit túldimenzionált formában való) médiumokon keresztül bemutatása, összemosása eredményezett bumeránghatást. Az államszocialista propaganda ugyanis az egyetlen szöveges, auditív és vizuális kommunikátumként, legális infor-

mációforrásként jelent meg a szélsőjobboldali témával kapcsolatban a globális médiumok által nagyközönösséggé szervezettek számára. Az ilyen jellegű „antifasiszta” propagandán, információkon felnövő nemzedékek tagjai közül sokan az „ellenségem ellensége az én barátom” szociálpszichológiai összefüggés alapján azonosultak később a demokratikus átmenetet követően a nemzetiszocialista verbális alternatívával. Az államszocializmus neonáci veszélyt túldimenzionáló manipulációja révén – többek között –, így válhatott a neonacizmus/neohungarizmus kézzelfogható realitássá a '90 évek elejére Magyarországon.]

Az identitás kérdése legkorábban a nemzeti és függetlenségi mozgalmak esetében volt lényeges vonás, amelyek győzelme után a megalakuló állam új elitje kerülhetett ki egy-egy csoport médiumokat is használó szerveződéséből. Sőt a nemzetiségi mozgalmak természetében az is benne rejlett, hogy azok különböző szinteken és formákban működtek, s a szintek – pl. egyesület, összeesküvés, esetleg kormány – valóságosan kapcsolódtak egymáshoz. Ma lehet számos olyan mozgalom is, amely a globalizáció kedvezőtlen hatásainak, a neoliberalizmusnak és eszméi terjesztőinek tekintett szervezeteknek, valamint az idegenekkel szembeni erőszakos fellépésnek fő formális vagy informális intézményeinek tekintő, és a világhálón szerveződik. Az imént kiragadott típusok közt tapasztalható különbségek mellett a legfontosabb hasonlóság, hogy küldetésüket *missziószerű tevékenységként* fogják fel.

A globalizáció folyamatában nem minden társadalom képes az új helyzetek és feltételek racionális mérlegelésére, így a várakozások és remények mellett egyre jellemzőbbé válik a kiábrándultság, a reményvesztettség és az elégedetlenség. Az egyre növekvő társadalmi feszültségek és egyenlőtlenségek hatására, a 20. század végére,

különösen aktívvá váltak a globalizáció-ellenes mozgalmak. Ezek elsősorban a szélsőséges politikai körökben, pártokban, de a zöld és környezetvédő szervezetekben is alakot ölthetnek, amelyek globalizáció-kritikája természetesen több forrásból táplálkozhat. Forrásai egyrészt lehetnek a kapitalista piac érdek- és értékviszonyaival való szembenállás (antikapitalizmus), másrészt az életmódban és életminőségben bekövetkező változások (jóléti, etikai, egészségügyi, gazdasági és környezeti téren egyaránt), amelyek ok-okozati kapcsolatban vannak a globális folyamatokkal és hatásokkal.

37

KÉK

A globalizáció-ellenességben harmadrészt kifejezésre juthat az is, hogy a folyamat súlyos kárt okoz(hat) a helyi kultúráknak. A szélsőjobboldal, a globalizációt éppen ezért tekinti idegen értékrend kifejezőjének, amelyet a „nem nemzeti”, hanem ellenkezőleg, a „nemzetközi” erők felülről kényszerítenek rá az adott társadalomra, és amely „összeesküvés” bekövetkező hatásaival szemben az adott közösség tehetetlenné válik. A szélsőjobboldal ideológiája szerint a „nem nemzeti” az idegenek csoportját jelenti, mely éppen azért oly káros, mert „nemzetközi”, így veszélyezteti a „nemzetközösség”, „népközösség”, „néptársítás” vagy „fajközösség” propagált szentségeit. E szótárban az idegen számos szinonim értelemben jelenhet meg, benne a történelmi szélsőjobb címszavaitól a neonacikéig. S bár az említett politikai nyelvet használók³⁵ minden bizonnyal a szélsőjobboldali totális rendszerek egyszer és minden-

kori bukásával, a szélsőjobboldaliság címkéjének pejorativ volta miatt óvakodnak a történelmi fasizmussal és náciizmussal való közelebbi kapcsolat hangoztatásától – példának okáért ismerünk olyan hazai eseteket, amikor inkább „nemzet szocialistaként”, „nemzeti keresztényszocialistaként”, „modern nemzetiszocialistaként”, „szociál-nacionalistaként” határozzák meg magukat³⁶, de a politikai szótárukban használt kifejezés mindig kétségtelenné teszi, hogy kiket is érthetnek ők idegenek alatt.

Az idegen kategóriája nyelvezetükben első látásra nem is annyira bo-

nyolult, azonban mélyebb elemzéssel történelmi távolságokra nyúló politikai, gazdasági és kulturális összefüggésekre, átfedésekre, ideológiai gyökerekre és tudománytalanságokra találhatunk. A szélsőjobb nyelvezetében az *idegen* a maga „nemes egyértelműségében” van felmutatva, mely katolikus formában elegyíti a „nem mi”, hanem az „ők” kategóriájában pl. a zsidót, a cigányt, a nébert, a szlávot, a románt, illetve a liberálist, a bolsevikot, a szabadkőművest, valamint a nem nemzeti burzsoát (multinacionális tőkét) és a vendégmunkást stb. És talán ez az egyik legaggasztóbb jelenség, amit Hitler élete végén politikai végrendeletében örökül hagyott az utókor számára. Ahogy Erényi Tibor egyik tanulmányában írja a vezér

„[...] maga élete utolsó napjaiban is a rasszizmus fontosságát emlegette. Ráértett arra, hogy ennek a „kérdésvetésnek”, általában a rasszizmus-

Politikai kultúra

hoz sorolhatók a parasztok széles tömegei, a szakképzetlenek, a kényszer-vállalkozók és az értelmiség egy része is. A két csoport között alakult ki az ún. „közbenő réteg”, amely mindkét irányba mozoghat, lépést tarthat a globalizálódással, de a kirekedtek között is találhatja magát.

A rasszizmus ugyanis diszkriminatív, kirekesztő jellege miatt mérhetetlen gyorsasággal képes e kategóriába illeszteni bárkit, akit megbélyegezve magára nézve veszélyesnek tart, ezáltal jobb esetben egy rákos daganathoz hasonlítva a nemzet „testéből” való eltávolításra, rosszabb esetben rágsá-lókhöz, férgekhez hasonlítva elpusztításra ítéli.³⁷

A történelmi szélsőjobb társadalmi modernizációhoz való felemás viszonya mellett (nem váltotta be ugyanis a társadalomnak tett szociális fordulat ígéretét, hanem inkább egy válságos periódusban a régi rendet állította helyre brutálisabb formában) a technikai modernizációval szembeni kitüntetett egyetértése okán, a végmegoldás (*Endlösung*) „megsemmisítő iparrá” változtatásával, ennek a jelenségnek addig részleteiben ismert, de arányaiban és összességében példánélküli, a megismételhetőség lehetőségének azóta is fenyegető rémképével szolgált.

A globalizációval való szembenállás hátterében persze bizonyos objektív folyamatok is megtalálhatók. A folyamat társadalmi differenciáló hatása – mint azt már az internet kapcsán is érintőlegesen említettük – széles körben ismeretes. Társadalmi tekintetben három csoportra oszthatjuk az ebben szereplők körét: ide tartoznak az ún. *globalizáltak*, vagyis a transznacionális társaságok, vállalatok tulajdonosai, részvényesei, dolgozói, a beszállítók és az elosztó hálózatok emberei, a politikai, a gazdasági, a katonai hatalmi elit tagjai, valamint a társadalmak olyan magasan kvalifikált szereplői, akik a nemzetközi porondon is megtalálják a boldogulásukat. A másik csoportba a „*globalizáció kedvező hatásaiból gyakorlatilag tartósan vagy végérvényesen kirekedtek*” tartoznak. Ezek-

hez sorolhatók a parasztok széles tömegei, a szakképzetlenek, a kényszer-vállalkozók és az értelmiség egy része is. A két csoport között alakult ki az ún. „közbenő réteg”, amely mindkét irányba mozoghat, lépést tarthat a globalizálódással, de a kirekedtek között is találhatja magát.

Csepeli György nagyon találóan fogalmazta meg egyik munkájában a szélsőjobboldaliság felé terelő okokat:

„[...]Nem a szegénység, hanem inkább a süllyedés élménye a jobboldaliság felé hajtó döntő egzisztenciális indok. A [...] jobboldaliság a süllyedő középosztályban lel igazán talajt. A középosztályban, amely attól fél, hogy lesüllyed a proletariátus szintjére. Emé süllyedés miatti jankajáltasként folyamodik jobboldali ideológiákhoz, amelyek demagóg módon kilabálást ígérnek. Így jöhet létre az antiszemitizmus, és így jöhet létre az idegengyűlölet szindrómája. A süllyedő közép tényleges, nem kitalált jelenség. Csak csodálkozni lehet, hogy ahhoz képest, mekkora mérvű a közép eltűnése a társadalomban, a jobboldaliság és különösen a szélsőjobboldaliság viszonylag milyen kevéssé nyert teret.” (Csepeli, 1998:27)³⁸

És mintha a szociálpszichológus véleményét támasztaná alá Federer Ágnes egyik országos napilapunkban közreadott riportja is, amelyben a magukat hungaristának valló megszólalók a következőket mondják:

„[...]Kísérletet teszünk arra, hogy ki-neveljünk egy értelmiségi középréteget, olyan bajtársakat, akik baseballütő helyett könyvet vesznek a kezükbe. Most elkezdünk valamit, elvetjük a magot. Letisztítjuk egy kicsit az ideológiánkat. Az a legfontosabb, hogy közösséget találjanak a fiatalok, lehet, hogy azért jönnek először hozzánk, mert azt gondolják, itt kiélhetik erőszakos vágyaikat [...]. Észre sem veszik, hogy a közös programok, kirándulások, előadások alatt megtanulnak magyarként gondol-

knodni. Erős erkölcsű, fegyelmezett életet fognak élni. Szoros kötelékben velünk” (Féderer, 2003).

A globalizációs folyamat következő eredménye a társadalmak etnikai és vallási keveredése is. Ennek megvalósulása a multikulturális államokban vagy a dialógushoz (normális együttéléshez) vagy bizonyos rétegek, csoportok szembenállásához, kirekesztési törekvéseihez vezethet. Az etnikai és vallási keveredés tehát az építő diverzitást, de a romboló, kirekesztő diverzitást is jelenthet. Figyelemfelkeltő jelenség, hogy Nyugat-Európában jelenleg jóval több mint tízmillióra tehető a legális vagy illegális vendégmunkások száma. A második világháború óta ennek duplájára taksálják a ki- és bevándorlók mennyiségét, előbbinél valamivel többre az ezredforduló környéki menekültek arányát. A következő egy-két évtizedre pedig néhány kutató a népesség növekedése és a gazdasági fejlődés globális egyenlőtlenségei miatt újabb, és történelmileg példátlan vándorlási hullámot jelez előre, elsősorban az iparilag fejlettebb, illetve a földterületekben és ivóvízben, vagy más természeti erőforrásokban kedvezőbb helyzetben lévő országok irányába. Ez a népességmozgás újabb súlyos politikai és gazdasági konfliktusok forrásává válhat, amely nemcsak regionális, hanem globális méretekben is éreztetheti majd hatását.³⁹

Az etnikai és vallási konfliktusok terén talán sokáig az egyik legismertebb, legharcosabb álláspontot az iszlám politikai fundamentalistái jelentették és jelentik ma is. Azonban idővel az iszlám fundamentalizmus mellett más politikai fundamentalista irányzatok jelentek meg. Ezek között az irányzatok között foglal helyet a szélsőjobb is, amelynek jellemzője lehet az Amerika, illetve nyugatellenesség, valamint a nyugati világ modernizációs modelljével való szembehelyezkedés. Európában a radikális, agresszív nacionalizmus különféle változatai kerültek ismét a politika színpadára, me-

lyek esetenként számottevő erőt képviselnek. Az újabb kirekesztő ideológiai és politikai áramlatok integrálni kívánják a neonáci és a multikulturális társadalommal szemben álló szélsőjobboldali csoportokat. Ezek az erők a globalizáció és a modernizáció veszteségeinek, az elesetteknek, az elszegényedett rétegek érdekeinek védelmezőiként tüntetik fel magukat, azonban jelszavaikban (pl. Amerika, Európai Unió és európai integráció, globalizáció- és idegenellenesség, jellemzője a nemzeti közösség agresszív védelmét célzó rasszista, nacionalista, xenofób hangnem, az erős államba vetett hit, valamint a militáns, anti-kommunista hangvétel), karizmatikus jellegükben, egy minden hatalmat kézben tartó vezér általi irányításukban (vezérelv), centralizáltságukban és hierarchiájukban (amely gyors [re]akciók lebonyolítására teszi alkalmassá őket) inkább hasonlítanak a történelmi „forradalmi” jellegű történelmi nemzetiszocialista pártokra, melyek sem a szociális fordulatot, sem az adott társadalom modernizációját nem kívánták igazán, és nem is voltak képesek egykoron végrehajtani.

Persze a fent említett sajátosságok az előfutárokhoz hasonló erős kohéziós erőt és mobilizálhatóságot biztosítanak számukra. De társadalmi bázisuk ennek ellenére vegyesnek mondható, mert a hagyományosan szélsőjobboldali támogatókon túl fizikai munkások és fiatal értelmiségiek is megjelentek támogatóik között. Társadalomkritikájukba különböző elemek gyűlhetnek ezeknek a mozgalmaknak, amelyek nem egyszer a tradicionális baloldali propagandához állnak inkább legközelebb,⁴⁰ ám előfordulhat az is, hogy a klasszikus szélsőjobboldali pártoktól, mozgalmaktól eltérően, szokatlan módon – bár bizonyos fenntartásokkal –, pragmatikus okok miatt hajlanak a szabadpiaci gazdálkodás és a kapitalista rendszer megör-

zésére (a kis- és középvállalkozások támogatásával), illetőleg elkötelezettek egy etnopluralista,⁴¹ a nemzeti szuverenitást és a kultúrát óvó alkotmányos rend, jogegyenlőség (vagy inkább az engedmények nélküli törvényes szigor), egy igazán nem kifejtett „valódi” demokrácia játékszabályainak elfogadása irányába.

A mai szélsőjobboldali mozgalmak egyik igen szembetűnő paradoxona, hogy bár propagandájukban a „nemzeti” jellegzetesség felülreprezentált, vagyis csak egyetlen „nemzetet” ismernek el sajátnak, függetlenül attól, hogy más nemzetek jogát elismerik-e

39

K É K

erre az exkluzivitásra vagy csak egy „felsőbbrendű” nemzetét (ami a szélsőjobboldali szervezetek közt is erős hierarchikus rendet, versengést teremt, s ami miatt egy szorosabb lokális vagy regionális összefogás kerékkötőjévé vált), addig mint valóságos „reklámügynökségek” szinte a multinacionális vállalatokra jellemző „nemzetközi” marketing-politikát folytatnak, illetőleg az ugyancsak „nemzetközi” (vagyis globális) jellegű médiumokon keresztül szólnak a „virtuális világfalu polgáraihoz”.

Ennek a kommunikációs trendnek az egyik kitérített eszköze lett az internet, a világháló, mely lehetőséget teremt arra, hogy kellően „megideologizált” csomagolásban (itt elsősorban arra gondolunk, hogy a médiacsomagolás mellett ismeretterjesztő, tudományos megismerést szolgáló dokumentumoként állítják be internetes szövegeiket, fakszimiléiket, vizuális információikat) tárják a nagyközönség elé nemzetiszocialista üszítő propagandájukat.⁴²

Tanulmányunkban jellemzően interdiszciplináris módon, több tudományterület egymás mellé rendelésével, az általuk használt fogalmi apparátus felhasználásával, egymással összefüggést teremtve vizsgáltuk a szélsőjobboldal és a világháló (internet) kapcsolódási pontjait a különböző társadalmak, Magyarország és a nemzetközi környezet viszonylatában. Kutatásunk alap kutatás, de számos már elkészült munka szerves folytatása. (Sőt maga a dolgozat is egy jóval hosszabb most készült írás rövidített változata.) Eredményeink elsősor-

40
K É K

ban elméleti és nem hangsúlyosan empirikus kutatási módszerrel születtek.

Témánk kapcsán elmondható, hogy a történelmi szélsőjobb és a mai forma között a hasonlóságok mellett számos különbözőséget találtunk. A globalizálódó világban ugyanis a magukat „nemzeti vagy a faji hierarchia alapján meghatározó” szélsőjobb mozgalmak is „globalizálódnak”, vagy „globalizálódási hajlamot” mutatnak, hiszen egyre jellemzőbb rájuk a „partnerség”, a közös nevezőn, az idegengyűlöleten (rasszizmuson) alapuló nemzetközi kapcsolatrendszer kialakítása, nemzetközi szervezet kiépítése, egy tulajdonképpeni „világkonceptió” körvonalazása (ami természetesen nem azt jelenti, hogy a nemzetközi politika színpadán a csoport és/vagy egyéni érdekeik miatt ideológiájukat részben félretelők faji alapon állók ne gondolkodnának a történelmi szélsőjobb faji hierarchiája alapján a többiekéről, hiszen a „faj” fogalma például a náci ha-

gyományok középpontjában áll, más-képpen kifejtett és más jelentésű, mint a hungarizmusban, ahol annak meghatározására – éppen a magyarság faji sokszínűsége miatt – csak erőltet kísérletek történtek/és történe- nek, így előbbin belül talán nem is annyira partneri módon képzelik el az európai népek egymás mellett élését, valamint a szélsőjobb mozgalmak egymáshoz való viszonyát).

Érdekes továbbá, hogy a „nemzeti-faji alapon” álló, nem egyszer globalizációellenes mozgalmak egy „nemzetközi-globális” médiumot használnak fel saját céljaik elérése érdekében. (Persze politikáik és média-használatuk közt akad egy közös vonás, a fent említett „nemzeti vagy faji alapon állók” csoportjára jellemző nemzetközi kapcsolatépítés kísértetiesen hasonlít a személyi számítógépek (nemzeti) globális hálózatba kapcsolódásához (internet).

A mai szélsőjobboldal jellemzője a történelmi válfajokhoz hasonlóan, hogy szavazóbázisa, szimpatizánsi köre egyáltalán nem homogén. A média-használat területén ez a sokak által az információs társadalom által megteremtteni vélt „információs-digitális szakadék” tekintetében is nagy valószínűséggel egy olyan helyzetet eredményez majd, amelyben e technikai forradalom az általa létrehozott, a virtuális szakadék egyik oldalán állók, vagyis az információk sokaságához a világhálóról is hozzájutni képesek, illetve a másik oldal, a jobb esetben a hagyományos médiumokból tájékozódók táborát hozza létre egy társadalmon belül, és világviszonylatban egyaránt. Nagyon úgy néz ki, hogy a mai szélsőjobb e változásra készül, mivel az ifjúsági szubkultúrák szempontjából az interneten is megjelentet anyagokat, de nem hagyott fel pl. a hagyományos információtovábbítás eszközei közül a plakátokon, szórólapokon vagy a kapcsolati hálókön keresztül

üzenettovábbítással sem. S a „felöltt” szélsőjobboldalt is ugyanezek az erőfeszítések jellemzik.

A világhálón közzétett kommunikátumok tartalma és a korábbi hagyományos médiumok által nagyközönség elé vitt üzenetek közt azonban jelentős eltérések mutatkoznak, hiszen az újak kerülnek számos olyan elemet, amely egyértelműen kapcsolatba hozhatná őket a történelmi náciizmussal/fasizmussal/hungarizmussal (pl. nyílt zsidózás). Ám a látens kapcsolat mégis megmaradt az alkalmazott ún. rávezetőkön keresztül, amelyek (pl. fényképek, jelmondatok, egyenruhák stb.) mégiscsak sejtetni engedik a kapcsolatot.

Különbőség még, hogy a mai szélsőjobb szorosán illeszkedik a tömegkultúrába, nem úgy mint történelmi elődje. Míg paradox módon a történelmi nemzetiszocializmus a startoló tömegkultúrával szembe (pl. jazz) éppen a tömegkultúra által is használt technikákat-eszközöket (pl. kampányok) szegezte szembe, míg a fasizmus a tömegkultúrával ellentétbe a művészeti avantgárd egyik irányzatát a futurizmust állította (Benjamin Walter találó gondolatával a politikát esztétizálta), addig a mai szélsőjobb elsősorban a tömegkultúrán keresztül hódít (pl. szkinhed zene), hiszen maga is annak a szülőtte. Éppen a tömegkultúra volt ugyanis, amely a megváltozott történelmi situációban, a szélsőjobb tradicionális gondolatainak keserű piruláit feloldotta, és csábító mázzal bevonva tömegesen fogyaszthatóvá tette a szubkultúrák számára. Addig tehát, amíg a történelmi szélsőjobb a tömegek kultúrája számára a tömegkultúra eszközeit felhasználva változtatta fogyaszthatóvá az ideológiát, a mai ideológiát nem teremtő szélsőjobb maga is a tömegkultúra terméke. Ám a mai retorikában, ennek ellenére, paradox módon jelen maradt a tömegkultúra-ellenesség (pl. a „kulturmo-csok”, az Amerikaellenesség hangzatos jelszavaiban), és az azzal szembeni védekező attitűd.

Politikai kultúra

Míg a történelmi szélsőjobb szemlélt, kritizálta, elutasította, de felhasználta a tömegkultúrát és annak eszközeit saját céljaira, addig a mai szélsőjobbot a tömegkultúra hívta életre, mely azóta kritizálja, elutasítja, de felhasználja azt törekvései érdekében. A „nemzeti ifjak” talán nem is sejtik, de a tömegkultúra szülőttei, hiszen maguk is annak a „nemzetközi” kultúrának a „kultúrszennye” fogyasztói, amelyet ők, mint nemzetientlent „idegennek” titulálnak.

A mai szélsőjobb kapcsán egy megváltozott történelmi szituációban egy más formával állunk szemben. Ez nem is véletlen, mivel az egységesítő célzó „globalizációs modellek” közül az *angolszász modell* bizonyult a legsikeresebbnek. Az első világháborús bukásig ugyanis a világ újrafelosztását célul tűző, és még valamiféle világkoncepcióval bíró *német nacionalista modell*, majd a második világháborús bukást követően szerte foszló *német faji alapon legitimált modell* (amely semmiféle világkoncepcióval nem bírt, hiszen pl. az Afrikába küldött Rommell vezette Afrika Korps hadműveletei sem voltak betervezettek a *német modell* végérvényes vereségét jelentette. Hasonlóképpen az internacionalista alapon álló *szovjet modell* is vereséget szenvedett a demokratizálódás hullámai, a kelet-közép-európai átmenetek következtében. A globalizáció 19. században elindult, az angolszász modellt érvényesítő folyamata viszont „megszelídítetten” sikerrel integrált mindent, amely előbbi modellek – vagy azok altípusainak – jellemzői voltak, ám más formában újratereztette mindannyit.

IRODALOM

„Miért kell a zsidóknak Szabó Albert?” In: <http://www.poluld.20m.com/Szabo.htm>. A Vér és Becsület Kulturális Egyesület honlapja: <http://www.veresbecsulet.hu>. Bayer József (1998): A jobboldali radikalizmus előretöréséről. In: Feitl István

(szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Budapest: Napvilág.

Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest: Napvilág.

Berend T. Iván (1987): *Válságos évtizedek. A XX. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Budapest: Magvető.

Betz, Hans Georg (2004): Az „új jobboldal” az Európai Unió fejlett demokráciáiban. *Eszmélet*, 61.

Beyme, Klaus von (1985): *Political Parties in Western Democracies*. Gower: Aldershot.

Bodó Balázs (1996): „A nemzet szolgálója” – Interjú Szabó Alberttel, a Magyar Népjóléti Szövetség társelnökével. In: <http://emc.elte.hu/~ve/966/Szaboa.html#fel>.

Cohen, Asher (1994): *Soá*. Budapest: Cserépfalvi–Múlt és Jövő.

Csepeli György (1998): A jobboldaliság diszkrét bája. In: Feitl István (szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Budapest: Napvilág.

Enyedi Zsolt–Körösenyi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Osiris.

Féderer Ágnes (2003): Szkinhed vagyok és hungarista. *Népszabadság*, március 1.

Gálik Mihály (1995): *Médiagazdaságtan 1*. Budapest: Aula.

Goldman Leonóra (2003): *A XX. század magyar közéleti nyelve*. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.

Hazafi Zsolt (2004): A nyilaskeresztes mozgalom ma is létezik Magyarországon – Szálasi nyomdokain – interjú Tóth Tibor történésszel. In: <http://www.hetek.hu/index.php?cikk=3760>.

Karsai Elek (szerk.) (1978): „*Szálasi naplója*” – A nyilas mozgalom a II. világháború idején. Budapest: Kossuth.

Karsai László (1996): Szálasi, a demagógia diadala Magyarországon. *Rubicon*, 3.

Karsai László (2000): Eutanázia-program a náci korszakban – Különleges kezelés. *Hetek Országos Közéleti Hetilap*, IV. évfolyam 50. (<http://www.hetek.hu/index.php?cikk=9187>)

Karsai László (2001): *Holokauszt*. Budapest: Pannonica.

Knopp, Guido (1997): *Ne féljünk Hitlertől*. Budapest: Magyar Könyvklub.

Kovács I. Gábor (1976): *A kalendárium Magyarországon. Rádió és Televízió Szemle*, 4.

Lipset, Seymour Martin (1995): *Homo politicus*. A politika társadalmi alapjai. Budapest: Osiris.

Lukacs John (1998): *A történelmi Hitler*. Budapest: Európa.

Marcuse, Herbert (1990): *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth.

Newman, Bruce I. (1999): *A politika tömegmarketingje*. Budapest: Bagolyvár.

Nyarády Gáborné (2003): *Közkapcsolati ismeretek*. Budapest: ZSKF.

Nyíri Kristóf (1999): Az irásbeliségről és néhány új médiumról. In: Béres István–Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris.

Ormos Mária (1994): *Hitler*. Budapest: Twins.

Pratkanis, Anthony–Aronson, Elliot (1992): *A rábeszélőgépj*. Budapest: Ab Ovo.

Róka Jolán (2002): *Kommunikációtan*. Budapest: Századvég.

Sipos Péter (1997): *Bevezető tanulmány*. In: Csifáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc*

41
K É K

börtönnaplója 1938–1940. Budapest: Budapest Főváros Levéltára–Filum.

Sugár János (1997): *Hypermédia kronológia*. In: Sugár János (szerk.): *Buldozer. Médiaelméleti antológia*. (<http://www.mek.iif.hu/human/media/buldozer/buldozer/mek>)

Szabó Máté (1997): Az idegen mint a civil erőszak és a civil jogvédelem tárgya Magyarországon a rendszerváltás után. In: ÚJ HOLONAP. január. <http://www.uni-miskolc.hu/city/Olvaso/ujholnap/97januar/szabo.html>.

Szabó Máté (2001): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest: Rejtjel.

Szekfű András (1999): A szervezetek kommunikációjáról. In: Béres István–Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris.

Szépe György (2001): *Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra.

Szerencsés Károly (2002): *„Az ítélet: halál”*. Budapest: Kairosz.

Tilkovszky Lóránt (1984): *Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919–1945)*. In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest: Kossuth.

Tokaji András (2000): *Zene a sztálinizmusban és a Harmadik Birodalomban*. Budapest: Balassi.

Z. Karvalics László (2000): Az informatika társadalomtörténetét ír. *História*, 1.

JEGYZETEK

- 1 Meg kell jegyeznünk, hogy a Duce a nyugat-európai baloldal és a szovjet bolshevikok körében is számos csodálóra talált.
- 2 Hosszú ideig a német-olasz kapcsolatokban a „zsidó kérdés” alig került szóba. Az olasz zsidóság jobban asszimilálódott, mint bárhol. A fasiszta mozgalomban is találni zsidó alapító tagokat. A párt néhány antiszemita tagja sem volt képes befolyásolni a Duce megve-

Politikai kultúra

donképpen a szocializmus és a nemzeti gondolat egyesítése, mely által – várakozásai alapján – megszüntethető az osztályharc, kialakulhat a korporációs társadalmi szerkezet és „nemzetiszocialista munkaállam”.)

- 4 A Böszőrmény Zoltán vezetésével megalakult Nemzetiszocialista Magyar Munkáspárt–Kaszáskeresztes Mozgalom jelképében a horogkeresztbe kirakott kaszákat és halálfejet használt. A kaszáskeresztesekből kiválva, hamarosan a buzogánykeresztesek és több más mozgalom is létrejött.
- 5 Karsai László *Holokauszt* (2001) című könyvéből származó részlet, „Eutanázia-program a náci korszakban – Különleges kezelés” címen megtalálható a Hetek Országos Közéleti Hetilap IV. évfolyam 50. számának internetes címén is (<http://www.hetek.hu/index.php?cikk=9187>).
- 6 A kommunikáció fogalmának köznapi és tudományos értelemben való bontását hazánkban talán az elsők között Gálik Mihály végezte el, magunk is az ő álláspontját osztjuk (Gálik, 1995:9).
- 7 Az első világháború alatt például az 1864-től több esetben módosított és kibővített *genfi konvenciót*, vagyis a felsorolt tilalmas cselekedeteket számos alkalommal elkövették és megsértették. Mindkét fél katonáira vonatkozik e megállapítás. A nemzetközi jog ilyen megsértésének eseteit azután a hadviselő államok propagandája igyekezett kihasználni. Az antant a propaganda terén is alaposan felülmúlta a központi hatalmakat.
- 8 Jó tanulmányi előmenetelért 1924-ben soron kívül századosá léptették elő.
- 9 Katonatisztként rájött a munkáskérdés fontosságára, hiszen – mint mondta – egy általános sztrájk, háború esetén, amelyben a munkásság 10 napig sztrájkol, 6 héttel később bizonyosan fegyverletételhez vezet.
- 10 Ungváry Krisztián pedig a párt összes választóinak számát 1939-ben 900 ezerre teszi.
- 11 Veessenmayer Hitler teljhatalommal felruházott magyarországi megbízottja volt.
- 12 A honlap a <http://www.veresbecsulet.hu> internetes címen található meg.
- 13 Domonkos korábban a *Hunnia* újságírója volt.
- 14 A közvélemény a tavaly december 21-én „Fehér karácsony” néven megrendezett – hivatalosan zenés baráti találkozóként bejelentett – nemzetközi szélsőjobboldali összejövetelt követően ismerhette meg a Vér és Becsület Kulturális Egyesület nevét. A szödligeti összejövetelen hirdették meg február első napjaira azt a nemzetközi, ifjúsági találkozót is, amelyen a Budapest 1944-es ostroma alatt elesettek emlékeztek volna. (Az első kerületi önkormányzat egyébként a rendezvény időpontjára az egész Vármegyedet kulturális rendezvények céljára lefoglalta, így a Blood and Honour és más neonáci szervezetek programfüzetiben jelezték, a tervezett Waffen SS-re való emlékezés napjaként meghirdetett rendezvény elmaradt. Azóta a Vér és Becsület a főváros több közterületére is bejelentette igényét, de egyik megmozdulásukat sem engedélyezte a rendőrség.) A „Fehér karácsony” rendezvényt követően a polgári titkosszolgálatokat felügyelő politikai államtitkár hivatala kérte az ügyészséget, vizsgálja meg, hogy alkotmányosan és törvényesen, valamint saját alapszabályának megfelelően működik-e az egyesület, és hogy miért is kapott tavaly, nem sokkal a választások előtt közhatalossági igazolást a titkosszolgálatok szerint legjobban szervezett magyar neonáci csoportosulás.
- 15 A Vér és Becsület egyik mostani társ-szervezete, a *Hungária Skins* tagjai, ezért is léptek ki 2000 tájékan az MNA-ból, mert tiltakoztak annak katonas, hierarchikus berendezkedése miatt.
- 16 Mellette riválisaként is – a már említett – Magyar Nemzeti Arcvonal tevékenysége keltett élnék feltűnést.
- 17 Az írás megtalálható a www.uni-miskolc.hu/city/Olvaso/ujhonalap/97januar/szabo.html internetes honlapon.
- 18 Utóbbi a csoportok egy részénél ez a tény az „ellenféllel” való erőszakos összetűzésekhez, akciókhoz is vezethet.
- 19 Ahogy a Független Kisgazdapárt is tette, de a magyar jobboldal szinte mindegyik szerveződése igyekezett ily módon toborozni a „nemzeti ifjúság” köréből.
- 20 A Szabó Albert-féle hungarista csoport például ilyen jellemzőkkel bírt.
- 21 És talán ez a tény okozza azt is, hogy például az MNA ügy tekint a MIÉP-re, mint egy olyan pártra, melynek az öröke, illetve a helyébe kellene lépnie. A szélsőjobboldali szervezetek ezért is igyekeznek olykor szervezőként segíteni a legalisan működő pártokat, és ezért is tűnnek fel azok pártgyűlésein néha hungarista sajtótermékek.
- 22 A korábbi években a neonácik, neohungaristák között meghatározó szerepet betöltő *Magyar Népjóléti Szövetség* (MNSZ) is az intézkedéseknek köszönhetően vesztett teret. A korábban 4–500

tő magatartását a „barbár antiszemita teutonokkal” szemben. 1938 júliusában a rasszista *Manifesto* nevezte elsőként a zsidókat „asszimilálhatatlan fajnak”. Októberben pedig törvényesen is szentesítette az olasz fasizmus a fordulatát az antiszemizmus irányába (Cohen, 1994:24).

3 A konnacionalizmus a hungarista állam nemzetközi kapcsolatrendszerét jellemző együttműködés, amelyet a többi nemzetiszocialista nemzetközösséggel folytat. Nem nacionalizmus és nem internacionalizmus, Szálasi eszmerendszerében az a kifejezés, amelyet ő az „elavult fogalmak” helyett használt, és céljai elérésére jellemzőjének tartott a többnemzetiségű állami jelleg mellettli határozott területi érdek összefoglalására. A fogalommal természetesen Szálasi felrúgta az addig csak a kommunisták és polgári radikálisok által nem betartott konszenzust, amely szerint a magyar nép különleges jogállása, egyedüli államalkotó volta megkérdőjelezhetetlen. (E mellett a szociálinternacionálé az ország belső munkarendjét jelentette elgondolásában, amely alapján a gazdaságot és a társadalmat újja kell szervezni. Tulaj-

Politikai kultúra

fót mozgósítási tudó szervezet jelenleg mintegy kb. 20–25 fős tagsággal rendelkezik. De nagyon érdekes volt, amikor az egyik közszolgálati rádiós hírműsor 1999. november 24-i adásában az MNA szük vezetéséhez tartozó személy nyilatkozhatott. Ez a fajta közszereplés ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy egy marginális, szélsőséges nézeteket hirdető csoport – a társadalmi támogatottság látszatát és saját fontosságának hamis illúzióját keltve – tényleges politikai súlyát lényegesen meghaladóban, közvetlenül szóljon a nyilvánossághoz.

- 23 A Blood & Honour mozgalom magyar tagozatát nemzetközileg *Blood & Honour Hungary* néven jegyzik. Egyes állítások szerint, amikor megalapították, nem mozgalmi alapon hozták létre, hanem az alapításkor levelet juttattak el – a többi nemzeti szervezethez hasonlóan – egy központba. A létrehozatalakor ennyi volt az eljárás. Természetesen egyelőre nem bizonyítható, hogy a főként koncerteket szervező Blood & Honour Hungary és a Vér és Becsület Kulturális Egyesület egy és ugyanaz a szervezet lenne. Azonban ha két teljesen külön csoportról van is szó, nyilvánvaló, hogy köztük a kapcsolat meglehetősen szorosnak tekinthető. Ennek ellenére Domokos Endre Jánost sokan a Blood & Honour mozgalom magyarországi divíziója vezetőjének tekintik.
- 24 Az alapszabály egyébként nem csak nyomtatásban, hanem 2003. végén az interneten is megjelent. A „kulturális” eseményekről ezzel szemben nem a világháló, hanem az informális hálózatok konspiratív működése nyomán, baráti kör, összejövetelek és szórólapok segítségével lehet tudomást szerezni. Ilyen szórólapokat pl. Beatrice koncerteken osztogatnak.
- 25 E feliraton kívül más jelképet nem használ a szervezet. Az persze vitatható, hogy jelkép-e a Blood & Honour Hungary felirat. A magyarországi csoportnak mindenesetre további jellemzője, hogy árpád sávós zászló, illetve nemzetiszínű zászló alatt vonul fel a rendezvényeken. A szimpatizánsok jelképhasználatában feltűnhet még a keresztbe tett kulcs nyíllal, amely egykor a Hitler Jugend által használt egyik embléma volt. E jelkép természetesen hazánkban nem tartozik az önkényuralmi jelképek közé, így viselése sem tiltott. További jelképek közt szerepelt a kelta kereszt, amely szintén nem önkényuralmi jelkép. A Kossuth téri rendezvényen a jelenlévők ruhájának uj-

ján feltűnt a „Becsületem a hűségem” német nyelvből magyarra fordított felirat. Közkedvelt szimbólum az érzelmi azonosulást tükröző *Totenkopf* is, vagy 88-as szám, amely az ábécé nyolcadik betűjére, a „H” betűre utal, és a számok értelme „Heil Hitler!”. A 777-es szám, amely a szkinhed mozgalom egyik jelképe, az ősi magyar sapka, az ötágú csillag fehér színben, vagy a „fehér hatalom” feliratú póló szintén bevetnek nevezhető, de olykor megjelenik a díszmagyar is a kellektárban. A különböző megemlékezéseken egyébként korábban a *Magyar Nemzeti Arcvonal* vezette be a fekete ruhában, akár öltönyben, akár Bocskai ruhában, vagy más, egyenruhának nevezhető holmiban való megjelenést. Könnyen belátható, hogy a felsorolt szimbólumok, jelképek a militáns, katonai jelleg kihangsúlyozását szolgálják, mint ahogy az ünnepeken a katonai jelszavak, vezényszavak, vagy a „Sieg Heil” és a „Kitartás” udvozlás is.)

- 26 A Fehér Karácsony rendezvényt a 90-es évek elején kezdték el szervezni. A „fehér” szó a rendezvény elnevezésében az emberi bőrszínre utal.
- 27 A történeti meghatározással e helyütt még érintőlegesen sem kívánunk részletesebben foglalkozni, hiszen az észsze túlfeszítené a dolgozat kereteit. Elégnek tartunk annyit megemlíteni, hogy médiatörténetileg katalogizálja az internetet.
- 28 Bruce I. Newman magyarul is megjelent nagysikerű könyvében leírja, hogy mielőtt „[...]a CNN és más nagy hírhírlapok tudósítottak volna Clinton állítólagos afférjáról a Fehér Ház egykori gyakornokával, Monica Lewinskyvel, a sztorit az egész világon megismerhették a *Drudge Report*-ból. Drudge-ot, a tudósítás megjelenésétől megvádolták, hogy hamis információkat közöl az interneten. (Newman, 1999:85)
- 29 E kérdéshez lásd még Szépe György tanulmányát: „Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról.” In. *Nyelvpolitika: múlt és jövő* (Szépe, 2001: 11–51).
- 30 Az emberi kommunikáció nagy részének, főként annak médiatörténeti vonatkozásainak mind az eleje, mind a vége beláthatatlan, nem ismert. Tudományos alapon álló feltételezéseink vannak csupán vele kapcsolatban. Kezdetei és jövője egyaránt a történelem homályába vész. Ezen az állásponton

van többek közt Sugár János is, aki *Buldózer* című médiatörténeti szöveggyűjteményében úgy vélekedik, hogy „[e]nnek a kronológiának úgy az eleje, mint a vége esetleges és homályba vész. Az eleje azért, mert az igény az emberiség dokumentumainak [...] egymással kapcsolatba hozására az írásbeliséggel veszi kezdetét [...], a folyamat vége pedig feloldódik a jelen hétköznapjainak a realitásában [...]” (Sugár, 1997).

- 31 A témával kellő részletességgel foglalkozik Nyíri Kristóf, *Az írásbeliségről és néhány új médiumról* című tanulmányában (Nyíri, 1999:117–128).
- 32 Ennek bizonyítéka lehet, hogy a hazai neohungarista vezetők és szervezetek tekintetében a Szabó Albert társelnökletével vezetett *Magyar Népjelölti Szövet-*

43
K É K

ség (és másik társelnöke Sárosi Viktor is) valóságos politikai súlyánál, jelentőségénél nagyobb hangsúllyal szerepelt egy időben a médiumok hír és információs műsoraiban. Ez a jelenség a szélsőjobboldali veszély eltűzésát hozta, annak ellenére, hogy számos elemző állítja, manapság Magyarországon szélsőjobboldali veszélytől nem kell tartani. Az öngerjesztő folyamat eredményezte azt is, hogy a gyűlöletbeszéd és a magyar szélsőjobboldal kapcsán hisztérikus hangvételű diskurzus alakult ki a magyar sajtóban.

- 33 A témával kapcsolatban figyelemreméltók Szabó Máté publikációi. Ezek közül az interneten is utolérhető számos anyag, mint amilyen „*Az idegen mint a civil erőszak és a civil jogvédelem tárgya Magyarországon a rendszerváltás után*” című írás is (<http://www.uni-miskolc.hu/city/Olvaso/ujholnap/97januar/szabo.html>). De a szerzőnek számos más munkája mellett felsőoktatási tankönyve is megjelent a témában, *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás* címmel (Szabó, 2001).
- 34 Nem véletlenül fogalmaz úgy Bayer József *A politikatudomány alapjai* című könyvében, hogy „[a] tömegmédi-

rendkívüli közvélemény-formáló erejéből sokan messze ható következtetéseket vontak le a tömegek tudatának teljes manipulálhatóságára nézve. A rádió és a televízió a tömegpropaganda eszközeként való felhasználása látszólag alá is támasztotta a legpesszimistább értelmezéseket. A rádió ugyanaz volt Hitler számára, mint a reformációnak a könyvnyomtatás – fogalmazta meg verdiktjét a frankfurti kritikai elmélet” (Bayer, 1999:387).

- 35 A politikai nyelv kapcsán Goldman Leonóra, *A XX. század magyar közéleti nyelve* című értekezésében társadalomtudományi-politikatudományi szempontból is fontos fogalmi tisztázásokat tesz. Nevezetesen a gyakran szinonimaként használt *nyelvpolitika*, *nyelvi politika* és *politikai nyelv* tekintetében

pontosítja a fogalmi ismereteket. A *nyelvpolitika-nyelvi politika* fogalmi közt az első alanyaiként egy vagy több államot, nemzetközi szervezetet, tanácsadó szakértőket, azok szervezeteit, intézményeit nevezi meg, amelyek az irányelveket, az intézkedések tartalmát és határait, a tulajdonképpeni „stratégiát” határozzák meg, vagyis magát a *nyelvpolitikát (language policy)*. A másik, vagyis a *nyelvi politika (language politics)* fogalma értelmezésében az államoknak és nemzetközi szervezeteknek az intézkedéseit jelenti. Azt is megemlíti, hogy a *nyelvpolitikai* törekvések nem minden esetben sikeresek, néha csak kisebb-nagyobb részben válnak azzá, néha egyáltalán nem valósulnak meg. E szempontból mindig a népcsoportok műveltségi és társadalmi helyzete, az ebből eredő hozzáállás és szándék lehet a döntő. A *politikai nyelv* eszközeit, viszont mára minden professzionális politikus használja beszédeiben, illetve a programalkotás során, és akiknek politikai helyzet-felismerő képességük jelenik meg a szövegek tükrében, ahogy Goldman fogalmaz: „[...]a jellemző szöveggel, beszédrenddel megbízóik nyelvét, hozzáállását,

Politikai kultúra

szándékát is igyekeznek befolyásolni[...]” (Goldman, 2003:13).

- 36 Enyedi Zsolt és Körösi András *Pártok és pártrendszerek* című könyve ezzel kapcsolatban kiter rá, hogy „[m]inden párt pártcsaládba való besorolása vitatható, de ez különösen így van a szélsőjobb esetében. Ugyanis, szemben az összes többi címkével, ez utóbbi kétségtelenül pejoratív, és az említett pártok többsége vissza is utasítja azt. [...] Általában [...] az a jellemző, hogy a szélsőjobb pártoknak folyamatosan a szalonképtelenség problémájával kellett és kell szembenéznük. A neofasizmus vádjá mellett néhány országban a betiltás veszélye is fenyegeti ezeket a pártokat. (Enyedi-Körösi, 2001:75–109)

- 37 A sors furcsa fintora, hogy a közel múltban az egyik internetes portál „Miért kell a zsidóknak Szabó Albert?” című cikkében a hungarista vezért, a Magyar Népjóléti Szövetség társelnökét is izraeli kapcsolatokkal vádolta meg. (Lásd az írást az interneten a <http://www.poldal.20m.com/Szabo.htm> címen.) Pedig korábban maga Szabó is hasonló hangvételben nyilatkozott Bodó Baláznak, a Budapesti Közgazdasági- és Államgazgatási Egyetem újságírójának, „A nemzet szolgálója” címmel adott interjújában. A cikkíró „Nem veszélyes összekeverni a magyar érdeket a személyes érdekekkel? Az én érdekeim, hiába vallok magam magyarnak, nem feltétlenül azonosak az Ön érdekeivel.” kérdésre így felelt: „– Ön magyarnak vallja magát, de önnek az az érdeke, hogy itt afrikai kultúra [...], zsidó, cigány kultúra honosodjon meg, az az Ön baja. Ön ezzel megtagadja a magyar kultúrát, és egy olyanfajta kaoszt, multikulturális mocskot akar megvalósítani, amellyel eltűnik a magyar a saját hazájából. Ha túl sok ilyen lesz, mint Ön, akkor veszélyben lesz a haza. Én ezt veszélyesnek tartom.” (Az egész cikket lásd a <http://emc.elte.hu/~ve/966/Szaboa.html#fel> címen.)

- 38 A szélsőjobb pártok tagsága vagy szavazóbázisa egyáltalán nem tekinthető homogénnek, bár a szélsőjobb társadalmi bázisára vonatkozó adatok nehezen támaszthatók alá empirikus mérésekkel. A legelterjedtebb vélemények szerint bázisuk elsősorban az alsó középosztály és a kispolgárság, hiszen a jóléti állam sikeresen integrálta a szervezett munkásságot és a nagytőkét,

valamint bizonyos esetekben az egyházakat is. Sikerük titka abban is rejlett, hogy pl. a kistulajdonosok, a szakszervezetek és egyházak által nem integrált rétegek sokszor hatékony képviselő nélkül maradtak (Lipset, 1996:155–157). Persze a történelmi nemzetiszocializmus, szűkebb értelemben véve a német NSDAP esetében is magas volt ugyan az ún. fehérgalléros munkások és az önálló egzisztenciák aránya, de a tagságban az ún. kékgalléros munkások is megjelentek. Ezzel szemben az olasz fasiszta párt a lumpenproletariátusra, a spanyol falangisták pedig a társadalom felső osztályára építettek (Lásd Beyme, 1985:222).

- 39 Erre a tényre is igaz a magunk korábbi megállapítása, miszerint a szélsőjobb oldali reális kérdésekre fogalmak vezettek irreális válaszokat, amelyek retorikájukban az egyedüli megoldásként szóba jöhető módon funkcionáltak.
- 40 A szélsőjobb oldalon a baloldali eszközök használata egyáltalán nem tekinthető kirívó esetnek. Ormos Mária szerint: miután Hitler bekapcsolódott a Német Munkáspárt (DAP) munkájába a jobboldalon kétségkívül újnak számító szempontokat igyekezett elfogadtatni. Tömegpártra és tömegtámogatásra gondolt, amelyeket nem lehet a hagyományos polgári eszközökkel biztosítani. Válaszolni akart a tömegek várakozásaira és tömeggyűléseken akart hatni érzelmeikre. Aligha kétséges, hogy a baloldal, elsősorban a szociáldemokrata mozgalom megfigyeléséből szűrte le tapasztalatait, radikálisan jobboldali, faji programját baloldali eszközökkel akarta megvalósítani. Hetente több szónoklatot tartott, és volt rá példa, hogy naponta volt „fellépése”. A DAP Hitler kezdeményezésére kezdett el tömeggyűléseket szervezni (Ormos, 1993: 58–59).

Guido Knopp pedig ezzel egybehangzóan állítja, hogy Hitler szervezeti elgondolásaira elsősorban a baloldal, a szociáldemokrata mozgalom eredményei voltak nagy hatással, és e tapasztalatait „fejlesztette” tovább radikálisan jobboldali, faji, antiszemita irányba. Eszközei mégis baloldali eszközök voltak. Ezek közé tartoztak a szónoklatok, a tömeggyűlések, a hatásos jelszavak (pl. „népközösség”, „Munkát, kenyeret!”), a röpcédulázás, a plakátok, „kiáltó vöröse”, a zászlók, a felvonulások, a kötelező pártjelvényviselés stb. Hitler felismerte, hogy a külső formák és a jelképek legalább olyan fontosak, mint a súlyos szavak. Mint mondta: „A poli-

tikai küzdelmeknek ezek az újszerű eszközei lényegében a marxistákra vezethetők vissza. (...) Csak ezeket az eszközöket kellett átvennem, egy kicsit továbbfejlesztem, és máris rendelkezünk mindazzal, ami eddig hiányzott" (Hitlert idézi Knopp, 1997:51).

41 A szélsőjobboldalt egykoron jellemző antiszemitizmus mára kezd jelentőséget veszteni, és csak kevés ilyen pártot jellemez. Az örökebe lépő etnopluralizmus azt vallja, hogy az etnikai kultúrák keveredése a társadalom kárára van.

42 Németországban és már hazánkban is az internetes oldalak nemzetbiztonsági ellenőrzés alatt állnak, a rajtuk megjelenő náci propaganda komoly szankciókat von(hat) maga után. Ezzel talán megvalósulhat a jövőben az internettel kapcsolatosan felvetett leggyakoribb kritika, miszerint a világhálón való publikálás szabadsága, az internet liberális szemlélete nem teszi lehetővé a rá kerülő anyagok kontrollját. Külföldön egyébként eltérő formában szankcionálják a gyűlöletbeszédet. Lengyelországban, ha nyilvánosan hangzik el gyűlöletre felhívás, pénzbüntetéssel, vagy egy éves szabadságvesztéssel sújtható az elkövető. Ugyanezek a büntetéstelekek vonatkoznak a rágalmazásra is. Ha a gyűlöletre uszító, vagy rágalmazó kijelentés nem nyilvános esemé-

Politikai kultúra

nyen, de bizonyíthatóan elhangzik, egy évig terjedő szabadságvesztéssel, vagy tízezer zloty büntetéssel sújtható az elkövető. Csehországban a büntetőtörvénykönyv szabályozza a kérdést, külön törvény nem létezik. Itt tilos bármilyen formában támogatni mozgalmakat, kezdeményezéseket, amelyek célja más állampolgárok jogainak, szabadságának a korlátozása. Ide tartozik a gyűlöletre felhívás, uszítás is. Büntetendő, ha valaki egy népre, népcsoportra méltóságában megalázó, sértő kijelentést tesz, ilyen esetben akár két év börtönbüntetés is kiszabható rá. Olaszországban törvény tiltja a fasiszmus apológiáját. Az olasz közéletben nem szokás az antiszemita vagy rasszista megnyilvánulás, gyakoribb a „szimpla” sértegetés. Silvio Berlusconi kommunistaellenes kirohanásai sem számítanak gyűlöletbeszédnek, mint ahogy az európai parlamentbeli kápozásának sem lett semmi következménye. Szélsőséges megnyilvánulásokkal leginkább a futballmeccseken találkozni, amelyeket keményen büntetnek. Németországban egyelőre nincs speciális törvény a gyűlöletbeszéd ellen. A német alkotmány 5. pontja kimondja,

hogy mindenkinek jogában áll szabadon kifejezni és terjeszteni véleményét szóban, írásban és képekben, illetve akadály, hátráltatás nélkül tájékozódni az általánosan hozzáférhető forrásokból. A szóbeli uszítást azonban a német büntető törvénykönyv három hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújta. Uszításnak minősül, ha valaki egy adott csoport ellen gyűlöletre buzdít; erőszakos és önkényes cselekvéseket ösztönöz, a népesség egy részét szidalmazza, emberi méltóságában megbántja, rosszindulatú megjegyzéseket tesz rá, vagy rágalmazza. A német törvény szerint három évig terjedő szabadságvesztéssel sújtható, aki írásban szidalmaz, vagy gyűlöletre és erőszakos cselekvésre szólít fel valamely nemzeti, etnikai, vallási, vagy jól körülhatárolható csoport ellen. Ugyanez érvényes azokra is, akik az uszító kiadványokat és írásokat előállítják, nyilvánosságra hozzák, terjesztik, vagy tizennyolc éven aluliak számára felkínálják. Éppen a törvényi szigor miatt kedvelt találka és fellépési, pénzkereseti hely Magyarország a német neonáci és szkinhed zenekaroknak, természetesen a nemzetközi kapcsolatrendszer fejlesztése mellett.

And I'm neither left or right I'm
just staying home tonight, getting
lost in that hopeless little screen.
(Leonard Cohen: Democracy)

Felvezetés

A 20. század újszerűségére érkező reflexiók rengeteg nézőpontból igyekeztek megragadni az „Új Korszak” valóságát. Vannak olyanok, akik a modernitáshoz fűződő általános viszonyt próbálják azt leírni, és ennek kapcsán a poszt-, késő-, radikális, második-lépcsős modernitás elméletét fogalmazzák meg. Mások egy-egy jellegzetes dimenzió

Annyi talán biztosnak tekinthető, hogy a 20. század folyamán a fejlett nyugati társadalmakban gyökeresen átalakultak a beilleszkedéshez szükséges normák, a kívánatosnak tartott értékek. Zygmunt Bauman, a neves lengyel származású, Angliában élő szociológus a változás kulcsát a „termelői társadalomból” a „fogyasztói társadalomba”¹ való átmenetben látja. Bauman *From Work Ethic to Aesthetic Consumption* (1998) című munkájában a termelői társadalom kezdeteit a 19. századból eredezteti. Az ipari forradalom nyomán a mezőgazdasági munkások tömegei áramoltak a nagy-

Reich Orsolya

A politika mint élményfogyasztás

metaforáján keresztül emelik ki az új világ sajátosságait, így fogyasztói, poszttradicionális, poszt-emocionális, kockázati avagy flexibilis társadalmakról beszélnek. Megint mások a technológiai fejlődés oldaláról közelítik meg a dolgot: a posztfordista, információs vagy hálózati társadalomról szólnak. (Dessewffy, 2001)

Tekintettel arra, hogy tanulmányunkban egyfajta heurisztikus eszközként magunknak is szükségünk van *terminus technicusokra*, a „fogyasztói társadalom” fogalmán keresztül próbáljuk megragadni a valóságot. Mindazonáltal nem kívánunk egyik vagy másik iskola kizárólagos igaza mellett érvelni, annak álláspontjára helyezkedni. Úgy véljük, az elméletek között feszülő különbségek a szakirodalomban némiképp túldimenzionálódtak. (Ennek okán írásunkban más megközelítések szakkifejezéseit is használjuk, amennyiben úgy érezzük, hogy az adott szakkifejezés beilleszthető elméleti keretünkbe.)

városokba. A hagyományos közösségi identitások felbomlottak, a rendi előjogok fokozatosan eltűntek, ezzel a munka vált az egyén társadalmi helyének meghatározójává. A társadalom úgy alakította tagjait, hogy a termelői szerepét megfelelően be tudják tölteni, s azt a normát állította ideálként eléjük, hogy ezt a szerepet töltsék be. Bár a termelés – természetesen – nem szűnt meg a késő modernitásban, a posztmodern társadalom tagjait már elsősorban nem erre, hanem a fogyasztói képességek gyakorlására ösztönzi, ideálként a fogyasztói szerepét állítja eléjük.² (Bauman, 1998, 2001a)

Daniel Miller, a fogyasztás kulturális antropológiai kutatásának meghatározó személyisége is egy hasonló álláspontot fogalmaz meg az *Acknowledging Consumption* (1995) című kötet bevezetőjében. Miller úgy véli, mára a fogyasztás vált a történelem mozgatóerejévé. Miller megközelítésében a tőke és munka meghatározó antago-

nizmusát felváltotta a fogyasztás és munka, illetve a fogyasztás és termelés kapcsolódása: a fogyasztói társadalomban immár nem a termelési viszonyok által konstituálódott osztályellentétek határozzák meg elsősorban az egyének társadalmi státuszát, hanem sokkal inkább a fogyasztási szokásokban megnyilvánuló szimbolikus tőke. Ezzel összefüggésben az emberek egyre nagyobb hányada számára nem a munkahelyén végzett tevékenysége jelenti az önkifejezés elsődleges terepét, hanem különféle fogyasztói vágyainak megvalósítása. A fogyasztás többé nem pusztán a munkavégzések közötti, rekreációt szolgáló szabadidő eltöltésének egy módja, hanem a kreativitás egy megnyilvánulása, alkotó munka, amely rendszeres időfordítást igényel. A fogyasztás ugyanis nem egyszerűen az áruvásárlásból vagy szolgáltatások egyszeri igénybevételéből áll, hanem szervesen összekapcsolódó foglalatosságok láncolatából: a vágyak felismeréséből, azok preferenciákba rendezéséből, a fogyasztás megtervezéséből és a megfelelő javak vagy szolgáltatások kiválasztásából, majd használatából, élvezetéből (folytatva a sort a termékek karbantartásáig, majd elhanyagolásáig, elfelejtéséig vagy kidobásáig). (Vörös, 1996)

Természetesen a fentebb citált formában mind Bauman, mind Miller elmélete kifogásolható, a nézőpont túlságosan szimplifikált volta, illetve annak történelmietlensége okán. Mindamellett – vállalva a leegyszerűsítés elkerülhetetlen kockázatát – úgy véljük, hogy az idézett szerzők a 20. század egy igen fontos és valós jelenségére mutatnak rá, jelesül arra, hogy a társadalmi-gazdasági struktúra felbomlásával (és az általános életszínvonal növekedésével) az emberek új szilárd pontot keresnek, amelyen keresztül definiálhatják saját magukat, s ezt a fogyasztásban találják meg.³ A továbbiakban e folyamat mibenlétét vizsgáljuk részletesebben, különös tekintettel arra, hogy az új életfelfogás,

mozgatóerő milyen hatást gyakorol a politika szférájára.

Az életmód forradalma

A premodern társadalmak közös vonása, hogy az egyén születése meghatározza későbbi lehetőségeit, törzse, rendje vagy kasztja megszabja lehetséges mozgásterét. Ha valaki egy adott rétegbe születik, születés kori társadalmi helyzete határozza meg azokat a funkciókat, amiket később be fog tölteni. Az életésélyek és a szabadság társadalmi eloszlása hierarchikus; a különböző rétegek normái, szabályai, lehetőségei, szokásos tevékenységei jellegükben eltérőek, a hierarchia az élet szinte minden területére kiterjed. A társadalmi intézmények, normák segítenek a helyes és helytelen közötti választásban, meghatározzák az adott egyén számára helyes élet módozatait és perspektíváit, s bár erősen korlátozó jellegűek, erős identitást is nyújtanak.

A modernitás társadalmában a racionális individuumok homogén társadalmi osztályok tagjaiként jelennek meg. A korszak sajátos dinamikáját az individualizáció és autonóm társadalmi szférák kiépülése, illetve a bürokratikus hatalmi racionalitás, társadalmi kontroll, homogenizáció ellentmondásosságából fakadó feszültség adta. Mindazonáltal – Kovács Gábor (2000a: 130–131) gondolatait követve – fontos különbséget tennünk a modernitás két periódusa között.

A tőkés gazdaság, tulajdon és bér-munka, nemzetállam és politikai demokrácia kialakulása és megszilárdulása által jellemezhető első szakaszban a termelés a társadalom fő integratív tényezője. Ebben a korszakban az uralkodó ethosz a Max Weber által oly plastikusan leírt „protestáns etika”, az evilági aszkézis, a társas élet minden szintjén elvárt az önkontroll, a józanság, a lemondás, az ösztönök

megfékezése. A racionális ipari életforma a paraszti életmódhoz képest gyökeresen más jellemzőket mutat.⁴ Kovács szerint az a mód, ahogy a 19. századtól kezdve a munkásság az állami és tulajdonosi ellenőrzéssel szemben megszervezte magát, már a modernitás sajátos vonásait tükrözi. A munkásmozgalom az önérdék racionális felismerésének terméke, a premodern *Gemeinschaft*tal szemben *Gesellschaft* típusú, az individuum érdekeinek védelmét, kulturális és politikai nevelését szolgáló jelenség.

A modernitás újabb szakaszára való áttérés a 20. század elején történt meg

először az Egyesült Államokban. A változás az életszínvonal emelkedésével a II. világháború után következő időszakra teljesedett ki a többi fejlett nyugati országban, ennek lényegét a fogyasztói társadalom fogalmán keresztül szokás megragadni. A társadalmi ethosz gyökeresen megváltozott, a puritán aszkézis többé nem ideál, hanem elítélendő, károsnak kiáltott, megvetett életmód. A hangsúly a dolgok előállításáról azok elfogyasztására tevődik át. (Kovács, 2000a: 130) A tömegfogyasztás követelményei között a munkaerő kölcsön még a munkások szemében is neveltségessé vált, míg korábban a közegészség és közérkölcös örei azt hirdették, hogy dolgozni morális kötelesség, addig az új periódusban azt, hogy dolgozni azért kell, hogy az egyén részesülhessen a fogyasztás gyümölcseiből. (Lash, 1984:124) A modernitás megszüntette a veleszületett társadalmi szerepek korábbi merevségét, a kisközösségi

viszonyok átlátható irracionálisát. A korábbi rendek társadalmi osztályok formáját öltik, ennek következtében a hétköznapi élet szintjén nem alakul ki társadalmi hierarchia: a gazdagok és szegények közötti ellentét nem minőségi és mennyiségi, a „jó élet” minden individuumban ugyanaz. (Heller–Fehér, 1993:24) Mindazonáltal itt megszorításokkal kell élnünk. Az osztályok tagjai jogi-politikai értelemben egyenlők, szabadok, gyakorlati értelemben véve azonban a különbség minőségi is – az osztálylét a kulturális perspektívákon keresztül meghatá-

48 K É K

rozza az egyén életcéljait (s így lehetőségeit), a szabadság tehát meglehetősen korlátozott.

A modernitás kezdeti szakaszában a termelésben betöltött hely és az ehhez kapcsolódó normák alkotják az identitás alapját, később az osztályhelyzet meghatározó voltát – a fogyasztásban megnyilvánuló – életstílus váltja fel. Az életszínvonal és a szabadidő általános növekedése lehetővé tette a társadalom jó része számára, hogy ne csak a megélhetés problémájával foglalkozzon. A szabadidőben megvalósuló szabadság azonban úgy tűnik (a korábbi közösségi időtöltések – munkásdalárdák, birkózóegyletek, önképzőkörök stb. – helyett), egyre inkább a fogyasztás terére korlátozódik.

Az osztálykohézió megszűnésével az egyéni életutak válnak normatívvá; a fogyasztó társadalom értékrendjében életideálként az izgalmas, „egzotikus” élményekkel teli, „bevállalós” emberi

élet fogalmazódik meg; a „Hozd létre önmagad!” válik a legfőbb parancssá. Ahogy Jackson Lears, az amerikai társadalom és kultúrtörténet jeles tudora is írja, a személyes önmegvalósítás lehetősége – az autentikusság hiányában – az üresség, szétteredettség érzetét kelti az individuumban (miután az kiszakadt a korábban létező osztályidentitásából), s paradox módon az autonóm személyiség elvesztésével fenyeget. A hagyományos értékrendet, termelői ethoszt Lears elmélete szerint az ún. terapeutikus ethosz váltotta fel, amely a lélek ápolását kínálja különféle eszközökkel: mesterséges öntudatnövelő stratégiákkal és a fogyasztással. (Lears, 1983, In: Zentai, 1996)

A fogyasztás a szürke hétköznapi valóságban az egzotikus, a játékos, a teatrális világban tett kaland lehetőséget ígéri. A hatvanas évek fogyasztói társadalmá után több nyugati elemző (Schulze, 2000) egy élménytársadalomnak nevezett új képződmény létrejöttét fogalmazta meg. Jelen írásunkban ezt a jelenséget is a fogyasztó társadalom kategóriájába soroljuk, annak egy 'fejlett' vagy 'késői' formájaként. (Az élmények is gyakorta a fogyasztói piacokon jelennek meg, így például egy utazási iroda kalandtúra ajánlataként, elfogyasztott/elfogyasztható szolgáltatásként. Az identitáskonstruáló javak körébe tehát nem pusztán a bórdzseki, a bélyeggyűjtemény vagy a sportkocsi tartoznak, hanem az amazonasi csónaktúra vagy az operabérlet is.) Michel Maffesoli francia szociológus ezzel összefüggésben az új törzsiség, a neotribalizmus eljövételét detektálja. Állítása szerint a modernitás nagy homogenizáló társadalmi és politika struktúráitól elválaszthatatlan az individualitás korszakának vége. A modernitás társadalmi racionálisan viselkedő egyének szerződészerű viszonyaira épült; ennek társadalmi-politikai struktúrái azon-

ban kiüresedtek (mert osztály-ellentétek viszonyaira készültek és így hitelessé váltak), az új típusú társadalmat a bevásárlóközpontok, sportrendezvények és zenei fesztiválok terein hömpölygő tömegek által létrehozott, érzelmek és élmények kohéziós ereje által összetartott életstílus enklávék – törzsek – szigetecsoportjai alkotják. Ami ezeket az új törzseket premodern elődeiktől megkülönbözteti, az az, hogy az egyén immáron nem beleszületik, hanem önmaga választja azokat. Az egyéni identitás a neotribalizmus korában (másképpen a késői fogyasztói társadalomban) teljességgel az egyén választása által meghatározott, és időleges szerepek sokaságából jön létre. (Kovács, 1998, 2000a)

Bauman (1992) megfogalmazásában a posztmodern társadalom kizárólagos kohéziós erejévé, integrációs tényezőjévé a piac válik. A társadalom tagjai per definitionem fogyasztóként jelennek meg. Ez mélyreható társadalmi változásokkal jár együtt, eltűnik a klasszikus kapitalista társadalom maga felhalmozást igénylő protestáns munkaetikájával együtt, helyén pedig egy olyan társadalom jön létre, amelyben a fogyasztás már nem élvezet, hanem – mondhatni – becsület dolga. A fogyasztás a rendszer legfőbb legitimitációs tényezőjévé, egyben pedig az egyén legfőbb társadalmi kötelezettségévé válik.⁵ (Kovács, 1998)

Mára tehát elmondhatjuk: többé nem egy adott társadalmi csoporthoz (kaszthoz vagy osztályhoz) való tartozás határozza meg az életmódot, hanem éppen megfordítva, az egyént életstílus, életmódja teszi egy adott csoport tagjává, amely életmód illetve életstílus pedig elsősorban a fogyasztási szokások által meghatározott. Az osztályok szétzilálódásával, monolitikus struktúrák szétesésével egy időben a társadalom tagjai az általuk birtokolt tárgyakkal elsősorban már nem státuszukat, hanem egyéniségüket kívánják tükrözni. Az anyagi javak birtoklása a posztmodernitásban gyakor-

ta túlmutat a társadalmi versengésen, sőt, az osztály-hovatartozás megerősítésén is.

Fogyasztás és identitás

A fogyasztó szabadsága⁶ – Bauman értelmezését követve – a valódi szabadság pótszereként szolgál. Miután sorsunk alakulását egyre kevésbé vagyunk képesek kontrollálni – akár a nemzetközi függőségi rendszer miatt (Bauman, 2001b), akár a társadalom intézményeinek gyors átalakulása következtében (Beck, 1999) – olyan dolgok felé fordulunk, ahol még van esélyünk hatni: az egyéni önmegvalósítás területére szűkülnek az életcélok. (Simányi, 2004:19–20)

Míg a termelői társadalomban a (jellemzően stabil) életcélokhoz vezető út tervezhető volt, szorgalmat, kitartást, előrelátást kívánt, addig a posztmodernitásban az válik győztessé, aki flexibilis marad (mert a termékértékesítési ciklus felgyorsult, és a korábban tanult skillek nem biztosítanak jövőt), a társadalmi előrelépés zálogává a változásra való képesség válik. Az egyén identitásának eltűnik, helyét a gyorsan változó, cserélhető álarc-identitások veszik át. A termelői társadalomban az egyén ugyanazt a „szerepet” játszotta munkahelyén, a családban, a társadalmi térben (lásd még Sennett, 1998), a fogyasztói társadalomban azonban egyszerre több szerepünk is lehet. Az identitáskonstruáló javak (bizonyos jövedelmi szint felett) bármikor lecserélhetőek, így az identitás felépítése nem kíván hosszú távú elköteleződést, de mégis csoport-hovatartozást nyújt.

A posztmodern – jóléti – társadalmakban az ún. materialista értékrendszer helyét a posztmaterialis értékek veszik át. Míg a materialista szellemiség egyéni szinten az anyagi javak felhalmozását, makroszinten pedig a gazdasági növekedést tartotta a legfőbb célnak, addig a posztmaterialisták értékrendének központjában

Politikai kultúra

esztétikai és etikai elvek, egyéni szinten az önmegvalósítást, a személyes autonómiát, társadalmi szinten pedig az egyenjogúságot, toleranciát, békét tekintik a legfontosabbnak. Az átalakulás tényét a nyugati, fejlett országokban 1970-ben detektálta Ronald Inglehart, kimutatva, hogy egyértelmű szakadék van az idősebb és a fiatalabb generációk életfelfogása között. Inglehart eredeti kutatását rendszeresen megismételte, s a kilencvenes évek közepére arra a következtetésre jutott, hogy a változás átfogó; a posztmaterialis felfogás nem a fiatalsághoz, mint életciklushoz kötődik, hiszen a hetvenes évek fiataljai megőrizték azt életük delére is. A változástól – némileg illogikusnak tűnő módon – nem a fogyasztás szintjének csökkenése következett; sőt, a fentebb említett időszakban az több, mint kilencszeresére nőtt a vizsgált országokban. (Simányi, 2004:16)

A materialista szemléletű emberek, társadalmak életében az anyagi javak egyrészt mint a jól elvégzett munka jutalmaként (élvezeti értékükön), másrészt mint a munkában elvégzett kötelesség, a szorgalom jeleként, valamint az osztály-hovatartozás, társadalmi státusz jelölőiként szolgálnak. A fogyasztás a materialista értékrendben funkcionális jelleget ölt; a posztmodern és modern társadalmakban fontos szerepet tölt be a társadalmi status quo fenntartásában azáltal, hogy védelmezi és láthatóvá teszi az emberek közötti hierarchikus elkülönülést. A jelenséget már Mandeville leírta A méhek meséje című munkájában, majd később, közismertebb formában ugyanezt Simmel is megtette. Leírásuk szerint a felsőbb osztályok a legújabb és legdrágább divathóbortoknak hódolva próbálják meg az alsóbb osztályoktól való elkülönülésüket megjelölni. Mihelyt a tömegtermelés folyamánaképp az alsóbb rétegek is olcsón hozzájuthatnak az adott ter-

mékekhez (státusz-szimbólumokhoz), a felsőbb réteg már el is hagyja az addigi divatot. Ilyenkor ugyanis az adott vagyontárgy szemükben devalválódik, és helyette mindig megjelenik valamely új és elérhetőlenebb vagyontárgy, amely igazibb státusz-szimbólummá minősül. (Mandeville, 2004; Simmel, 1973)

Ahogy már fentebb említettük, a fogyasztást a posztmodernitásban, a posztmaterialis értékrendszerben nem egészen ez a logika határozza meg. Az anyagi javakkal az egyén már nem az egész társadalomban betöltött státuszát, hanem egyéniségét, a választott

49
K É K

csoporthoz tartozását, esetleg csoporton belüli helyét jelöli ki. A termékek (vagy szolgáltatások) megvásárlása a posztmodern társadalomban nem értelmezhető csupán a divat, a verseny, vagy a manipuláció perspektívájából, sokkal inkább az egyéni identitás folytonos építéseként, a jelentéstudajdonítások rendszereként. Az egyes csoportokhoz tartozók bizonyos tárgyakat a csoport számára belülről értelmezhető szimbolikus jelentőséggel bíró módon használnak, s ezek a használatok egy-egy koherens világgá válnak a csoport társadalmi helyzetének ismeretében, keretében.

A jelek, szimbólumok, tárgyak és üzenetek struktúrákat alkotnak, a fogyasztás egyfajta „beszéddé” szerveződik. A jelentéssel bíró fogyasztás a jelek rendszeres manipulációjának tevékenysége. A fogyasztás jel lesz, koherenciáját, tehát jelentését is egy, az összes többi tárgyjal való elvont és rendszeres kapcsolatából nyeri. A tárgyak „meg-

személyesülnek”, többé nem anyagiságukban, hanem különbözőségükben fogyasztjuk őket. (Baudrillard, 1987: 223) Egyes elméletek szerint a vásárlás legtöbbször negatív aktus, valaminek, valamilyen másik csoportnak, értékrendszernek az elutasítása. Amikor tehát valaki nem vesz a például a „holdjáró” cipőből, akkor egy másfajta identitást jelöl ki magának, és fordítva, ha ilyet vesz, akkor elutasítja az „öltözködésben az értelemért kiáltó” szándékok képviselőinek identitását. (Gayer, 2000) Azt természetesen nem állítjuk, hogy a társadalmi státusz mint olyan, mára teljesen megszűnt,

sünket egzotikus csecsebecsék demonstrálják, az egészséges élet iránti igényünket a legkorszerűbb sportcipő megvásárlásával mutatjuk ki, a komolyzene-rajongói identitásunkat a nappali központi részén elhelyezett impozáns CD-gyűjtemény tanúsítja. Simányi szerint a posztmaterális értékrendszerrel kölcsönhatásban meg-növekedett fogyasztással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ezt az értékrendszert követő egyén – bár valóban többet fogyaszt, mint materiális szemléletet követő társa tette – őszintén véli úgy, hogy az anyagi javak nem (túlságosan) fontosak. Ennek oka az értékes élet fogalmának átértelmeződésében keresendő; a fogyasztói társadalomban az „értelmes” vagy „jó” élet fogalmához azok a tevékenységek kötődnek, melyek érdekesek, izgalmasak és önkifejezésben segítőkészek, a tárgyak, javak nem célok, hanem ennek eszközei. (Simányi, 2004)

Ahogy fentebb is írtuk, a fogyasztói társadalomban egyszerre több szerepünk is lehet. Lehetünk bélyeggyűjtők, partiarok, vegánok és evangélikusok. A fogyasztás jól megfelel a plurális személyiségseménynek, mivel általa többféle érték és önmegvalósítási törekvés párhuzamosan is kifejezésre juttatható. Az identitás(ok) megválasztásának szabadságát több nézőpontból is megítélhetjük. Az identitások cseppfolyóssá válása egyfelől felszabadulás a modernitás univerzalisztikus jellegű kényszerei alól (s ebből a nézőpontból Maffesolit követve üdvözlendő), másrésztől viszont megfontolandó, hogy az az egzisztenciális szorongás és az ontológiai esetlegesség világának eljövételét vonja magával.

Bauman *Identitás és globalizáció* című tanulmányában az identitások megválasztásának problémáját – úgy véljük igen lényeglátóan – a következőképpen ragadja meg: „... az embereket a modern idők kezdete óta kísértő

„identitásprobléma” formájában is, lényegét tekintve is megváltozott. Egykor a zarándokok olyan problémával szembesültek, amelyet nehezen tudtak volna megoldani: honnan tudhatnák, „hogyan jutnak el odáig?”. Ez ma leginkább arra a problémára hasonlít, amellyel a csavargóknak, a hajléktalannoknak, a hivatalos papírokkal nem rendelkezőknek kell nap mint nap megküzdniük: „Hová mehetnék, hova kellene mennem? És vajon hová vezet ez az út, amelyen elindultam?”. A feladat immár nem az, hogy elég erőt és elszántságot gyűjtsünk, s tapogatózva meginduljunk azon az ösvényen, amely a horizont felé visz. A feladat az, hogy a „legközelebbi útke-resztesződésben” kiválasszuk a „legkevésbé kockázatos” kanyart, hogy még időben irányt változtassunk, mielőtt az előttünk álló út járhatatlanná válik, mielőtt nyomvonala megváltozna, mielőtt az úti cél, ahová eljutni szeretnénk rajta, megváltozik, vagy teljesen elveszíti a vonzerejét. Más szóval a dilemma, amely az ezredfordulón az embereket gyötri, nem annyira az, hogyan valósítsák meg az általuk választott identitást, és hogyan ismeressék el a környezetükkel, hanem hogy milyen identitást válasszanak, és hogyan maradhatnának éberek, hogy észrevegyék, ha a választott identitás kiszorul a piacról vagy elveszíti a vonzerejét. A legfőbb és legaggasztóbb gond nem az, hogyan találják meg a helyüket egy osztály vagy egy társadalmi csoport állandó keretei közt, és ha megtalálták, hogyan őrizték meg, hogyan kerüljék el, hogy kitiltsák vagy száműzzék őket onnan. Ma az a gyógyíthatatlan gyanakvás a nyugtalanító, hogy a keservesen megszerzett keretek esetleg hamarosan érvénytelenné válnak, füstbe mennek.” (Bauman, 2001b)⁷

Tárgyak, reklámok, imázsok

Úgy tűnik tehát, hogy az, hogy kik vagyunk, egyre inkább azon keresztül kezd jelentést nyerni, hogy mint egyé-

50

K É K

és hogy csak különböző – egyenrangú – csoportok vannak, mindenesetre annyi véleményünk szerint megfigyelhető, hogy a hierarchia nem egyértelműen meghatározható közöttük, a struktúra a premodernitáshoz és a modernitáshoz képest is jóval lazább. A fogyasztásban megmutakozó szokásaink – annak pénzügyi vonatkozásai miatt – státuszt is jelölhetnek, elsősorban azonban nem ez a szerepük.

Mint fentebb is említettük, az emberi élet célja (irányultsága) befelé fordult. Külső dolgok „teremtése”, létrehozása helyett a fogyasztói társadalom kultúrája a személyiség (választott csoporton keresztül történő) megvalósítása felé terelte az egyéneket. A társadalomban az önkifejezés és a fogyasztás azonban olyannyira összekapcsolódott, hogy alig van értékünk, amit ne a fogyasztás által demonstrálnánk magunk és mások számára. Így van ez a posztmaterális értékek esetében is: a más kultúrák iránt való érdeklődé-

nek, mit birtoklunk: az anyagi javak lettek a személyes és társas identitás szimbólumai. A vizsgálatok azt mutatják, hogy anyagi javait a személyek énjük részének tekintik, mintha az énhatárok a fizikai testen kívülre tolódnának, magukba foglalva a tárgyakat, melyeket birtokolnak, létrehozva ezáltal egy kiterjesztett ént. A tárgyak szimbolikusan kommunikálnak tulajdonosukról, „elmondják”, hogy azok művészi hajlamúak, extrovertáltak, régimódiak, muzulmánok vagy anarchisták. A tárgyak a fogyasztói kultúrában materiális szimbólumokká válnak, kommunikációs erejükkel fogva identitás-alkotó és –hangsúlyozó jellemzőkkel bírnak. Amíg nem vagyunk bizonyosak identitásunk egyes tényezőiben, addig azt tárgyak birtoklásával, fokozott használatával próbáljuk nem csak önmagunk számára megerősíteni, hanem a környezet felé kommunikálni is. (Lassú, 2000)

A javak, vagyis a termékek (jó része) ennek következtében az „Új Korszak”-ban többé már nem mint „puszta” használati tárgy funkcionál, hanem mint megoldás, az általunk vágyott cél, életideal elérését elősegítő és annak megvalósulását tükröző eszköz. A fentebb leírt folyamattal kölcsönhatásban a kínálati oldal felfogásában is mélyreható változások történtek, a tárgyak 'tárgyságának' eltűnése eladásuk módját is alapjaiban változtatta meg.⁸

A posztmodern marketing paradigmáját követő vállalatok használati tárgyak helyett elvont dolgokat kínálnak föl: nem mobiltelefont, sportcipőt vagy karórát kínálnak, hanem fiatal-ságot, dinamizmust, hagyományt – kinek mire van „szüksége”. A konkrét termék mibenlétéről, milyenségéről a fogyasztói vágyak, igények kiszolgálására kerül a hangsúly. A posztmodern társadalomban az emberek, a tárgyak, a reklámok, a szimbólumok és az image között nem feszülnek éles határok. Egy terméket tehát nincs értelme többé mint önálló fizikai létezőt kezelni, hanem egy szolgáltatáscsomag-

nak kell tekinteni. A szolgáltatáscsomagba a reklám is beletartozik.

A tizenkilencedik század második felében, a fogyasztói javak az ipari forradalom következtében hirtelen megugrott számának következtében jelentek meg az első marketingkampányok. A hirdetőik olyan frissen feltalált termékekkel álltak szemben, mint a rádió, a fonográf, az autó vagy a villanykörte. Ahhoz, hogy el tudják adni ezeket, először is meg kellett változtatniuk az emberek életmódját. A hirdetéseknek tájékoztatniuk kellett az embereket egy-egy új találmány megjelenéséről, majd meg kellett győzniük őket arról, hogy az életük jobbá válik, ha „autóval járnak szekér helyett, telefonálnak levelezés helyett, és felkapcsolják a lámpát ahelyett, hogy olajat öntenének a mécsesbe.” (Klein, 2004) A termék megjelenése maga volt a hír, a fogyasztói társadalom korai szakaszában a reklámokban a termékek megoldást kínáltak életünk konkrét problémáira.

A későbbiekben az efféle reklámok helyett az egy (vágyott) tulajdonságot proklamáló hirdetések váltak dominánssá. Ennek technikája szerint az eladandó tárgyakat szimbólumokkal veszik körül, s ezáltal a valóságban maga a tárgy válik szimbólummá, a tárgy használója pedig a szimbolizált tulajdonsággal ruházódik fel. Az egy tulajdonság, az élet egy problémájára adott megoldás legkésebb és legtöbbit idézett példája a Marlboróé, amely a magányos cowboyjal férfiaságot kínált az arra áhítozóknak.

Mára azonban tanácstalanságunk nem pusztán a „Mit vegyünk be, ha fáj a torkunk, de nincs időnk orvoshoz menni?” típusú kérdésekre korlátozódik, nem csak az a problémánk, hogy hogyan lehetnénk egy kicsit kívánatosabbak etc. Ennél sokkal komolyabb gonddal küzdünk: azzal – ahogy a fenti Bauman idézetből is láthattuk –, hogy nem tudjuk, milyen életet élünk,

napjainkban a felnőtt embereknek is alapvető létállapota a tanácsra szorultság. Riadtan és gyámoltalanul álldogálunk a gyorsan változó világban, s arra várunk, hogy jöjjön valaki, aki megmondja, mit kell tennünk, hogyan kell élnünk, elsimitja helyettünk életünk problémáit. A különböző fogyasztási cikkeket vagy szolgáltatásokat eladni célzó reklámspotokban és plakátokban többnyire megbúvik egy életstílus, egy világlátás ígérete és egyben propagandája. A reklám életvezetési tanácsadásban kifejtett hatékonyságát felerősíti a társadalmi változások felgyorsult vol-

51
K É K

ta, a struktúrák és technológiák bizonyultsága.

A reklám tehát eredetileg termék vagy szolgáltatás vásárlását ösztönző eszközként indult, de mára már inkább egyfajta (kéretlen) életvezetési tanácsadást biztosít. Ez részben előidézője, részben eredménye annak, hogy egyre inkább életformát venni járunk az üzletekbe. Egy edzőcipőt vagy karórát, melynek előállításához piaci bevezetése ötezer forintba kerül, ennek sokszorosáért is el lehet adni, amennyiben megfelelő „mitoszt” sikerül építeni köré. A hatásos „mitosz” lényege pedig az, hogy a terméken keresztül egy vágyott életmódhoz való csatlakozást, sőt egy felértékeltebb identitást ígér. A termékhez kapcsolt imázs saját imázsunkká válik, annak viselője – ha a mitosz erről szól – egyben a sportos és menő fiatal szerepét is felölti. Az ilyen mesterségesen létrehozott konzumidentitásokhoz speciális szokások, attitűdök és jellemző

időtöltések is kapcsolódnak, s e tekintetben a reklámok akkurátusan elgazítanak. (Pintér, 2004)

A márkák hatalma

Az „Új Korszak”-ban új típusú cégek jöttek létre, amelyek magukat nem termékgyártónak, hanem a gondolatok ügynökeinek tekintik, nem tömegcikkeket, hanem koncepciót adnak el, a márkát mint élményt, életstílust jelenítik meg.

Naomi Klein *No Logo* című könyvében kifejti: az első márka-alapú ter-

Politikai kultúra

nimitását. Családias személyiségek – mint például Uncle Ben – váltották fel a boltost, aki addig hagyományosan az ömlesztett élelmiszerek kiméréséért felelt, és ajánlotta az egyes termékeket. A márkanevek országszerte ismert szótára váltotta fel a helyi boltost a fogyasztó és a termék közötti interfész szerepében. Miután a különféle termékek nevei és névadó karaktereik meghonosodtak, a hirdetésekben ők jelentek meg, hogy közvetlenül szóljanak a reménybeli fogyasztókhöz. A negyvenes évek végére egyre gyorsabban terjedt el a felfogás, hogy a márka nem egy kabbala, vagy divatos szó, a cégnek mint egységnek is lehet márka-identitása, azaz „vállalati szelleme”, ahogyan ezt az efemer minőséget akoriban meghatározták. A márka valódi jelentésének keresése eltávolította az ügynökségeket a termékek és azok jellemzőinek vizsgálatáról annak pszichológiai és antropológiai igényű tanulmányozására, hogy mit jelentenek a márkanevek a kultúrában és az emberek életében. (Klein, 2004:23–25)

A fogyasztókat több vonás alapján lehet szegmentálni, csoportokba sorolni. Csoportba sorolhatjuk őket lakóhelyük, anyagi helyzetük, családi állapotuk, koruk vagy egyéb demográfiai jellemzőik, illetve ezek kombinációja alapján. A (poszt)modern marketing a pszichográfiai szegmentációt preferálja. A pszichográfiai szegmentáció során a vásárlókat életstílusuk és/vagy személyiségük alapján osztják csoportokra. Az egy bizonyos demográfiai csoportba tartozó emberek ugyanis lelki alkattukban nagyon különfélék lehetnek. Az emberek életstílus szerint sok csoportba sorolhatók, a termékek iránti érdeklődés pedig szorosan összefügg az életstílussal. „Valójában a termék, amit megvásárolnak, az életstílus kifejezője. Ezért az életstílus-szegmentációt egyre gyakrabban alkalmazzák a marketingben. (...) A személyiségen alapuló piacszegmentáció példái, ami-

kor egyes termékeket márkaszemélyiséggel ruháznak fel.” (Kotler, 2002:301) A reklámpszichológiai kutatások párhuzamosságot találtak az egyén önmagáról és tulajdonáról kialakított képe között. Mielőtt úgy döntünk, hogy ezt vagy azt a márkát megvásároljuk, összevetjük énképünket a márka jellegzetes használóinak képével, és azt választjuk ki a kínálatból, amelyekkel nagyobb mértékű egyezést érzékelünk vagy amely felé orientálódunk. (Grubb-Hupp, 1968. In: Lassú, 2000)

Úgy tűnik tehát, hogy a fogyasztói javak egy elég meghatározó hányada esetében a tárgyakat nem mint tárgyakat vesszük, bár a társaságok termékeket állítanak elő, a fogyasztók a márkát veszik meg.⁹ A marketing új paradigmájában a termékek mindig csupán a „hátsó ülés” jut – a valódi termék –, a trendi márka mögött. A márka eladása pedig egy további komponensre tett szert, amelyet „spiritualitásként” írhatunk le. A hirdetés arról szól, hogy elnyomja magát a terméket. (Klein, 2004:23)

A márkák mára távol kerültek a kereskedelemhez kapcsolódó eredetüktől, szinte észrevétlenül gyarmatosították tereinket. Olyannyira hozzátartozniak életünkhöz, hogy szinte lehetetlen nélkülük bármilyen eszmét kifejezni, vagy akár csak egy egyéniségről képet alkotni. Eltűnt a hirdetésmentes tér, eltűnt a kultúra és a márka közötti különbség. Már senki sem utközik meg az egyetemi folyosók üdítőital automatáinak embermagasságú kóla-hirdetésén, nem találjuk különösnek az öntapadó fóliával guruló reklámokká váló villamosokat, az autópályák pihenői mentén felállított óriásplakátokat, a márkák által finanszírozott komolyzenei koncerteket. (Klein, 2004; Olins, 2004) Andrew Wernicknek, a Trent Egyetem professzorának *Promotional Culture; Advertising ideology and symbolic expression* (1992) című munkájában kifejtett álláspontja szerint a promóció a társadalmi élet minden szegletébe beférkőzött. A promóciós szövegek (promotional texts),

mékek körülbelül akkor jelentek meg, amikor a piac egyszerre megtelt uniformizált, tömegtermelésű termékekkel, melyek jóformán megkülönböztethetetlenek voltak egymástól. Az egymással versenyző márkák kialakítása a gépkorszak egyik alapszükséglete lett; a gyártási egyformaság kontextusában az imázsra épülő különbségeket a termékkel együtt kellett létrehozni. A hirdetés szerepe tehát az árukatalógusok leszállításától eltolódott a márka imázsának felépítése felé. A márkásítás első feladata az olyan tömegcikk-márkanevekkel történő összekapcsolása volt, mint a cukor, a liszt, a szappan és a zabpehely, amelyeket régebben a sarki kereskedő hordókból mért ki. A vállalati logókat az 1880-as években vezették be az elsősorban élelmiszeripari tömegcikkre, s azokat úgy alakították ki, hogy egyszerűséget és családias hangulatot árasztanak, ezzel ellensúlyozván a csomagolt áruk új, kényelmetlenséget keltő ön-

legyenek azok szóbeliek, írottak, vagy képek, óriási szerepet játszanak a társadalom, a kultúra formálódásában, hozzájárulnak az egyéni és kollektív identitások reflexív átalakulásához. „Pillantsunk előre 1998-ra!” – írja egy helyütt Klein. „Ekkor jelennek meg a Gap úttörő Khakis Swing reklámjai: egyszerű miniklipek, remekművek a maguk műfajában. Értelmetlen kérdés, hogy e reklámok kihasználták-e a zene művészi integritását. Szó sincs arról, hogy a Gap-reklámok ne merítették volna a swing retrohullámból – pontosan tudjuk, hogy ők indították el. Néhány hónappal később, amikor Rufus Wainwright dalszövegíró megjelent a Gap karácsonyi reklámjában, a lemezeit is jobban vették, s kiadója úgy reklámozta „ő az a pasas a Gap reklámból”. [...] A cég kivívta magának saját esztétikáját, mely a zenére és más reklámokra, sőt még olyan filmekre is áterjedt, mint a Mátrix. Öt év intenzív márkaépítés után világhossá vált, hogy a Gap legalább annyira benn van a kultúrateremtésben, mint a reklámjaikban megjelenő művészek. Maguk a művészek pedig a Gaphez hasonló cégeket nem rajtuk élősködő piócának tekintették, hanem további médiumnak, melyet saját márkájuk terjesztésére használhatnak fel a rádió, a videó és a magazinok mellett.”

A márkák összefüggő világokat hoznak létre, pótolják elveszett identitásunkat, kapaszkodókat nyújtanak. Segítséggel a „gyorsírás sebességével képesek vagyunk önmagunkat meghatározni, azaz a világ számára azonnal érthetővé válik választásunk. A Diesel, az Adidas és a W szállodák egyfajta életstílust képviselnek; a Hermés, a Ralph Lauren és Ritz egy másikat. Ezeket keverhetjük, párosíthatjuk egymással annak érdekében, hogy egyediek legyünk, kiemeljük, aláhúzzuk saját, egyéni választásunkat”. (Olins, 2004:16) Segítséget nyújtanak, amikor nem tudjuk, hogy hogyan jó élni. Mítoszokat kínálnak a kitarásról, a győzelemről, a szépségről. A „jó”, „trendi” magas presztízsű márka megmondja,

hogy hogyan kell élnünk, milyen zenét hallgassunk, milyen filmeket nézzünk meg a moziban, milyen sportokat üzzünk, milyen bő legyen a nadrágunk szára. Sőt, a jó márka élményeket ad. Internetes reprezentációján játékokat találhatunk, letölthető klippeket, képeslapot küldhetünk kedvesünknek, esetleg megtervezhetjük, személyünkre szabhatjuk a terméket.

A szimbolikus politika térnyerése

Ahogy például Kovács Gábor *Mozaik-demokrácia vagy elituralom?* (1998) című tanulmányában kifejti, a transznacionális vagy globális vállalatok mára a világgazdaságban meghatározó pozíciót foglaltak el. Ez a folyamat a nemzetállamok gazdasági súlyának, ebből következően pedig politikai jelentőségének és szuverenitásának csökkenését eredményezte, eredményezi. Ez azért igen fontos, mert a modernitás kezdete óta az emberek hétköznapi életét alapvetően meghatározta az állam jelenléte: oktatás, közigazgatás és rendfenntartás hagyományosan állami terület volt. A II. világháború után fénykorába lépő jóléti állam pedig a fentiekén túl a gazdaságba is nagymértékben beavatkozott azért, hogy meg tudjon felelni olyan felvállalt jóléti funkcióinak, mint a közegészségügy vagy a társadalom- és nyugdíjbiztosítás. Az 1980-as évek elejétől azonban a jóléti államokban korszakváltás következett be, a jóléti ideológiát a neokonzervativizmusnak nevezett, Ronald Reagan valamint Margaret Thatcher nevéhez fűződő ideológia és politikai gyakorlat váltotta föl. Az új doktrína lényege az állami szerepvállalás, a jóléti kiadások radikális csökkentése, a közszolgáltatások privatizációja, minden egyéb szempontot félresöpörő jelszava pedig a versenyképesség lett.

A 20. század közepére-végére – mint fentebb részletesebben leírtuk – jelentősen megváltozott a modern társadalmak szerkezete, a hagyományos értelemben vett munkásosztály a fejlett ipari országokban eltűnt. Ez része egy átfogóbb változásnak: annak, hogy átalakulóban van a viszonylag egynemű társadalmi osztályokra alapozódó társadalmi struktúra. Az egyén életét, társadalmi státuszát immár nem a termelésben, hanem a fogyasztásban elfoglalt helyzete, nem osztálypozíciója, hanem a fogyasztásának jellegéből adódó – szabadon választott – életstílus határozza meg. Azonban az egyéni

53
K É K

– fogyasztói – szabadság növekedését (néhány évtizedes csúszással) követi mára egy másik jelenség is színre lépett: a létbiztonság csökkenése.

A vállalatok fő jelszavává a nyereségesség és a versenyképesség vált, a tömeges elbocsátásokkal járó leépítések és átalakítások miatt bárki egyik napról a másikra elveszítheti állását, megélhetését – s ezzel a fogyasztói társadalomban való legitim létezéshez szükséges anyagi eszközöket. A szakszervezetek lényegében véve tehetetlenekké váltak az országhatárokon túlnyúló globális vállalatokkal szemben. A nemzeti kormányok anyagi eszközeik korlátozottak, ebből következően behatároltak lehetőségeik is. Sokan úgy vélekednek – ahogy Kovács is írja –, hogy a társadalmi változások következményeként úgy tűnik, a modernitás által teremtett politikai demokrácia intézményrendszere is átalakításra szorul majd. (Kovács, 1998) A globalizáció gyengíti a nem-

zetállamot és az osztálytársadalmat és így az abban működő – arra a kontextusra kitalált – politikai pártokat is. A politikusok mozgásteret beszűkült: az igazán fontos döntések a globális gazdasági piacok szintjén születnek meg, a politikának erős gazdasági kényszereknek kell megfelelnie, pragmatikussá kell válnia, hogy az országba tőkét csábítson, s ezáltal munkát, megélhetést tehessen lehetővé polgárai számára.

A szimbolikus politika a politikai marketing válasza ezen jelenségre. Ha a politikusok és politikai programok tartalmi megkülönböztetésének lehetőségei csökkennek, akkor megnő az

kozunk, munkánkat végezzük, ahogy utunkat keressük, ahogy álmodunk és szeretünk. (Dessewffy, kézirat)

A televízió megjelenésével és tömeges elterjedésével úgy tűnik tehát, gyökeres változások következtek be a jelentéstermelés és fenntartás folyamatában „The medium is the message”, egy adott információs technológia sajátosságai meghatározzák az e keretek között megfogalmazott és megfogalmazható tartalmakat.

A hagyományos elektronikus médiumok – először a rádió, később a televízió – megjelenése alapvetően formálta át a modern társadalmak közsférőjét. Új, jellegzetes vonásokkal rendelkező kommunikációs csatornák nyíltak meg, amelyek új magatartásformákat kényszerítettek a közéleti szereplőkre. A politikai beszéd ideje és tere megváltozott, a hagyományos retorikai helyzetek mediatizáltak, a politikai marketing technikáival szerkesztett üzenetek közvetítésévé alakultak át. A televízió térhódításával a képek vették át az uralmat, a szavakkal kifejezett tartalmi kommunikáció mellett – vagy helyébe lépve – kulcsfontosságúvá vált a metakommunikáció, a beszélő megjelenése, tudatos vagy nem tudatos arcjátéka és testbeszéde.¹⁰ (Kumin, 2004)

A mediatizált térben teljesen megváltozik a politikai kampányok koreográfiája. A korábbiaknál lényegesen hátrább szorúlnak benne az írott programok, a szövegeken alapuló racionális (vagy kváziracionális) diskurzus háttérbe szorul. Bruce I. Newman *A politikai marketing mint kampánystratégia* (2000) című könyvében írja le a amerikai elnökválasztási kampányok – részben a technológiai változások, részben a piac logikája generálta – történeti fejlődését. Newman úgy véli, az Eisenhower előtti kampányokban „a kampányszervezetek működésében a pártszempontú megközelítés dominált. A szervezetnek belső fóku-

sza volt (ami azt jelenti, hogy a párt-szervezetben tevékenykedő emberek információira alapozva végezte a munkáját), és pártfőnökök irányították, akik csak a pártnak voltak elkötelezve. A párt hatalmát alsó szintű erőfeszítések adták, melyeknek az volt a célja, hogy szavazókat nyerjenek meg.”

Bár Dwight Eisenhower volt az első elnökjelölt, aki felhasználta a televíziót kampányában és *Eisenhower Answers America* címmel 1952-ben reklámsorozatot sugározottat szerzte az Egyesült Államokban, Newman az igazi fordulatot nem ebben látja, inkább az 1960-as Kennedy kampányra teszi. „Theodor White a *The Making of the President* című könyvében vizsgálja egészen Kennedyig, hogy bemutassa, mennyire megváltozott az elektoriális folyamat, amelynek központjában már nem a párt, hanem a jelölt áll. Erőfeszítések történtek, hogy Kennedyt Washington legkiválóbb koponyái segítsék, és maximálisan versenyképesé tegyék. White valójában azt mutatja be, amit mi a marketingben termék szempontú megközelítésnek nevezünk. Ennek célja a minőségi termék előállítása.”

A marketingszempontú megközelítés kifejlődésének következő állomását az amerikai politológus Nixon győztes kampányához köti. A szerző Joe McGinniss *The Selling of the President* című könyvén keresztül mutatja be ennek lényegét: médiaszakemberek tanácsára támaszkodva adták el Nixont a választóknak. „Keményen dolgoztak azon, hogy minél jobban mutasson a tévében, meggyőző érveket tartalmazó reklámokat sugároztak, hogy megnyerjék az emberek szavazatait. Ezt mi eladásszempontú megközelítésnek nevezzük, aminek jellemző sajátossága az, hogy a kampányszervezet fókusza külsőből belsővé vált, tevékenységében külső hajtóerők válnak meghatározóvá. (...) Ám miként a termék szempontú megközelítésnél, a fókusz még mindig a jelöltön van.”

Newman úgy véli, a marketingszempontú megközelítés a 1992-es Clin-

54

K É K

érzelem és az imázs segítségével történő megkülönböztetés jelentősége. (vö. Csizmadia, 1994)

A szimbolikus politizálás térnyerését nem csak a nevezett jelenség, hanem az új kommunikációs technológiák létrejötte is elősegítette. A technológia társadalmi hatásairól Neil Postman nyomán kétféleképpen gondolkozhatunk. Az első, úgynevezett „additív megközelítésben” a technológiai fejlesztések egyszerűen hozzáadódnak a társadalmi léthez, anélkül, hogy különösebben érintenék vagy átalakítsanak azt. Ettől eltérően bizonyos találmányok ökológiaiként írhatóak le, abban az értelemben, hogy hatásai a természetes anyagok vegyüléséhez hasonlóan működnek. Postman olvasatában a technológia általában így működik. Ha „hozzáadjuk” a televíziót a társadalomhoz, akkor nem televíziót és társadalmat kapunk, hanem egy alapjaiban átalakult formációt, amelyben a technológia megváltoztatja, ahogy gondol-

ton kampánytól eredeztethető. Ennek lényege, hogy először meghatározza a fogyasztó igényeit és szükségleteit, aztán fejleszti ki azt a termékeket, amelyekkel az igények kielégíthetők. Az előző megközelítésekkel szemben itt a központban a fogyasztó, vagyis a választópolgár áll. Clinton folyamatosan a „közvélemény útőerét tapogatta”, azon kérdésekről beszélt, amelyeket az elérhető szavazók fontosnak tartottak, és olyan formában válaszolt rájuk, amit az emberek többsége helyeselni tudott. (Newman, 2000:52–53)

Mint Newman leírásából is láthatjuk, a politika fókusza a termékről (vagyis a megvalósítandó pártprogramról) a személyre – a politikusra, majd a választó személyére helyeződik. Newman magyarázatában ez a folyamat szükségszerűen bekövetkezik: a piaci versenyben csak az maradhat életben, aki – illetve amely párt – a leghatékonyabb módszereket, szemléletet alkalmazza.

A politika mint élményfogyasztás

Az élethelyzet – mint tanulmányunk első felében leírtuk – egyedülálló módon megváltozott az elmúlt néhány évtized során, s erre az emberek úgy reagálnak, hogy másként vetik fel, fogalmazzák meg az élet szokásos alapkérdéseit. Elemzésünkben ez az objektív átalakulás kiindulópontként szolgál ahhoz a kérdéshez, hogy a szó szubjektív értelmében mit jelent ilyen feltételek közepette élni, s mit jelent ilyen feltételek közepette „politikai lényként” létezni.

A posztmaterális értékrendszer kialakulásával az érdeklődés középontjába az élet megélése és átélése kerül. Az „Éld meg az életet!”, „Légy önmagad!” parancsának nyomására állandósuló cselekvési dinamika fejlődik ki, szerveződik meg a rohamosan terjeszkedő – márkák által uralt – élménypiac keretében, befolyásolja a közösségi élményszerzési mintákat, s a szociális környezetet élményközös-

ségként határozza meg. Gerhard Schulze, a neves német szociológus rendkívül szemléletesen mutatja be korunk uralkodó életszemléletét: „Az unalomtól való félelemhez az a félelem társul, hogy lemaradhatunk valamiről. A kínálat köre igen nagy ugyan, az élmények fogyasztásában azonban szükségképp van némi meghatározottság. Nem lehet, hogy a másik tévéműsor jobb ennél? Talán a másik diszkóban forróbb a hangulat, mint most ebben itt! Egy másik ember nem tudna többet nyújtani nekem, mint akivel összeálltam? Ha már választottunk, ez mindig azt is jelenti, hogy lemondunk más lehetőségekről. Az élmények kapcsán elmulasztott nyereséggel azonban nem lehet kalkulálni. Ha pillanatnyilag nem unatkozunk is, elképzelhető, hogy ugyanakkor lemondunk valamiről. A fogyasztás lemondást is jelent.” (Schulze, 2000:155–156)

A jelen társadalmában a „jó” élet fogalmához az érdekes, izgalmas és önkifejezési eszközként működő tevékenységek kötődnek. Ahhoz, hogy „jó” életet élhessünk, életünket át kell esztétizálnunk. Mindennapjaink nem hordoznak önmagában vett értéket, folyamatosan ünneppé kell őket tennünk, kis izgalmakat kell bevezetnünk, az élményekben tudatosan el kell merülnünk. Ahhoz, hogy az „Új Világ”-ban a politika helyt tudjon állni, alkalmazkodnia kell az emberek megváltozott életszemléletéhez. Ha az emberek kulcsmotivációja az élmény megszerzése, akkor ahhoz, hogy a politikai folyamatokban való részvételre ösztökélje őket (jelesül arra, hogy részt vegyenek közös ügyeink intézésében, döntenek arról, hogy milyen haladási irányt tartanak kívánatosnak), élményt kell nyújtania, bizonyos szempontból márkaként kell viselkednie.

A marketing politikára való alkalmazása számtalan morális jellegű problémát vet fel, mindamellett nem szabad egyértelműen negatív jelenséggé el-

könyvelni. Ezzel kapcsolatban érdemes megfontolni Neményi László szavait: „A politikai marketing nem az ördögtől való. A „kuncsaftközpontú”, a választók kívánságaira és elvárásaira koncentráló politizálás – a politikai marketing végső soron ezen alapul – a demokrácia szempontjából pozitív dolog. Nem azért hódít, mert a sötét, manipulatív machinációkra való gátlástalan hajlandóság növekedett, hanem mert szükségessé vált, hogy a politikusok alkalmazkodjanak a figyelemfelkeltésnek a médiákban érvényesülő szabályaihoz. Ez az alkalmazkodás fohajtás a demokrácia előtt, hiszen a de-

55
K É K

demokráciákban a politikai döntéseket jóvá kell hagyatni a választókkal, és ezért meg kell indokolni őket; a politikai marketing elvben pontosan ezeknek a fontos demokratikus céloknak az elérésében igyekszik segíteni a politikusokat. Végül a marketingeszközök alkalmazásával mozgósítani lehet a politikától elfordult tömegeket, enyhíteni lehet a politikai apátiát és biztosítani a demokratikus részvétel megfelelő szintjét.” (Neményi, 2004)

Sikeres pártok, életstílus, identitás

Ahhoz tehát, hogy egy párt sikeres lehessen, izgalmat és identitást, életstílust kell nyújtania, esztétizálnia kell önmagát, azt a képet, ami a párt „megvásárlásával” önnön képünké válik. A folyamat már megkezdődött. Dessewffy Tibor egy az *Élet és Irodalom*ba írott cikkében a következőket állapítja meg: „Napjaink politikai kampányai a tö-

megdemokrácia és a tömegkommunikáció korában zajlanak, ahol nem a józan ész, hanem – Szilágyi klasszikus művének címével – a Szépfedelem, az Esztétikai Legitimáció uralkodik.” (Dessewffy, 2002)

Az esztétikai legitimáció korában nincs energia az üzenetek racionális mérlegelésére, összevetésére. A mediatizált tudás jellegzetességeiből következően a posztmodern politika nem részletesen kifejtett eszmék, hanem bizonytalanabb körvonalú tudásalakzatok, barthes-i értelemben vett mítoszok, avagy imázsok harca. Az üzenetek központi értelmezését felváltotta a

tosz hatékonyságát gyengítő az üzenete. A pátosz jelentőségét tekintve meg kell jegyezni, hogy az a mítosz, amely nem kínál érzelmi azonosulást, gyenge, alacsony hatékonyságú politikai mitológia. (Dessewffy, 2002)

Dessewffy nem téved, mindamellet meg kell jegyezni, hogy az esztétika, a mítosz létrehozásával még jó néhány politikai szereplő adós maradt.

Magyarországon először a Fidesz ismerte fel a politika új formában való eladásának szükségességét. Az 1998-as kampányuk központi elemévé (majd később a 2002-eséé) a polgár mítoszt tették. A párt által felmutatott polgári értékrenddel sokan olyan identitásra találtak, amellyel azonosulni tudtak. A Fidesz-MPP felismerte, hogy a rendszerváltás után tömegek veszítettek el kulturális identitásukat. A Bokros csomag takarékosági intézkedései nyomán az emberek úgy érezhették, hogy ők már nem számítanak, létük pusztán mint gazdasági cselekvők léte fontos. A hirtelen, alig néhány év alatt megjelenő óriási munkanélküliség pedig tömegek helyét vitatta el a világban, akik többé nem tudtak válaszolni az önmagukban feltett kérdésre: „Ki vagyok én?”. Az elveszett osztály-identitás helyébe a Fidesz-MPP sikeresen állította a polgár identitását, a nemzet polgárát. A fogalmat a párt ideológiai-filozófiai kulcsszavává tudta tenni, s ez átütően sikeres ötlet volt. Köré ugyanis egy egész világ építhető fel, hiszen ehhez kapcsolódva az élet egész területét el lehet mesélni: hogyan megy a polgár a boltba, hogyan oktat, hogyan él, hogyan törvénykezik. A polgár kifejezés ugyanakkor kellően „homályos”. Ide tartozik a középosztály, és mindenki, aki úgy érzi, hogy érdemei alapján oda kellene tartoznia. Így minden társadalmi cselekvő, aki polgárnak tartja magát – polgár. Ha pontosan leírnák, hogy mit is értenek polgáron, akkor sok szavazó végiggondolva esetleg nem éreznék úgy,

hogy ráillik a meghatározás. Ez esetben viszont (tehát ha nem érzi magát polgárnak) elveszett mint szavazó. A polgár hívó szó egy vonzó, de nem elérhetetlen alternatívát kínál: a tisztességes munkával szerzett tisztességes megélhetést, szilárd értékrendet egy gyorsan változó világban.

A 2004-es EP választási kampány során az SZDSZ is egy identitáskampányba kezdett. A párt a szakpolitikai kérdéseket tekintve elsősorban a 2002 óta irányadó témáit hangsúlyozta, így az adócsökkentést, a sorkatonaság eltörlését, az egészségügy privatizációját. Hirdetéseiben az egyes kérdésekhez kapcsolódóan három álláspontot különböztetett meg – a konzervatív, a szocialista és a liberális szellemiségű válaszokat – azt remélve, hogy ezáltal számos választó felismeri, hogy a liberális értékrendhez kötődik világnézete.

„Új Kezdet jön” című reklámfilmjükben azt az imázst nyújtották, amire a ma embere vágyik:

„Mi kell az élethez?

Álmok?

Bátorság?

Küzdelem?

Az élethez az kell, hogy az lehessen, aminek születtél: szabad ember.

Hogy te dönhessed el, hol élsz.

Hogy megtaláld saját lehetőségeidet.

Miben hiszel?

Hogy magadban is bizhass.

Miről álmodsz?

Hogy ne csak a múlt eszményei vezessenek.

Ez a liberalizmus.

A gondolat, amelyet a modern kor teremtett.

Az eszme, amely most új életre kelhet.

Mi, liberálisok az egyén szabadságában hiszünk, és ez az egyén Te vagy.

Ha minket választasz, magadat választod!

– szól a televíziós hirdetés szövege, a képek pedig polgárjogi felvonulásokról, szabadságharcokról mesélnek – egyszóval élménytelen, szép eseményekről, amikre a szavazó vágyik és legalább így, vizuálisan megkaphat.

periférikus interpretáció, ahol impressziók, benyomások és érzemények uralkodnak – ha úgy tetszik, a meg nem gondolt gondolat mozgató sok mindent. Dessewffy szerint egy efféle mitológiához idő, koherencia, pátosz és szerencse is szükségeltetik. Általában nem elég egy pártról néhány hónappal a választások előtt kitalálni, hogy „liberális”, „szociáldemokrata”, „konzervatív” vagy esetleg „békés”, minél több időt és energiát szán a politikai aktor saját mítoszána felépítésére, annál nagyobb az esélye az egyetértő befogadásnak. „A koherencia az értékek–stratégia–program–cselekvés–kommunikáció egészét átfogó, egymásba kapcsolódó következetesség. Ez arra irányul, hogy a befogadói oldalon szükségképpen szükséges, politikára fordított időt és figyelmet ne osszuk meg, hanem néhány kiválasztott üzenet-, imázs- és mítoszképző elemre fókuszáljunk.” Az inkonzisztens imázslemnek rossz, az egész mi-

A márkák a komplex élmény, átfogó életstílus iránti vágyunkat gyakorta keresztpromóció segítségével elégitik ki. „Márkás sztárok” márkás ruhákban „márkás dalokat” énekelnek a reklámokban, ezáltal az imázsok szinergia hatása jön létre, a márkák egymást erősítik, legitimálják. A politikában a jó helyzetfelismerő-képességgel rendelkező szereplők ezt a technikát is alkalmazni kezdték. Orbán Viktor a különböző kampányrendezvényeken „sztárok” gyűrűjében jelent meg, az SZDSZ-nek pedig szinte „házizenekara” a PaDöDö. (Ez utóbbival az ironikus fogyasztás lehetőségét kínálják fel potenciális szavazóiknak.¹¹) A legutóbbi amerikai elnökválasztási kampányban mind John Kerry, mind George W. Bush mellett kulturális ikonok sora indult hadba.

Az élet ünneppé tételének eszköze a részvétel és a fogyasztás. A kampányrendezvények népnüppélyekké válnak: koncert, beszédek, kivetítón képek, klipek alkotják a kínálatot. Az ünnep ünnep voltát, érzelmekkel telítettségét a szavazópolgárok esetenként tárgyakkal is kifejezik. Magyarországon az identitás fizikai megjelenítése a kampányrendezvényeken kívüli térben még idegenkedést kelt az emberek jó részében (mert megosztónak érzékelik azt), az Egyesült Államokban azonban többek között autójukra ragasztva is közszemlére teszik identitásukat. „Az államokban immár nyolcvanhárom éve szokás, hogy az aktív állampolgár az autójával maga is részt vesz az elnökválasztási kampányban. A felek több százezer példányt osztogatnak szét a velük szimpatizálók között, de az igényesebb republikánusok és demokrata nem érik be a szabvány tömegtermékkel, hanem az interneten gombamód szaporodó kínálatból választanak maguknak egyéniségüket tükröző feliratot. Az igazi inyenecék még tovább mennek, és saját, egyedi matricát csináltatnak. A költség jelentéktelen, nagyobb tétel esetén 75 centnél, azaz 150 forintnál is olcsóbb a felirat, amellyel ország-világ

tudomására lehet hozni az autó gazdájának politikai nézeteit.” A matricákon gyakorta humoros szövegek láthatók: a Bush-elleneseken olyanok, hogy „Valahol Texasban hiányzik egy falu bolondja.” Vagy „Bush – mint a szikla. Csak ostobább.” A Kerryt nem szívelőkén pedig: „Legyen Kerry az elnök! Franciaországban...”. (Horváth, 2004)

Az alternatív kampányhirdetések, a választói interaktivitás, részvétel magának a kampánynak megalkotásában Magyarországon is megjelent – és szintén a liberális párthoz fűződik, 2002-ben plakátversenyt hirdetett, majd a megszületett képeket képeslap és kis kiadványok formájában terjesztette is. A Fidesz „új törzsek” létrehozásában jeleskedett: egymással kommunikáló polgári körök hálózatát hozta létre, amelyek mind a virtuális, mind a valós térben működni kezdtek. (A posztmaterális szemléletű – politikát fogyasztási cikként értelmező – választópolgárookra érdemes összpontosítani. Az ilyen értékrend ugyanis a magasabb társadalmi státusszal és iskolázottsággal jár együtt, ez pedig a választásokon való részvétellel pozitív korrelációt mutat.) (Vö. Gázsó–Gázsó, 1994)

A politika stílusként, életérzéseként való választását alátámasztani látszik Karácsony Gergely jelenleg folyó kutatása is, amelyben kimutatja, hogy a Fidesz tartalmi politikájával (pl. sorkatonaság, drogliberalizáció kérdése) a fiatalok túlnyomó többsége nem ért egyet, jelentős részük mégis a polgári pártra szavaz. Ennek oka feltehetőleg a párt politikálásának stílusában, konfrontatív politika-megközelítésében keresendő.

Még néhány szó

Az eddigiekből következően egy jogos kritika adódik. Ha Magyarországon a Fidesz és az SZDSZ képes úgy

viszonyulni a politikumhoz, ahogy azt a fogyasztók várják, igényeiket valóban ők szolgálják ki legjobban, akkor miért „bukta el” a választásokat a polgári párt 2002-ben, és miért 5%-os párt az SZDSZ? Elképzelhető, hogy a pártoknak mégsem szükséges igazodni az „Új Korszak” kihívásaihoz? Mégsem ez a siker titka?

Úgy véljük, elméletünk védhető. Az élményekre, önmegvalósításra törekvés a posztmaterális értékrendet követő egyénekre jellemző. Kelet- és Közép-Európa igen különös régió: egyik legfőbb jellemzője az, hogy itt mindig is egymásba torlódtak a törté-

57

K É K

nelmi fejlődés különböző fázisai. Ennek megfelelően Magyarországon a posztmaterális értékrend még nem terjedt el úgy – vagy nem úgy terjedt el –, mint a nyugati társadalmakban.

Beluszky Tamás *Érték, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között* című cikkében kifejti: „Ha a Magyarországon kapott eredményeket az amerikaiakkal hasonlítjuk össze, láthatjuk, hogy ott az anyagi-felhalmozó értékcsoporthoz örömmértékek (kellemes – élvezetes élet, jókedélyű, boldogság) is kapcsolódnak. Ez a különbség jelzi, milyen elevenen él – talán egészen napjainkig – társadalmunkban a puritán-felhalmozó életstratégia, és milyen mértékben vált hazánkban öncéllá az anyagi jólét és biztonság széles rétegek életében. A fegyelmezett, céltudatos tevékenységnek és a élet élvezetének ez a szembenállása nálunk más értékfaktorok esetében is megfigyelhető volt. Az 1982 és 1990 közötti évek más természetű változá-

sokat is hoztak. Jelentősen csökkent a régi rendszer hivatalos ideológiájában előszeretettel hangoztatott értékek (egyenlőség, társadalmi megbecsülés, az elvégzett munka öröme) szerepe. Ugyanakkor fontosabbá váltak az emberi kapcsolatok értékei, a lelki-szellemi, a keresztény értékek (belső harmónia, igazi szerelem, boldogság, bölcsesség, szeretetteljes, üdvözülés). Ez a tény is jelzi, hogy a változások időszakában, a remények éveiben erősödött a vágyakozás az élet mélyebb, gazdagabb megélésére, a létezés valamilyen önmagán túlmutató értelmének megtalálására. Azóta azonban a

zajlanak. A *Kényszerpályán?* szerzői (Hankiss et al., 1985:349–367) bemutatták, hogy Magyarországon a nyolcvanas évek közepére egy igen erős kelet-európai típusú modernizációs folyamat bontakozott ki, amelyet a hagyományos közösségi értékek viszonylag gyors felbomlása nem tudott fékezni, s amelyet akkoriban még a posztmaterialis értékek megjelenése sem tudott mérsékelni, más irányba fordítani. Ugyanakkor megállapították azt is, hogy erőteljes váltás bontakozik ki a posztmaterialis értékek irányában.

Bár ma sem lehet állítani, hogy a posztmaterialis értékek áthatották volna egész társadalmunkat, úgy tűnik, hogy ahogy a nyugati jóléti társadalmakban a 70-es években, úgy mára az életszínvonal növekedésével nálunk is beindult a posztmaterializálódás folyamata. A fiatalabb nemzedékek jellemzően már ilyen logika alapján működnek – nem véletlen, hogy az élményt, közösséget, identitást, életstílust propagáló Fidesz oly nagy arányban tudta megszólítani őket, míg az MSZP legsúlyosabb problémája, hogy öregszik a szavazóbázisa és nem tud kommunikálni az ifjúsággal.^{12,13} (Egyébiránt megpróbálta: Medgyessy Péter kistehenes pólót öltött a Sziget fesztiválon, a 2002-es kampány során a szocialista aktivisták a Ferrarira emlékeztető piros dzsekit viseltek a győztes csapat imázsát megjelenítendő – de a kép nem állt össze, a szocialisták belső különbségeik következtében nem tudtak koherens mítoszt felépíteni arról, hogy kik ők és hogy hogyan kell élni szerintük.)

A márkaként identitást, életstílust kommunikáló pártok helyzetét nehezíti továbbá, hogy a politikában vannak „negatív fogyasztók” is, akik pusztán azért választják az egyik felet, hogy az általuk utált másik nehogy „kiárusithassa” termékét, mert nem szimpatikus számukra az az érték-

rendszer, amit hatalomra jutva az utált fél érvényesítene – ahogy azt Jerry Palmer, a London Guidehall University professzora *Smoke and Mirrors* (2003) című tanulmányában megfogalmazta.¹⁴ Így az amúgy hatékony technikát választó, „életvezetési tanácsadást nyújtó” párt könnyen porul járhat – ha az általa kommunikált értékek túl nagy ellenállást váltanak ki a társadalom egy részéből.

Ráadásul a politika összetett valóság, választói döntésünket rengeteg tényező befolyásolhatja, feltehetőleg mind a választó magatartás pártidentifikációs modellje – miszerint a választó saját családján keresztül alakít ki kötődést egyes pártokhoz –, mind racionális választási modellje hordoz magában igazságot az általunk követett kulturális megközelítés mellett (vö. Stumpf, 1994). A politika természetesen nem csak a képekben jelenik meg, korántsem igaz, hogy kizárólag a stílusról szólna (annyit mondhatunk mindössze, hogy jelentős részben arról is szól), bizonyos intézkedéseket a saját bőrünkön tapasztalunk. Előfordul, hogy az amúgy „önmegvalósítási terveinkbe” beleillő, stílusunknak megfelelő pártot egy-egy számunkra hátrányos intézkedése miatt utasítunk el.

A politika mediatisálódásával, fogyaszthatóvá tételével a vádak szerint eltűnnek az elvi viták, a racionális diskurzus lehetősége. Az esély erre valóban adott, a televízió keresztül történő politika-közvetítés, a fél perces spotok valóban erre mutatnak. A politikusoknak, közéleti szereplőknek személyes felelősségévé válik, hogy a tartalmi kérdéseket ne nyomja el teljesen a reklámsnitt-kommunikáció. De a spotoknak is megvan a helye, az érzelmi politizálás is szükséges: a politikának élményt, identitást, életstílust is kell adnia, különben unalmas lesz.¹⁵

S ha ez megtörténik, ha a politika képtelen lesz az embereket megszólítani, akkor magának a demokráciának a léte kerül veszélybe.

58

K É K

bölcsesség kivételével ezek mindegyike újra veszített fontosságából, az igazi szerelem és a szeretetteljes 1993-ban alulmúlta 1978-as rangját. Tehát az értékrend gazdagodásának, humanizálódásának, spiritualizálódásának az a folyamata, mely a rendszerváltozás előtti években jelentkezett, annak utána rövid időn belül megtorpant és nagyrészt elenyészett; feltehetően zátonyra futott a »szép új világ« kemény gazdasági és társadalmi realitásain, az egyházak mint spirituális intézmények nagymértékű hitelvesztésén, a kvázi-spiritualitás túlkínálatán, a human kultúra mindennapi életben való visszaszorulásán.” (Beluszky, 2000)

Az Inglehart (1990) által megfigyelt posztmaterializálódás továbbá nem egy homogén folyamat, a társadalmakban a modernizációs és a posztmodernizációs tendenciák párhuzamosan (sőt részben egymást kioltó módon), bár nem azonos ütemben

- Baudrillard, Jean (1987): *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat.
- Bauman, Zygmunt (1998): *From Work Ethic to Aesthetic Consumption*. In: Beilharz, Peter (szerk.): *The Bauman Reader*. Malden: Blackwell Publishers.
- Bauman, Zygmunt (2001a): „Consuming Life”. *Journal of Consumer Culture*, 2001. 1.
- Bauman, Zygmunt (2001b): „Identitás és globalizáció” *Lettre International*, 42. <http://www.c3.hu/scripta/>
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Beck, Ulrich (1999): „Túl renden és osztályon”. In: Angelusz Róbert (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Új Mandátum, 383–418.
- Beluszky Tamás (2000): „Érték, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között”. In: *Korall*, 1. szám, 2000 nyár, http://www.korall.szoc.elte.hu/archivum/korall_1_files/ertekek_erteke-rendvaltozasok_02.htm?contentID=c
- Csizmadia Ervin (1994): A politikai eszmék genezise és hatásmechanizmusa a rendszerváltásban. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Dessewffy Tibor (2001): „Mindennap új varázslat!” *Kritika*, 2001/7. http://dessewffytibor.szoc.elte.hu/it/mindennap_uj_varazslat.doc
- Dessewffy Tibor: *Az árnyékvilág szociológiája*. Kézirat <http://www.itk.hu/web/docs/klub/vitaind13.pdf>
- Dessewffy Tibor (2000): 2000 szó a politikai kommunikációról. *ÉS*, 2002/14.
- Gaszó Ferenc–Gaszó Tibor (1994): Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Gayer Zoltán (2000): „Hamburger vagy hot-dog – mozihasználát a kilencvenes években”. *Szabadpart*, 6. szám, [www.mek.iif.hu/porta/szint/human/film-szin/mozik/html/mozik.htm](http://mek.iif.hu/porta/szint/human/film-szin/mozik/html/mozik.htm)
- Grubb, E. L.–Hupp, G. (1968): „Perception of self, generalized stereotypes, and brand selection”. *Journal of Marketing Research*, 5, 58–63.
- Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Szakolczai Árpád–Füstös László (1985): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendje*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Heller Ágnes–Fehér Ferenc (1993): *A modernitás ingája*. Budapest: T-Twins.
- Horváth Gábor (2004): Ami a szívemen, az a kocsimon. *Népszabadság*, 2004. október 17.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Jameson, Frederic (1997): *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Józsefvég.
- Klein, Naomi (2004): *No Logo*. Budapest: AMF–Tudatos Vásárlók Egyesülete.
- Kotler, Philip (2002): *Marketing-menedzsment*. Budapest: KJK–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó.
- Kovács Gábor (1998): „Mozaikdemokrácia vagy elituralom?” *Világosság*, 1998/12, 34–49. http://nyitotvegtem.phil-inst.hu/Tarsfil/kut/Kovacs_Gabor/GLOBAL1.htm
- Kovács Gábor (2000a): „Önimádó fogyasztó vagy posztmodern törzstag”. *Café Babel*, 2000/nyár, 129–141.
- Kovács Gábor (2000b): „Republikánus elmékedések”. *Beszélő*, 2000 július–augusztus, <http://beszelo.c3.hu/00/0708/07kovacs.htm>
- Kumin Ferenc (2004): „Részvételi televíziózás”. *Médiakutató*, 2004 nyár, <http://www.mediakutato.hu/cikk.php?i=132>
- Lash, Christopher (1984): *Az önimádó társadalma*. Budapest: Európa.
- Lassú Zsuzsa: „Tárgyaink mint tükrök”. *Szabadpart*, 2000. május, 4. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/lasu/html/lassu.htm>
- Lears, Jackson (1983): From Salvation to Self-Realization: Advertizing and the Therapeutic Roots of the Consumer Culture, 1880–1930. In: Richard Fox–Jackson Lears (szerk.): *The Culture of Consumption: Critical Essays in American History, 1880–1980*. New York: Pantheon, 1–38.
- Mandeville Bernard (2004): *A méhek meséje*. Budapest: Helikon.
- Miller, Daniel (1995): Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction. In: Daniel Miller (szerk.): *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*. London–New York: Routledge, 1–57.
- Neményi László (2004): „Politikai marketing és demokrácia” In *Beszélő*, 2004. április, <http://beszelo.c3.hu/04/04/03nemenyi.htm>
- Newman, Bruce I. (2000): *Politikai marketing mint kampánystratégia*. Budapest: Bagolyvár Könyvkiadó.
- Olins, Wally (2004): *A márkák*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- Palmer, Jerry (2003): „Smoke and mirror”. *Media, Culture and Society*, 24 (3)
- Pintér Ferenc (2004): A reklám. *Élet és Irodalom*, 2004. március 5. <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=MUBI-RALATO410&article=2004-0308-1050-59CTLV>
- Schulze, Georg (2000): „Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája”. *Szociológiai Figyelő*, 2000/1–2, 135–158.
- Sennet, Richard (1998): *A közeleti ember bukása*. Budapest: Helikon.
- Simányi Léna (2004): „Miért fogyasztanak többet a posztmaterialisták, mint a materialisták?” *Vezetéstudomány*, XXXV. évf. különszám, 16–24.
- Simmel, Georg (1973): A divat. In: G. Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 473–508.

- Stumpf István (1994): Választói magatartás generációs és vallási keresztmetszetben. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Vörös Miklós (1996): „Fogyasztás és kultúra” *Replika*, 21–22. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2122/voros.htm>
- Wernick, Andrew (1992): *Promotional culture: Advertising, ideology and symbolic expression*. London: SAGE Publications.

JEGYZETEK

- 1 A fogyasztói társadalom kialakulása nem keverendő a tömeges fogyasztás megjelenésével, a kettő, mint a szövegben is látható, nem ugyanazt jelenti.
- 2 A fogyasztói társadalom kezdetének időpontjáról, valamint kialakulásának okairól folytatott vitákat itt nem áll módunkban részletesen kifejteni, a témáról magyarul lásd bővebben a *Replika* 21–22. számát
- 3 Természetesen ez a folyamat nem mindenhol (még a nyugati társadalmakban sem) egyszerre és egyenlő mértékben

Politikai kultúra

játszódott le, a különböző „kiindulási” kulturális patternek következtében hol jobban, hol kevésbé válhatott a fogyasztás az egyén társadalomban betöltött helyének meghatározójává.

- 4 A Henry Ford által fémjelzett változás lényege az, hogy a munka ellenőrzését felváltotta az élet minden területére kiterjedő ellenőrzés, a hatékony termelés elősegítése érdekében.
- 5 Ennek oka, hogy a protestáns etika nem biztosítja a piac megfelelő működését – legalábbis a kínai oldali érdekeinek megfelelő működést.
- 6 A fogyasztás szabadságát mint olyat természetesen korlátozott értelemben kell kezelünk. Frederic Jameson *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája* című könyvében így fogalmaz: „általános használatában a piacnak mint fogalomnak ritkán van bármi köze is a választáshoz vagy szabadsághoz, mivel minden előre meg van határozva számunkra, legyen szó akár új játékokról, autókról vagy televízió műsorokról: kétségtelenül szelektálunk közöttük, de aligha mondható el rólunk, hogy valódi beleszólásunk lenne a választásba.” (Jameson, 1997:74)
- 7 Nem célunk e tanulmány keretei közt különösebb moralizáló kijelentésekbe bocsátkozni, mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a különböző perccéltű maszkoktól, cseppfolyós identitásoktól való idegenkedés igen erősen jelen van a társadalomtudományi diskurzusban (elsősorban az interneten konstruálódó identitások elemzése kapcsán).

Úgy véljük, bár a moralizálás jogos lehet, a változatható identitásokkal szembeni zsigeri elutasítás nem elég érv, az igazi kérdés az, hogy mikor és mennyiben van joga az egyének meghatározni, hogy ki akar lenni.

- 8 Ennek természetesen az is oka, hogy a megfelelő minőséget a gyártók egyre nagyobb hányada tudja „hozni”, ezért, hogy saját oldalukra állítsák a fogyasztót, az arculatra kerül a hangsúly, abban kínálnak vonzerőt.
- 9 A piac Klein tolmácsolásában két részre szakadt: olcsó, alacsony presztízsű, mindennapos szükségleti cikkeket áruló vállalatokra, valamint olyan drága, divatos attitűdmárkákra, melyek az életstílus alapvető kellekeit kínálják a fogyasztóknak, s a „folyton táguló kulturális teret monopolizálják” (Klein, 2000:32–33)
- 10 Természetesen a metakommunikáció fontossága nem gyökeresen új jelenség, már az antik retorikai kézikönyvek is tárgyalták azt. Annyi azonban állítható, hogy a modern demokráciában a vezetők a televízió elterjedésével „láthatóbb”, „közelibb” volta felértékeli annak fontosságát a televízió előtti modernitáshoz képest.
- 11 Ennek működési mechanizmusáról l. bővebben Klein, 2004:87–88.
- 12 Elképzelhető természetesen, hogy a Gyuresány-kormány, illetve Hiller István pártelnöksége ebben változást hoz.

13 Az SZDSZ esetében azt kell megjegyeznünk, hogy a kulturális mintákból, tradíciókból fakadóan minden eszmének megvan a maga piaca.

14 A 2002-es választásokon az efféle taktikai szavazás igencsak jelen volt, ennek „köszönhették” a kis pártok alacsony százalékos eredményüket, valamint több elemző szerint a Fidesz ezért vesztett – sok politikailag amúgy közömbös ember adta le az MSZP-re voksát azért, mert nem volt szimpatikus számára a Fidesz által képviselt stílus, értékrend.

15 Különösen fontos ez az apolitikus beállítódás magyarországi „hagyományának” fényében. Ahogy Zygmunt Bauman *Intimations of Postmodernity* (1992) című munkájában rámutat: Kelet-Európában a kommunizmus bukásában több más tényező mellett a fogyasztói várokozás is igen meghatározó szerepet játszott, igencsak gyengítette a rendszer legitimációját. A kései Kádár-rendszer politikája következtében ez a tényező a legerőteljesebben talán éppen a fogyasztói individualizmusra leginkább nyitott Magyarországon jelent meg, ennélfogva itt vajmi kevés esélye lehetett a polgári öntudat tömeges megjelenésének; ez adott körülmények között együtt járt a politikumtól való teljes elfordulással. Az akkori politikai hatalom persze pontosan ezt is akarta. (Kovács 2000b)

1. A „fordulat” hatása a kulturális diplomáciára

1945–1946-ban a Szovjetunió jóindulatát elnyerni akaró, a magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok bővítését ambicionáló és ezzel a két ország szellemi életének gazdagodását egyaránt szolgáló magyar kezdeményezésekre a szovjet szervek udvariasan, de tartózkodóan reagáltak. A szovjet magatartás okát a bizalmatlanságban, a még nem végleges status quóban láttuk. Annak ellenére, hogy a térség és így Magyarország „jövője” jaltában már eldőlt, a Szovjetunió a

hoznak létre, amely a szovjet politikai gondolkodásnak és hatalmi szempontoknak megfelel.

1947-től a nemzetközi viszonyok is pozitívan változtak a Szovjetunió javára. A párizsi béke 1947. február 10-i megkötése után a szovjetek helyzete Magyarországon és a térségben „végerélyesen” stabilizálódott. 1947 tavaszától tehát a Szovjetunió olyan körülmények közé került, ami után már nem volt elvi akadálya annak, hogy a szovjet kultúrdiplomácia hosszú távú gondolkodásra is berendezkedjen. A nagy kérdés az volt, hogy valóban módosul-e a szovjet politika Magyar-

N. Szabó József

Magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok a „fordulat” éveiben (1947–1948)

békeszerződés aláírásáig és a magyar belpolitikai viszonyok „letisztulásáig” a helyzetet provizórikusnak tekintette. Az „ideiglenes” viszonyok miatt a Szovjetunió a kultúra és a tudomány egyetlen lényeges területén sem volt hajlandó „lépni”, még olyan területen sem, mint például az orosznyelv-oktatás, holott ez a szféra a formálódó szovjet világhatalmi érdekek indirekt szolgálatát jelentette volna.

A Szovjetunió által nem egyértelműnek tartott magyar viszonyok 1946 őszén módosulnak. 1946. szeptember 28–október 1-én a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán a kommunisták szakítottak azzal a politikai pluralizmussal, amelyet a II. világháború utáni nemzetközi viszonyok és a magyar belpolitikai helyzet alapján ideiglenesen elfogadtak. „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” jelszóval azt deklarálták, hogy a magyar politikai életből kiszorítják a polgári alternatíva talaján álló erőket és ezt követően olyan politikai rendszert

ország irányában. Egy bizonyos: a magyar kommunisták lényeges változásokat hajtottak végre.

A háború után még minden irányba nyitott, a magyar és az egyetemes kultúra kölcsönhatásait egyaránt szem előtt tartó magyar kultúrdiplomáciában egyértelműen kimutatható változások kezdődnek 1946 őszén. A szellemi kapcsolatok orientációjának módosulása a belpolitikában „végbemenő” átalakulásokkal hozható összefüggésbe. A politikai pluralizmussal az MKP III. kongresszusán szakító kommunisták nemcsak a polgári erőknek a hatalomból való kiszorítását deklarálják, hanem a kultúrkapcsolatok „új” irányultságát is megfogalmazzák. A preferált szovjet és mindinkább a Szovjetunió befolyása alá kerülő szomszédokkal való együttműködés fontosságának kiemelése mellett formálisan viszont még megfogalmazódik a Nyugattal való kultúrkapcsolat jelentősége is.

A vizválasztónak számító pártkongresszuson Rákosi Máttyás egyértelműen kijelenti, hogy a magyar demokrácia külpolitikája nem lehet más, mint egységes, őszinte demokratikus viszony a szomszéd népekkel, mindegyelőtt új szomszédunkkal, a „nagy és felszabadító” Szovjetunióval. A Kommunista Párt vezetője beszédében azt is deklarálta, hogy Magyarország híd szerepre nem vállalkozik.¹ A párt második embere, Gerő Ernő hozzászólásában ugyancsak a Szovjetunióhoz és a szomszédokhoz fűződő viszony elsőbbségét hangsúlyozta, ugyanakkor még megjegyezte, hogy szoros gazda-

bebizonyosodott, hogy az MKP szakított a demokráciával, és a Nyugattal a kapcsolatok átrendezését és leépítését tervezi. Az „új” orientáció miatti aggályokat a parlamentben először Léway Zoltán, a Magyar Szabadságpárt képviselője fogalmazta meg. A szabadságpárti képviselő 1947. február 12-i interpellációjában választ kért a külföldi kultúrkapcsolatok felvételéről, a magyar intézetek működéséről, a tudós- és művészcsereéről. Léway végül rákérdezett, hogy van-e koncepció a kultúrdiplomáciában.⁵ A mindinkább érződő Nyugat-ellenesség miatt fogalmazta meg aggályait Udvarny Dezső kisgazdapárti képviselő 1947. március 12-én, a kultusztervezési költségvetési vitájában, rámutatva arra, hogy kulturális-tudományos vonalon kell az országot fejleszteni, mert csak itt kaphatjuk meg az igazi, őszinte elismerést a kultúrnemzetek, Európa és az egész világ részéről.⁶

sági, politikai és kulturális kapcsolatokat akarunk a nyugati demokráciák népeivel.² Az új kommunista külpolitika elméleti kifejtésére Berei Andor a Fórum 1947. januári számában vállalkozott. Berei a pártvezetőkhez hasonlóan az új világpolitikai helyzetben Magyarország külpolitikai irányvonalát a Szovjetunióhoz fűződő viszonyban határozta meg. A kommunista teoretikus szerint a szomszéd népekkel kiépülő viszonyoknak szintén reális feltételei vannak.³ A magyar kultúra és tudomány nyitottságát demonstráló a Szabad Nép 1947. január 16-án azonban még arról írt, hogy 65 ösztöndíjas megy 19 államba. A kommunista lap szerint Magyarország mindjobban kifejlődő kulturális kapcsolatait az 1947–1948-as tanévben az eddigénél nagyobb mértékben teszik lehetővé fiatal tudósok és művészek külföldön való továbbtanulását.⁴

A polgári demokrácia talaján álló erők számára a III. kongresszus után

újólag szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a magyarság csak a világba beilleszkedve, a jövő Európájához csatlakozva, remélhetőleg az Egyesült Európában fejtheti ki képességeit.⁸

A polgári erők, mindenekeelőtt a Magyar Szabadságpárt részéről megfogalmazott kételyeket Andics Erzsébet visszautasította. A kommunista politikus 1947. március 20-i felszólalásában ugyanakkor már egy kommunista szempontú diplomáciai kart igényelt és ezért támadta a régi diplomatakat. Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy magyar szempontú és minden irányban nyitott külpolitikáról van szó, ezért a külkapcsolatok kidolgozásakor nem nézhetünk sem Moszkvára, sem Washingtonra, sem Londonra, hanem Budapestre kell néznünk. A magyar érdekek alapján álló külpolitikát azért nem tartotta eredményesnek, mert a külügyet nem szőtték át a demokratikus elemek. Andics szerint ez a politika akkor lett volna sikeres, ha a külpolitikai apparátust sikerült volna megtisztítani a horthysta bürokratáktól.⁹

A háború utáni demokratikus művelődéspolitikai és kultúrdiplomácia kidolgozója, a kommunisták részéről 1946-tól rendszeresen támadott Keresztury Dezső egyetértett az aggodalmakkal. A kultuszminiszter felszólalásra úgy reagált, hogy – a magyarok mint kis nép – sem a nyersanyagforrások végtelenségével, sem embertömegeinek nagyságával nem játszhatnak komoly szerepet az európai népek társaságában. A nemzetközi kultúrkapcsolatokkal kapcsolatosan újólag fontosnak tartotta, hogy a Nyugat mellett a Szovjetunióval és a szomszéd országokkal is kiépítsük a kapcsolatokat. Az 1945 utáni sokoldalú kultúrkapcsolatok koncepcióját valló és kidolgozó Keresztury a nemzetgyűlést informáló és a sokoldalú kapcsolatok fontosságát demonstráló elmondta, hogy éppen most nyílt lehetőség 200 parasztfiú számára, hogy Dániába menjenek tanulni.⁷ Az egyoldalúvá váló kapcsolatok miatt Léway Zoltán 1947. március 13-án

A külpolitikáról és kultúrdiplomáciáról kialakult vitában geopolitikai okokra hivatkozva Kondor Imre úgy ítélte meg, hogy a híd szerepnek nincsen alternatívája. A parasztpárti politikus kifejti: mi itt vagyunk Kelet-Európában, annak mindenféle determináló tényezői között. Mivel kicsit Nyugat és Kelet között vagyunk, illetőleg Kelet legnyugatibb szélén, ezért a mi becsületes, demokratikus meggyőződésünkkel legyünk közvetítők, ha kell, szellemi téren is.¹⁰ A kommunista hatalmi túlsúly miatt a külpolitikában és kultúrdiplomáciában végbemenő esetleges átrendeződések miatt aggódó polgári erők és a parasztpárti vélemények miatt Gyöngyösi János külügyminiszter 1947. március 20-i hozzászólásában még úgy látta, hogy a magyar külpolitika alappillére az, hogy Magyarországnak mindenekeelőtt a szomszédokkal kell jó viszonyt teremteni és a Szovjetunióval őszinte barátságot fenntartani. A kisgazdapárti Gyöngyösi szerint ugyanakkor a Szov-

jetunió barátsága és a szomszédokkal megeremtendő jó viszony nem jelenti, hogy a távolabbi nagy nemzetektől és a többi kultúrától elszigeteljük magunkat. A külügyminiszter ezért az amerikai, angol és francia kapcsolatok további fenntartásának fontosságát hangsúlyozta.¹¹ 1947. március 20-i felszólalásában Kádár János sem tagadta, hogy baráti kapcsolatokat kell teremteni a nyugati hatalmakkal. Ugyanakkor kifejtette, hogy a magyarság boldogulásának előfeltétele a Szovjetunióval való barátság.¹²

A Független Kisgazdapárt centrumától már megfosztott, a baloldaltól – kiváltképpen az MKP-tól – állandóan támadott miniszterelnök 1947. március 29-én szólott hozzá a külpolitikai és kultúrdiplomáciai vitához. Nagy Ferenc újjólag is nagy fontosságot tulajdonított a kultúrdiplomáciának, ezért szerinte a kultusz-kormány törekedni fog a külföldi kultúrkapcsolatok kiépítésére. Egyrészt azért, hogy a külföldi eredményeket a magyar művelődésügy fejlesztésére idehozza, másrészt a mi eredményeinket a világ más népei felé megmutassa. A miniszterelnök azt is kifejtette, hogy őszinte barátságot és zavartalan jó viszonyt kívánnak fenntartani a hatalmas Szovjetunióval. Ennek érdekében mindent el kell követni azért, hogy Magyarország és a Szovjetunió egymáshoz való viszonya erősödjön a további gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítésével. Nagy Ferenc ugyanakkor megerősítette, hogy Magyarország ápolni kívánja a barátságot az Amerikai Egyesült Államokkal és örvendetesnek tartotta, hogy jó kapcsolatok épültek ki Nagy-Britanniával. A szomszédokkal kapcsolatosan – mint 1945 óta állandóan – az egymásra utaltságról beszélt és arról szólott, hogy békében és nyugalomba kell élnünk.¹³

Az MKP politikai célkitűzése, hogy „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” 1947. május 31-én realizálódott. A Kisgazdapárt centrumához tartozó képviselők eltávolítása után kiszorították a párt vezetéséből és a kormányból mindazokat a politikusokat, akik egy-

fajta polgári alternatívában gondolkodtak. Varga Béla eltávolítása után a miniszterelnök, Nagy Ferenc is „sorra került” és svájci útján „lemondott”. A már csak baloldaltól álló FKGP élére olyan politikusok kerültek, akik elfogadták a népi demokratikus átalakulást. A Kisgazdapárt és a kormány vezetője Dinnyés Lajos lett. A miniszterelnök 1947. június 10-i parlamenti beszédében arról beszélt, hogy Magyarország külpolitikájának alapja nem lehet más, mint egészséges viszony az összes demokratikus állammal, elsősorban a Szovjetunióval és hogy barátságban akarunk élni a Duna-medencében élő szomszédainkkal. Ugyanakkor arról is szólott, hogy a legszorosabb együttműködést és kapcsolatot kívánjuk fenntartani az Amerikai Egyesült Államokkal és Angliával.¹⁴ A miniszterelnök a kultúrdiplomáciai orientációval kapcsolatosan még azt is kifejti, hogy a külföldi művelődési kapcsolatok újjászervezése érdekében Magyarország a kulturális egyezmények egész sorát szándékozik megkötni elsősorban a szomszédokkal és a nagyhatalmakkal. Az 1947-es választások után létrejött kormányprogram vitájában, 1947. október 7-én Dinnyés a külpolitikai és kulturális kapcsolatokat illetően már nem tartotta fontosnak a nyugati kapcsolatok fenntartását. A hangsúly a Szovjetunióra és a többi demokratikus „szomszédra” tevődött.¹⁵

2. A tudományos kapcsolatok megtorpanása

A Szovjetunió számára még nem egyértelmű nemzetközi viszonyok és a „bizonytalan” magyar belpolitikai helyzet miatt a magyar–szovjet tudományos kapcsolatok 1945–1946-ban a legminimálisabb szinten voltak. A III. Kongresszus után a társadalmi élet minden területén a pozíciókat erősítő, illetve túlsúlyra törekvő kommunis-

ták nem akarták elfogadni, hogy a magyar–szovjet kultúrkapcsolatok egyik legproblematisabb kérdése a tudományos kapcsolatoké. Néhány nappal a kongresszus után, 1946. október 20-án az MKP Műszaki Bizottsága már tervbe vette a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság műszaki tevékenységének a megjavítását. Kezdeményezték, hogy a párt segítségével hozzájuthassanak műszaki-tudományos anyagokhoz.¹⁶

A MKP tisztában volt a tudományos együttműködés politikai hatásával, ezért helytelenítette, hogy Magyarország 1945–1946-ban csak a Nyugattal

alakított ki tudományos kapcsolatokat. A pártközpont a nyugati túlsúly okáról ezért jelentést kért az egyik legnagyobb egyetem, a Műegyetem párttitkárától, Zoltai Zoltántól. Rákosi Mátyásnak küldött jelentésében Zoltai beszámolt arról, hogy informálódott Csürös Zoltán rektornál, mi az oka az egyoldalú kapcsolatoknak. Csürös Zoltán a párttitkár kérésére elmondta, hogy képtelenek felvenni a kapcsolatokat a Szovjetunió tudományos köreivel és azért fordultak a Nyugat felé. Csürös az együttműködés javítása érdekében javasolta, hogy az orosz műegyetemek tanársegédeit hívják meg kutatómunka végzésére Budapestre. Zoltai a pártközpontot arról is tájékoztatta, hogy a Műegyetem tanárainak többsége pártolta a kapcsolatok kiépítését. Zoltai úgy vélte, hogy a probléma a Magyar Kommunista Párton keresztül, a két ország tudományos intézetei közvetlen érintkezésével oldható meg. A viszony elmélyítése érde-

kében Rákosinak még azt is javasolta, hogy küldjenek egy műegyetemi csoportot a Szovjetunióba.¹⁷ Az MKP-nek a nyugati kapcsolatok ellensúlyozásával kapcsolatos koncepciójával függ össze a Magyar Kommunista Párt Műszaki Bizottsága 1946. október 10-i határozata is, amelyben célul tűzte ki, hogy a párt egy személlyel hatoljon be az Országos Ösztöndíjtanácsba.¹⁸

A magyar–szovjet tudományos kapcsolatok területén egyetlen jelentősnek mondható „előrelépés” az volt, hogy Kodály Zoltán az MTA elnöke 1947. június 5-én Szekfű Gyula követ társaságában látogatást tett Volivovnál

nek része volt az a meghívás, amelyet az 1848-as centenárium alkalmából rendezett tudományos tanácskozáásra küldtek a szovjeteknek.²²

3. A Szovjetunióban tanuló magyar ösztöndíjasok

1946 ősze a magyar–szovjet kapcsolatokban új periódust jelentett, mert 15 ösztöndíjas – egyetemisták és aspiránsok – utazott a Szovjetunióba. Az első ösztöndíjasok között volt Rényi Alfréd matematikus.²³

A magyar ösztöndíjas egyetemi hallgatók rendes egyetemi hallgatóként iratkoztak be a szovjet egyetemekre és főiskolákra. Lakáshiány miatt Moszkvában csupán 1-2 ösztöndíjast helyeztek el, a többség Leningrádba került, néhányan más egyetemi városokba. Az egyetemisták többsége elsőéves hallgató volt, akik szovjet egyetemeken kezdték meg tanulmányaikat. Kevesebben voltak azok, akik már Magyarországon néhány félévet elvégeztek. Az aspiránsokat kívánságaiknak és szűkebb érdeklődésüknek megfelelően egy-egy professzor mellé osztották be.²⁴

Szekfű Gyula követi jelentéséből megtudjuk, hogy a háború utáni szovjet körülmények között az ösztöndíjasok elhelyezése nem mondható jónak, Moszkva különösen túlsúlyos volt. Hiányos volt a ruházatuk, kevés volt az ösztöndíj, és nem volt megfelelő a táplálkozás sem.²⁵

A Szovjetunióba kiküldött ösztöndíjasok életét, kutatási eredményeit a kommunista sajtó és az MKP vezetése figyelemmel kísérte. A legsikeresebb aspiráns, Rényi Alfréd munkájáról például a Szabad Nép 1947. július 29-én számolt be, amelyben megírja, hogy sikeres kandidátusi dolgozatot készített a magyar matematikus.²⁶

Az MKP számára rendkívül fontos, politikai jelentőségű szovjet ösztöndíjasok kérdésével a legfelső pártvezetés

is foglalkozott. A PB 1947. december 18-án tárgyalta a problémát. A szovjet ösztöndíjasok költségeit tárgyaló ülésen nem kisebb személyiség, mint Gerő Ernő volt az előadó. A PB javasolta, hogy a kultuszminiszter írja alá a póthitelkeretet, a pénzügyi feltételek rendezése után pedig intézze el az orosz elvtársakkal a kiegyenlítést, esetleg úgy, hogy ők is küldjenek Magyarországra ösztöndíjasokat.²⁷ Másnap, 1947. december 18-án a VKM miniszter megtette az előterjesztést a Minisztertanácshoz a magyar ösztöndíjgyezmény ügyében. A magyar kormány olyan szerződést kívánt kötni, amelynek értelmében a Szovjetunióban tanuló ösztöndíjasok költségének fele részét a magyar kormányt, a másik felét a Szovjetunió fedezte. A VKM előterjesztése szerint a szerződés azonnali aláírásához komoly érdek fűződik, mivel annak aláírása előtt magyar ösztöndíjasok nem utazhatnak ki a Szovjetunióba.²⁸

Szekfű Gyula követ közölte a Szovjetunió felsőoktatási miniszterével a magyar ösztöndíjasokra vonatkozó egyezménytervezetnek a Magyar Minisztertanács által történt elfogadását. A szovjet miniszter ezt tudomásul vette és a mindkét fél részéről elfogadott feltételek szerint várta az ösztöndíjasok kiutazását.²⁹ Az MKP számára rendkívül fontos ösztöndíjas egyezményt 1948 júliusában írták alá. A szovjet kormány részéről Valerján Zorin külügyminiszter-helyettes, Magyarország nevében Szekfű Gyula rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter látta el kézjegyével az egyezményt, amely szerint a Szovjetunió vállalja, hogy húsz helyet bocsát magyar állampolgárok rendelkezésére. A fogadó fél feltétele volt, hogy csak olyan személyek kerülhetnek jegyzékbe, akik középiskolai tanulmányaikat befejezték, megfelelő egészségügyi állapotban voltak és a felvételi vizsgán megfelelték. A Szovjetunió a szovjet állampolgárokkal egyenlő feltételek mellett vállalta a magyar ösztöndíjasok egész tanulmányi idejükre ösz-

a SZUTA elnökénél, aki Volgin alelnök és Varga Jenő akadémikus társaságában fogadta a magyarokat. A beszélgetés a szovjet és a magyar akadémiák együttműködéséről folyt.¹⁹ Az MKP-nek a magyar–szovjet tudományos kapcsolatok kiszélesítését ambicionáló elképzelése ellenére 1947-ben elmélyült tudományos kapcsolatok a két ország között nem alakultak ki, csupán néhány gesztus értékű lépés történt. A Szovjet Tudományos Akadémia a Moszkvába küldött magyar tudományos könyveket hasonló küldeménnyel viszonzotta az MTA-nak.²⁰ Az együttműködés részeként értékelhető még, hogy a SZUTA 1947. június 12-én levelező tagjává választotta Szent-Györgyi Albertet.²¹ A Nyugattal 1945–1946-ban kiépült tudományos együttműködéshez hasonló kapcsolatok 1947-ben nem jöttek létre a Szovjetunióval. A magyar tudományos körök az együttműködést erősítő kezdeményezései-

töndíjjal és lakással való ellátását úgy, hogy Magyarország a költségek 50%-át megtéríti. Az egyezmény szerint az ösztöndíjasok tanulmányaik befejeztével a Szovjetunióban rendszeresített diplomát kapnak.³⁰

4. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megváltozott szerepe

A magyar–szovjet kulturális kapcsolatokban meghatározó szerepet játszó és igen aktív szervezet a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság közvetlenül a háború utáni évekhez képest jelentősen vesztett fontosságából. A Társaság egyik „legjelentősebb” megnyilvánulása 1947. szeptember 25-én az volt, hogy a magyar kulturális delegáció a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság küldöttségként utazott a Szovjetunióba. A küldöttséget Ortutay Gyula VKM miniszter vezette. A delegáció tagjai voltak Darvas József építési miniszter, Rusznyák István, az MSZMT elnöke, Fischer József, a Közmunkatárs elnöke, Tóth Aladár, az Operaház igazgatója, Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, és Kisfaludy Stróbl Zsigmond szobrászművész.³¹ A magyar kulturális küldöttség négy hetet töltött a Szovjetunióban. Járt Moszkvában, Tbilisziben és Kubanyban. A delegáció tagjai különböző sajtóorgánumoknak nyilatkoztak, illetve cikkeket is megjelentettek.

A Társaság aktivitásának csökkenése mellett „új” momentum volt az is, hogy azok a nem kommunista intellektüelek, akik 1945–1946-ban a magyar–szovjet kapcsolatokat a két ország kultúrája, a magyar–szovjet jó viszony és a magyarságkép formálása szempontjából meghatározó fontosságúnak tartották, az 1947 utáni politikai változások miatt már nem tartották eredeti célkitűzésüket megvalósíthatónak. Az MKP vezetésével végrehajtott „fordulat” után az értelmiségi elit egy nagy emigrációs hulláma hagyta el Magyarországot. Az itthon maradtak egy részét „népi demokrácia-

ellenes tevékenység” miatt letartóztatták, mások nem vállaltak közösséget az új hatalmi elittel. 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba emigrál a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság egykori elnöke, Zilahy Lajos. A fordulat éve alapos változásokat hozott a háború utáni MSZMT-ben meghatározó szerepet vállaló más vezető értelmiségieknél is. Alföldi András 1948-ban Svájcba távozik. Bárdos Arthur 1948-tól az USA-ban él. Cs. Szabó László is az emigrációt választja 1948 után. Bay Zoltán 1948-tól az amerikai és nem a magyar tudományt gazdagította. Navratil Ákost, Heller Farkast és Kotsis Ivánt nem tartották érdemlegesnek akadémiai tagságra. Waldbauer Imre 1946-tól, Békésy György pedig 1947-től az Egyesült Államokban növelte a magyar szellemi elit súlyát. A Társaságban korábban vezető szerepet játszó nem kommunista értelmiségiek aktivitásának megszűnése mellett az MSZMT iránt a sajtó és a rádió érdeklődése is a minimálisra csökkent.

A polgári erőket a politikai életből kiszorító MKP a társadalmi élet minden területén, így a kultúrában is abszolút túlsúlyra törekedett. A pluralista demokráciát felszámoló kommunisták mindazoknak az erőknek a kiszorítására törekedtek, akik célkitűzéseikkel nem értettek egyet. Az 1947 utáni magyar politikai életben már nem tartanak igényt azoknak a civil szervezeteknek a működésére, amelyek a nyugati országokkal és népekkel való kapcsolatot voltak hivatottak ápolni. A politikai életben végbement változások egyértelműen tükröződtek a MSZMT III. rendes évi közgyűlésén is, amelyre 1947. november 8-án került sor. Az 1946-ban megválasztott legfelső vezetésből csak Rusznyák István és Szemerényi Oszvald volt jelen, az elnökségből pedig Szántó Rezső. A Társaság tevékenységéről a jelentést Szemerényi Oszvald főtitkár tartotta.

Az 1945-ös I. és az 1946-os II. Kongresszushoz képest „új” szempontok jelentkeztek. A beszámolót tartó Szemerényi jelentésében a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság eredeti funkciója „átdimenzionálódik”, már a magyar belpolitikának „szól”.

Az MSZMT legfőbb feladatát a főtitkári beszámoló abban látta, hogy a magyar közönséget megnyerje a magyar–szovjet barátság, a haladó magyar értelmiséget pedig az orosz nyelv és kultúra elsajátításának elősegítésére. E célkitűzés sikere érdekében kezdeményezte, hogy a különböző értelmiségi szakkörök ismerkedjenek

65
K É K

meg a Szovjetunió megfelelő szakkörreivel. A főtitkári beszámolót követő szakosztályvezetői értékelésből már egy teljesen ellaposodott és formálissá vált szervezet tevékenységéről kapunk képet, egy olyan társulat képe tárul elénk, amely csak a szovjet gazdasági-társadalmi és kulturális viszonyok megismertetését tartja feladatának. Az 1947-es Magyar–Szovjet Művelődési Társaságnál már nincs jelen az a civil társadalmi mentalitás, amit az 1945-ös kongresszust jellemezte, de még részben az 1946-os tanácskozáson is tetten érhető volt.

Az előzményekből nem meglepő, hogy Szemerényi Oszvald lemondott főtitkári teendőiről és rövidesen Nyugatra távozott. A szervezet új vezetésében a díszelnökként még szerepeltették azt a Szent-Györgyi Albertet, aki már 1946-ban nem értett egyet a kommunisták legtöbb célkitűzésével és azzal az „új” mentalitással, amely 1947-től Magyarországon meghatározó

volt. Az elnök továbbra is Rusznyák István maradt. A társelnökök között volt Darvas József, Dobronoki Gyula, Fischer József, Majláth Jolán, Ortutay Gyula, Sebestyén János és Szabó István. Főtitkár Szolnoki András lett. A szervezet ügyészei Bolgár György és Palágyi Róbert lettek. A pénztárosnak Faragó Lászlót, ellenőrmek pedig Buki Józsefet és Markovich Jenőt választották.³²

A vezetőség összetételéből látható, hogy 1947 novemberében a szervezet tisztikara már nem a sokféle irányzatot és felfogást képviseli. Az új vezetők közül valamennyien a népi demokrácia talaján álltak, bár egyesek

66

K É K

életútja később más irányt vesz. A kommunista érdekeknek megfelelő „civil szervezet” már nem állt az MKP vezetés érdeklődésének előterében, csupán akkor foglalkozott vele a párt, amikor az 1848–1949-es forradalom és szabadságharc centenáriumaival kapcsolatos ünnepségekre 200 000 forintot kívánt számára kiutalni.³³

5. A művészeti együttműködés stagnálása

A háború óta a művészeti kapcsolatok kiépítése érdekében tett magyar kezdeményezéseket a Szovjetunió 1947 januárjában sem fogadta a legnagyobb lelkesedéssel. A művészek cseréjét például azért nem tartotta megvalósíthatónak, mert a magyar művészeket nem nagyon ismerik, ismeretlen művészeket pedig nem hívnak meg a Szovjetunióba. A szovjet művészek

Magyarországra küldését – más magyar kezdeményezések elutasításához hasonlóan – azzal indokolták, hogy kis időre sem tudják őket nélkülözni. Ugyanezzel az indokkal magyarították a színész-, opera-, és balett-társulatok elmaradását. Pedig Magyarországról a művészeti együttműködést nagyon ambicionálták. A magyar kultúrattasé állomáshelyére való kiutazása után például azonnal megbeszélést fogytatott a VOKSZ szakreferenssel, ott azonban közölték vele, hogy egyelőre csak magyar hangversenyre kerülhet sor.

Am a hangversenyélet területén sem történt előrelépés. Jó példa erre a nemzetközileg ismert Kodály Zoltán esete. 1947 februárjában kívánták Kodály szovjetunióbeli hangversenyét megtartani, amire azonban a zeneszerző csak később tudott elutazni. Az időpontváltozás miatt a szovjetek a kiutazást elhalasztották. A szovjet módosítás valódi oka azonban nem az idő tényező volt, hanem megsértődtek azon, hogy Kodály először az Egyesült Államokban és nem a Szovjetunióban turnézott.³⁴ 1947 májusában Kodály Zoltán feleségével együtt mégis kiutazott a Szovjetunióba. A Moszkvai Konzervatórium nagytermében rendezett nagyszerű hangversenyen a Hány-szvit bemutatójára került sor, amit a rádió is közvetített.³⁵

A magyar kulturális vezetés a művészeti kapcsolatok kiépítését a nehézségek ellenére szorgalmazta. Ortutay Gyula kultuszminiszter 1947 augusztusában előterjesztést készített a minisztertanácshoz szovjet művészek meghívása ügyében. A VKM miniszter azt kéri, hogy a Prágában vendégszerplő szovjet előadóművészeket háromhetes magyarországi vendégszerplésre hívhassa. A meghívandó vendégek között szerepelt Barszova, a Moszkvai Nagy Opera énekesnője, Lepesinszkaja, a Nagy Opera prima-balerinája, Kondratov, a Nagy Opera

balett táncosa, valamint Lisa Gilesz hegedűművész és két másik előadóművész. Ortutay Gyula a program megvalósítása érdekében kéri a Minisztertanácsot, hogy bocsásson 60 000 forint rendkívüli segílyt a társaság rendelkezésére.³⁶ Mivel a magyar-szovjet művészeti kapcsolatok igen visszafogottak voltak, ezért a sajtó nagyon „felerősített” bizonyos eredményeket. A Szabad Nép 1947. augusztus 13-án például a szovjet művészek tervezett látogatásáról azt írta, hogy „az idei évad legnagyobb eseménye lesz”.³⁷

A Szovjetunió részéről a magyar kultúra és irodalom iránt nagyobb érdeklődés csak az 1848-as forradalom centenáriuma volt tapasztalható, amiről a lapok többsége informált. Az ünnepségekről a Trud 1948. március 16-i száma négy félhasábos terjedelemben számolt be, a Pravda pedig három fél hasábban. Az Izvesztyija március 17-ei száma „A magyar forradalom harcos költője” címmel cikket közölt Petőfi Sándorról. Több irodalmi lap is foglalkozott Petőfivel, így a Literaturnaja Gazeta „Demokratikus hagyományok Petőfinél” címmel.³⁸

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az MKP olyan rendszerváltozást hajtott végre, amely a kultúra területén is szakított a korábbi értékekkel és a szovjet modellt kívánta átvenni. Ennek az „új” modellnek a kiépítését a már bevált szovjet minták szerint akarta megvalósítani. Annak ellenére, hogy a magyar polgári erők szétverése aktív szovjet részvétellel történik, a Szovjetunió a kulturális kapcsolatok területén visszafogottan viselkedik. A zsdanovizmus talaján álló szovjet kultúrdiplomácia számára egy kommunista vezetésű, de még „átmeneti” Magyarország sem jelentett teljes garanciát. A szovjet magatartás oka a kapcsolatok nem mellérendeltségi, hanem alárendeltségi szempontú kezelése volt. A Szovjetunió számára Magyarország nem volt egyenrangú partner.

JEGYZETEK

- 1 *Szabad Nép*, 1946 október 1.
- 2 *Szabad Nép*, 1946. október 1.
- 3 Berei Andor: Magyarország és a világ-politika. *Fórum*, 1947. január.
- 4 *Szabad Nép*, 1947. január 16.
- 5 *Nemzetgyűlés Naplója*. V. köt. Hiteles Kiadás. Budapest, 1952. 434–435.
- 6 *Nemzetgyűlés Naplója*. VI. köt. Hiteles Kiadás. Budapest, 1952. 677.
- 7 *Nemzetgyűlés Naplója*. VI. köt. 742–746.
- 8 *Nemzetgyűlés Naplója*. VI. köt. 784.
- 9 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. Hiteles Kiadás. Budapest, 1952. 25. 28.
- 10 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 46.
- 11 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 47–48.

Politikai kultúra

- 12 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 282.
- 13 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 348. 358. 359.
- 14 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 772.
- 15 *Nemzetgyűlés Naplója*. VII. köt. 780. *Országgyűlés Naplója*. I. köt. 43.
- 16 Párttörténeti Intézet Archivuma. [PTI.] Arch. 274 f. 24/9.
- 17 PTI. Arch. 274–24/17.
- 18 PTI. Arch. 274. f. 25/9.
- 19 Új Magyar Központi Levéltár [UMKL] – XIX-1-1 e. 1947-91228
- 20 *Kis Újság*, 1947. január 22.
- 21 *Szabad Szó*, 1947. június 14.
- 22 PTI. Arch. 274/21/71.
- 23 *Szabad Nép*, 1946. szeptember 4.
- 24 UMKL-XIX-1-1e. 1947-122675
- 25 UMKL-XIX-1-1e. 1947-65354
- 26 *Szabad Nép*, 1947. július 29.
- 27 PTI. Arch. 274 f. PB. F: 352.
- 28 UMKL-XIX-1-1e. 1947-184523
- 29 UMKL-XIX-1-1e. 1947-187978
- 30 UMKL-XIX-1-1e. 1948-250791
- 31 *Szabad Nép*, 1947. szeptember 26.
- 32 UMKL-XIX-1-1e. 1948-246092
- 33 PTI. Arch. 274. f. 21/71
- 34 UMKL-XIX-1-1e. 1947-37099
- 35 *Szabad Nép*, 1947. május 8.
- 36 UMKL-XIX-1-1e. 1947-117756
- 37 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 13.
- 38 PTI. Arch. 274 f. 21/71

Az Erdélyi Társadalom a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszéke magyar tagozatának társadalomtudományi – döntően szociológiai – szakmai folyóirata. A 2. évfolyam 2. száma (2004. Kolozsvár, 291 p) jelzi, az alapítók jól ítélték meg az érdeklődők körét és „terhelhetőségét”, ezért évi két féltematikus, – vagy ahogy a szerkesztők nevezik – valamely témát a középpontba helyezve készülnek összeállításai. A kolozsvári Veres Valér és a magyaror-

átstrukturálódásával, az élettervekkel, életeseményekkel, a tanulási migrációval, de tájékozódhatunk ifjúsági szervezetek életéről, valamint a fiataloknak az információs társadalomhoz való viszonyáról. Valamennyi tanulmány empirikus adatfelvételre építve fejti ki azokat a gondolatokat, amelyek az ifjúsági korszakváltás tényét bizonyítják. Az első két írás (Gábor Kálmán és Veres Valér tollából) közös elemzési szempontokat tartalmaz, mivel mindkét jeles kutató mondandója

Tibori Timea

Erdélyi Társadalom

69

K É K

szági Gábor Kálmán szociológusok jegyzik a periodikát, amely az ifjúsági korszakváltással és ennek szociológiai összefüggéseivel foglalkozik. Négy fejezetre bontják az anyagot, ahol három fejezetcím szimbolikus értelmű, inkább azt a szerkesztői felfogást hangsúlyozzák, ahogyan az ifjúságot érintő lényegi társadalmi problémák felől közelítve értelmezhetőek az egyes jelenségek. Ezzel magyarázható, hogy az első fejezet elméleti jellege a második és a harmadik fejezetben egyre inkább gyakorlativá válik. A dolgozatok jobbára leíróak, kevésbé szintetizálóak, megmaradnak a tények, események pontos bemutatásánál, de nem tágitják ki a kutatás horizontját a világban tapasztalható trendek felé (értsd itt: az ifjúsági korszakváltás irányában).

Az első az „Összpont” összefoglaló címet viseli. Ebben hat tanulmány foglalkozik az ifjúsági iskolai életút megváltozásával, az életszakaszok

illusztrálására a Mozaik 2001, illetve az Ifjúság 2000 adatbázisát használja.

Gábor Kálmán döntően az iskolai életút megváltozását mutatja be, amely hozzásegíti a fiatalokat, hogy a perifériáról a centrumba jussanak. Erre a megállapításra rímel a negyedik fejezet recenziói közül Sipos Zoltáné: „Hogyan állnak az európai fiatalok a tanulással?” A hosszabb tanulási idő ellenére a fiatalok életesélyei bizonytalanok és a veszélyeztetettségük is jelentős, mert egyre nagyobb számban sújtja őket a munkanélküliség. A poszt-kommunista országok gazdasági, munkaerő-piaci változásai növelték az ifjúság körében az egyenlőtleneket és a szegénységet, míg a másik póluson a fogyasztói társadalom és kultúra gyermekei élnek a maguk szinte felhőtlen és – teszem hozzá – sokszor felelőtlen életét. A kutatás adatai alapján Gábor Kálmán bizonyítja, hogy különösen a fiatalok körében történt meg a jelentős nemi szerepváltozás, azaz a nők

Recenzió

minden területen hangsúlyosan képviseltetik magukat. A magyar–magyar és a román–magyar fiatalok válaszait összehasonlítva az utóbbiak értékvalasztásukban, viselkedésükben tradicionálisak, mintakövetők, döntően a hagyományos élettervezés jellemző rájuk, és bár megjelenik az individualizáció is köreikben, nem olyan erős, mint a magyar–magyar mintában. Az anyaországi és az erdélyi fiatalokat összehasonlítva Gábor Kálmán plasztikusan megmutatja azokat az attitűdöket és értékeket, amely alapján azt a következtetést vonja le, hogy a román fiataloknál a korszakváltás az if-

az élettervek az egyén iskolázottságától és jövedelmi viszonyaitól függenek, az előbb felsoroltak olyan célokat jelentenek, amelyek még csak sejtetik a Zinecker-féle második jövőperspektívát a Kárpát-medence jelentős részében. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy az életesemények valamennyi régióban időben eltolódnak, illetve átalakulnak, ha az anyaországi választásokat tekintjük kiindulópontul. Ezt a következtetést példás adatelemzésből vezeti le a szerző.

A fejezetben az ifjúsági korszakváltás és az értékalakzatok eltérő jellegéből, átalakulásából adódó magatartásminták mögött felsejlik a kisebbség-többség egymáshoz való megoldatlan viszonya, valamint az a szervesen fejlődési folyamat, amelyben a magyartól kicsit eltérő értelmet nyer a tradicionalitás és a modernizáció.

Szűkebb horizontú Horváth István: „Az erdélyi magyar fiatalok Magyarországra irányuló tanulási migrációja” című tanulmánya, amelyben e jelenség dinamikáját struktúra-átalakító szerepét mutatja be a szerző 10 év adatainak korrekt elemzésével, a változás okainak és szükségszerűségeinek gondos argumentálásával. Megállapításaival egyetértve kimondhatjuk, hogy a romániai oktatási reform eredményeként a globalizáció elérte az intézményeket, megjelent a túlkínálat, a diplomák rohamos elértéktelenedése, és Romániában is egyre kedvezőlembek a fiatalok számára a munkaerő-piaci esélyek, ugyanakkor a piacorientáltság miatt az intézmények arra törekednek, hogy mennél többeknek, mennél hamarabb biztosítani tudják a szükséges papírokat. Ezzel magyarázható az a paradox helyzet, hogy míg a romániai oktatás internacionalizálódott és túlkínálat keletkezett, az inadekvát piaci kötődések migrációt eredményeznek. Egybecseng ez a megállapítása azokkal az eseményekkel, amelyeket a fejlettebb országokban már

tíz-húsz évvel korábban átéltek a diplomaszerezésben versengő fiatalok.

Mindhárom tanulmány hangsúlyozza az ifjúsági korszakváltásban jelenlévő érték- és magatartásváltozást, amely egzaktul bizonyítható az elemzett kutatások alapján.

Az „Összpont” főcímet viselő első fejezet íve a három dolgozat után megtörik. A folytonosság helyett immár a megszakítottság érvényesül a szerkesztésben: mikro-szociológiai felvételek bemutatásával folytatódik a kötet.

Barna Gergely az erdélyi magyar ifjúsági szervezetek szervezetszociológiai elemzését adja. Alapos informatív tanulmány. A tipizálást követve az olvasó jól eligazodik a különféle szervezetek funkcióit, tagságát, területi eloszlását illetően, s örömmel nyugtázza, hogy erős késztetés van az ifjúság körében a szervezett közösségi élet iránt.

Nagy ívű tanulmányban számol be Ercsei Kálmán és Geambasu Réka a tuszványosi táborlakók körében végzett politikai attitűdvizsgálatról. A survey részben Gábor Kálmán és munkacsoportja Sziget kutatásait tekinti mintának, részben a szerzők adaptálták a nyári egyetem résztvevőire, és az alapprogramból adódó kérdésekre, a privát és a nyilvános szféra kapcsolatára, az értékek és a magatartásmódok megjelenésformáira. Az elemzést és az olvasói megértést egyaránt segítette, hogy más hasonló vizsgálat itemeivel is egybevetethetők a politikai értékopciók.

Az értékekről és a viselkedésben megmutatkozó változásokról az eddigiektől eltérő aspektusból vizsgálódik Ravasz Katalin, aki nemcsak dolgozata címében, hanem ténylegesen is körképét adja a romániai – döntően fiatal – lakosság internet használatának. A gondos irodalmi áttekintést követően a rendelkezésre álló statisztikákat értelmezi a bourdieui-töketipusok szempontjából és modellezi egy egymáshoz kapcsolódó regressziós modellből építkező ütelemzés segítségével az internet használat szerepét a román társadalom tagjainak életében. Érdekes volna tájékozódunk a ro-

70
K É K

júság körében az ezredforduló után fölgyorsult, míg nálunk ez a folyamat egy kissé lassulni látszik.

Erre a gondolatra rimel Veres Valér tézise, aki a kárpát-medencei magyar fiatalok életeseményeinek elemzésekor azt fogalmazza meg, hogy az életszakaszok közötti átmenet rétegfüggő, ahol az etnikai hovatartozásnak kicsiny a szerepe, szemben a társadalmi struktúrában elfoglalt hellyel és a régió gazdasági fejlettségével, vagy elmaradottságával. A Mozaik 2001 adatbázisát használja, ahol a résztvevők dél-szlovákiai, felvidéki, kárpátaljai, ukrán, erdélyi, székelyföldi és vajdasági fiatalok voltak, akiket életterveikről faggattak. Valamennyi megkérdezett számára fontos az iskola, a megszerezhető tudás és a praktikus ismeretek. Ezért az élettervek rangsorában a továbbtanulás, a lakásvásárlás és a felújítás, a családalapítás, az önálló életvitel és a megfelelő munka jelenti a biztonságos jövőt. Mivel ezek

Recenzió

mániai PC, mobil és médiahasználatról is, bizonyára voltak/vannak olyan vizsgálatok, amelyek eredményeiből egy izgalmas számot lehetne a későbbiekben összeállítani.

A második „Támpont” főcímet viselő fejezet három nagy tanulmányt tartalmaz, melynek gondolatisága a piaccgazdaságra való áttérésben rejlik, amellyel történetiségében ismerkedhet az olvasó. Az első dolgozat Pálffy Zoltán munkája, oktatástörténet és szociológia, a második két megye térszerkezetének és benne a piac szerepének vizsgálata (Benedek József – Nagy Egon), a harmadik egy esettanulmány, amelyben a hagyományos szénégetők sorsát és a piaccgazdaság okozta helyi feszültségeket mutatják be a szerzők (Kinda István, Peti Lehel), s egyben megtudhatjuk, miként változott meg a falusi elit státusza az elmúlt évtizedben Romániában. Mindkét tanulmányban találunk viszont módszertani pontatlanságokat, amelyeket éppen a szakértői olvasók miatt kerülni kellene. (Hasonlóképpen jobban kellene gondozni a szövegeket, nyelvi és tördelési szempontból.)

A harmadik, a „Mezőny” főcímet viselő fejezetben valójában egy tanulmány jelenik meg, mert a második már a recenziók körébe tartozik (Péter László: Célt tévesztve). Gábor Kálmán összegzése olvasható itt a Sziget kutatások 2000–2004. évi vizsgálatairól. A szerző a longitudinális vizsgálat főbb téziseit ismerteti. Az ifjúsági korszakváltásból kiindulva érvel az ifjúsági életszakasz meghosszabbodásából adódó egyenlőtlenségek mélyülése és a fogyasztói magatartás kiteljesedése

mellett. Bemutatja a Sziget kutatások legfontosabb témáit, a módszertani eljárásokat és meggyőzően bizonyítja a fiatalok középosztályosodását összehasonlító adatelemzésekre támaszkodva. Szervesen kapcsolódnak írásához a fiatal PhD hallgatók esettanulmányai, melyek más fesztiválokról és közönségükről (Művészetek Völgye, Sport-sziget) számolnak be, döntően az attitűd- és értékváltásra összpontosítva figyelmüket. A fiatal ifjúságkutatók nevét és dolgozataik címét a tartalomjegyzékben nem találjuk, holott írásaik önálló érdeklődésük és gondolkodásuk eredményei, tehát egyéni publikációként értelmezhetők. Álljon itt tehát – a recenzius szándékából – a hiánypótlás: Kerényi Kata–Pál Kata: A Művészetek Völgye és a Sziget Fesztivál (246–252), Székely Anna–Tarnay István: Sportoljunk bulizva: Sport Sziget (252–256), Székely Anna: Budapest Parádé 2004, avagy szemérmesek kerüljenek (257–262).

A kötet negyedik fejezete a recenziókat tartalmazza, amely arról tanúskodik, hogy a fontos ifjúságsszociológiai kutatások és eredmények szinte a külföldi megjelenéssel egy időben a Kárpát medencében is olvashatók és továbbgondolhatók. Ilyen Péter László ismertetése Jon E. Fox (2004) „Missing the Mark: Nationalist Politics and Student Apathy” (Célt-tévesztve: Nacionalista politikák és diákok apátiája) című tanulmányáról; Bernáth Krisztina: Sunaina Maira-Elisabeth Soep (2004): Unintended States of Adolescence? Re-

considering US youth culture studies (Az ifjúság Egyesült Állama? Újragondolva az Egyesült Államok ifjúsági kultúrakutatásait) írásáról; Sipos Zoltán figyelemfelkeltő sorait Manuela du Boys-Reymond: Youth-Learning Europe (Hogyan állnak az európai fiatalok a tanulással?); valamint Gál Katalin szakszerű ismertetőjét: Rashmi Singla (2004): Youth Relationships and Ethnicity. A social psychological perspective (Ifjúsági kapcsolatok és etnicitás. Szociálpszichológiai perspektíva) tanulmányáról.

A kötet értő szerkesztéssel és gondos előkészítő munka után került

71
K É K

nyilvánosságra, méltó módon reprezentálva mind a téma jelentőségét, mind pedig az ifjúságkutatással foglalkozók szakmai felkészültségét, és vizsgálataik eredményességét.

A folyóirat terjesztését a Teleki Alapítvány Könyvesboltja vállalta és megtalálható Románia magyar könyvesboltjaiban is, valamint olvasható a <http://zoodb.startpoint.ro/et/et.html> honlapon. A szerkesztőség minden észrevételt, véleményt örömmel fogad: ihorvath66@hotmail.com

A sajtó, a televízió és számos mozifilm világszerte tudósítanak minket a gyerekeket is érintő bűnözés egyre nagyobb elterjedéséről. A Központi Statisztikai Hivatal „Nők és férfiak Magyarországon” című kiadványában közölt adatok szerint 2000-ben, tehát a 21. század küszöbén a jogerősen elítélt fiatalok száma országos szinten 7524 volt (nemek szerinti megoszlás: 638 leány, 6886 fiú). Ez az adat pedig azt jelenti, hogy az év minden napján közel huszonegy fiatalok

keretekbe lopni. A gyermekek elég gyakran velük vannak. A felnőttek példáját követésre méltónak találják s így az előttük sohasem lesz bűn.”¹

A csavargó és kolduló fiatalok szinte születésüktől fogva maguk előtt látták a bűnt és erkölcstelenséget a túlszűfolt lakásokban. A gyermeknyomor és gyermekbűnözés szoros összefüggéseivel számos tanulmány foglalkozott ebben a korszakban. Ezek közül is talán a legfontosabbak közé tartoztak Nemes Lipót munkái.

Gelencsér Mónika

Gyermekbűnözés a dualizmuskori fővárosban

73

K É K

gyereket ítéltek el, legtöbbször vagyonelleni bűncselekmény miatt.

A gyerekek nem csak a jelenben követnek el, illetve vesznek részt bűncselekményekben. Sajnos, ennek a jelenségnek a gyökerei a források szerint is sokkal mélyebbre nyúlnak vissza.

1873-ban a Pest, Buda és Óbuda egyesüléséből létrejött főváros gyors ütemben urbanizálódott és iparosodott. A városegysítés évtizedeiben Budapest népessége közel százezer fővel gyarapodott, míg a századforduló utolsó évtizedeiben ennek több mint kétszeresével nőtt a lélekszám: 1890-ben, már fővárosként 492 ezer, 1910-ben pedig 880 ezer fő.

Ez a korszak azonban nemcsak az urbanizáció és iparosodás kora, ekkor alakult ki a modern, nagyvárosi bűnözés is. A gyerekek többségét általában a felnőttek sodorták a bűnbe, nemegyszer pedig családtagok. Arra is volt példa, hogy „egész családok járnak a széncsúszdákhoz, a vasútra és a

Nemes Lipót a 20. század első évtizedeiben elemi, majd később polgári iskolában tanított Budapesten. Már ekkor különböző kutatásokat végzett, főleg az angyalföldi munkáscsaládok körében, melynek során fényt derített az itt élő gyermekek életviszonyaira. Nemes Lipót mellett meg kell említeni Tábori Kornélt is, akit a 20. század első magyar bűnügyi riportereként tartanak számon. A Pesti Naplónál dolgozott, kezdetben mint tudósító, később, mint az újság helyettes szerkesztője. Főleg a nyomor és a bűn kapcsolatával foglalkozott nagy visszhangot kiváltó könyveiben [pl.: A bűnös Budapest (1908), Az erkölcstelen Budapest (1908), A tolvajnép titkai (1909)]. A nyomor krónikásainak írásai mind bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy az éhezés illetve a koplalás, a nagyfokú szegénység a legtöbb esetben szinte „kikényszerítette”, hogy az ilyen életkörülmények között élő gyermekek lopási, súlyosabb esetek

ben pedig rablási ügyekbe keveredjenek. A már bíróság elé került kiskorúak válaszaiból gyakran derült az ki, hogy főleg enivalót csentek el, hiszen a „nyomor nem ismer mást, mint kenyeret és az érte való küzdést. (...) Amikor a gyermek bűnössé lett, az kivétel nélkül mindig azért történik, mert éhes.”² Ezzel szemben állhat az, amit Nemes Lipótnál olvassunk, aki szerint a gyermekek körében nemcsak megélhetési bűnözés létezik: „Mikor lopásuk tudomásunkra jut: a legmerészebben tagadják le. Egy elsőosztályos kislány a szomszédasszony erszényét lopta el. A tanítónőjének a

Emberölés és gyilkosság az adatok szerint ez idő tájt hat esetben történt.

A bűnözés visszaszorítása érdekében hozták meg 1907-ben az ún. 60 000. számú belügyminiszteri körrendeletet, melynek értelmében az állam vette gondozásba gyermekmenhelybe történő elhelyezéssel azokat a 15 éven aluli gyermekeket, akik jogi értelemben nem elhagyatottak, de közvetlen környezetük miatt erkölcsi romlás veszélyének voltak kitéve, vagy már züllésnek indultak, illetve akiknek nevelésére hozzátartozóik képtelenek. A rendelet megkülönböztette:

- a 15 éven aluli, büntettet vagy vétséget el nem követő, de züllésnek indult,
- a 12 éven aluli, büntettet, vétséget, kihágást elkövető,
- illetve a 12 és 15 év közötti, kihágást elkövető gyermekeket. A köz tudatban ők voltak az ún. hatvanezres gyermekek. A következő évben, 1908-ban pedig a büntetőkönyv módosítására került sor. A törvényben a legfontosabb változást az jelentette, hogy a hangsúlyt a bűnelkövető kiskorú erkölcsi megmentésére helyezték: ezentúl ugyanis már figyelembe vették a bűncselekményt kiváltó okokat, az elkövető értelmi és erkölcsi fejlettségének fokát, valamint az életkörülményeit is. A törvényt kiegészítették még azzal, hogy amennyiben a 12 éven aluli gyermek büntettet vagy vétséget követett el, a büntetését a „házi fegyelem gyakorlására jogosított egyén”, illetve az iskola (dorgálás, iskolai elzárás) szabhatta ki. Amennyiben a 12 és 18 év közötti fiatalok a bűncselekmény elkövetésekor nem rendelkezett a megfelelő értelmi és erkölcsi fejlettséggel, nem volt büntethető. Ez esetben házi felügyeletet vagy iskolai fenytést lehetett alkalmazni. Ha pedig erkölcsi romlás veszélyének volt kitéve, illetve már züllésnek

indult, javítóintézeti elhelyezést írtak elő. A fiatalok megfelelő értelmi és erkölcsi fejlettsége esetében a büntetés dorgálás, próbára bocsátás, javítónevelés, valamint fogházban vagy államfogházban letöltendő szabadságvesztés lehetett. Ezen intézkedések azonban nem váltották be a hozzá fűzött reményeket, mivel nem csökkent a fiatalok által elkövetett bűncselekmények száma. Sőt, a lopási, csalási és sikkasztási ügyek a rendőrség adatait figyelembe véve riasztóan magas számot értek el. Az elítéltek életkor szerinti megoszlásából pedig az is kiderül, hogy a gyerekek minél idősebbek, annál több büntetést követnek el. Míg országos szinten 1909 és 1913 között a 12–13 éves korú fiú elkövetők száma 4580, addig ez a szám 17–18 éves korukra majdnem ötször több lesz (22 510). A 12–13 éves lányoknál az elkövetők száma ugyanekkor 620, a 17–18 éveseknél már 3320.⁵ Az elkövetők ezzel párhuzamosan pedig egyre találpányabbakká és rafináltabbakká váltak: „Mikor már nagyobbak lesznek, akkor lopásaik közben kezdi őket a legnagyobb ellenségük üldözni: a rendőr. Ekkor kezdenek ügyességre, raffineriára szert tenni és megtanulják a rendőr kijátszását. A nagyoktól tanulják. Ezekről gyakran hallják, miként csapták be a zsarut, az andrist, vagy a parasztot, miként ők a rendőrt nevezik. Több gyermektől megtudtam, miként szöktek meg a rendőr elől. Némelyik igazán találpány. Érdekes, hogy egész speciális nyelvet tanulnak a lopásra és a rendőr kijátszására. Egyik tanítványom mondja a másíknak: „Csörtam kacsit, meg is zargatott a zsaru, de fölkapaszkodtam egy autóra.” Ez azt jelenti: Loptam vasat, meg is kergetett a rendőr, de fölkapaszkodtam egy autóra.”⁶ A tolvajnyelvet természetesen azért használták, hogy a többi ember, illetve a rendőrök ne értsék meg őket. Nemes

legbátrabban mondta szemébe, hogy ő nem vitte el. Kikereste a kislányt és megtalálta táskája fenekén. Vagy egy második osztályos fiútól órák hosszág lehetett kivallatni, honnan lopott négy koronát.”³

Azok az utcára került kiskorú gyerekek, akik már nem jártak iskolába (a tankötelezettség korhatára ekkor 12 év), sok esetben keveredtek rossz társaságba, illetve tömörültek bandákba (pl.: betörőbandák, zsebtolvaj-szervezetek) és már együtt jártak lopni, illetve más, néha súlyosabb bűncselekményeket elkövetni. „A gyermekek olyasmiknek lopásával kezdik, melyeket az ő részükről senki sem tart bűnnek és épp ezért akadály nélkül fejlődik bennük.”⁴ A rendőrség 1896–1908 között feljegyezte a 16 éven aluli fiatalok által leggyakrabban elkövetett bűncselekményeket: a legtöbbször lopást és testi sértést követtek el, de előfordultak sikkasztási, csalási, gyújtogatási és orgazdasági esetek is.

Budapest

Lipót felmérése szerint, melynek során összesen 877 gyermeket kérdezett meg életviszonyaikról (12 fiú- és 8 leányosztály), kiderült, hogy ezt a tolvajnyelvet már a harmadik osztályos gyermekeknek is a 80–90%-a ismerte. Még néhány furcsa „kifejezés”, melyet főleg lopás elkövetésekor használhattak a gyerekek:

- „elmakkáztam valamit”: eldugtam a lopott holmit,
- „risztólni”: osztozkodni a közös szerzeményen,
- „vámozd meg”: foszd ki,
- „zrikküld meg a szoknyát”: támadd meg az asszonyt,
- „gámbizzuk meg”: dobáljuk meg,
- „melózzunk szengájt a glacsról”: lopjunk szemet a kocsról.

1914–1918 között, az első világháború alatt is ugyanez a tendencia figyelhető meg a statisztikai kimutatások tükrében, tehát az elkövetések száma szinte valamennyi bűncselekményi kategóriában növekedést mutatott. A jelenség okai közül továbbra is a legfontosabbak a tömegnyomorral és a „nagyváros bomlasztó légkörével” függtek össze.

Az elkövetők körében a felmérések szerint sokan voltak olyanok, akik vidékről jöttek a fővárosba szerencsét próbálni. Egy-két napig, míg volt pénze, a városban érdeklődött munka után: „ellézengett a bevándorló, azután kikerült az utcára, majd a rendőrségre. A leányok közül a legtöbb a cseléd: a tudatlan falusi parasztleányok feljónak szolgálatot keresni. Ha nem talál helyet, megjelenik a rendőrségen a hazatérés vágyával, vagy belejut a cselédközvetítők, kifutók, kvártélyosaszonyok és kerítők hatalmába.”⁷

Már a korabeli felfogás is élesen megkülönböztette a fiúk bűnözéshez vezető elzüllesztését és a lányok „pénzért való szeretkezésben” megnyilvánuló erkölcsi romlását. A lányok esetében a helyzetet tovább nehezítette, hogy az ún. titkos kéjelgés általában ellenőrizhetetlen, szabályozatlan és túl-

nyomórészt alkalmi jellegű volt. Gyáni Gábor Család, háztartás és a városi cselédség című könyvében olvashatunk arról, hogy a prostitúciót űzők rendszerint egyharmada, míg az időnként tartott rendőrségi razziákon tetten ért titkos kéjelgést folytatóknak mintegy fele volt korábban vagy ezzel egyidejűleg cseléd. Az ok, ami miatt mindezt elkövették, általában anyagi jellegű volt. 1875-ben kétezer a bejegyzett kéjnök száma Budapesten, míg az 1910-es években ez a szám elérte a háromezretet. A prostituálódásra hajló cselédek között többségben voltak az árvák és mindazok, akiknek a még élő szüleikkel sem volt semmilyen kapcsolatuk.

Az állam a 19. század második felében sem foglalkozott igazán megfelelően a gyermekek által elkövetett bűncselekmények egyre nagyobb mértékével. Bár voltak intézkedések, melyek különleges eljárást írtak elő a gyerekekre nézve, de ténylegesen mégis hiányzott a kimondottan fiatalok védelme. A kormány éppen ezért 1870-ben Csemegi Károly államtitkárt bízta meg a büntetőtörvénykönyv megtervezésével. Ezt a törvényi szabályozást csak 1878-ban fogadták el, mely a későbbiekben Csemegi-kódex néven vált ismertté. E törvényben foglalkoztak először külön a kiskorú bűnelkövetőkkel szembeni intézkedésekkel. Ennek értelmében a 12 évet még be nem töltött gyermekeket ezután bűnvádi eljárás alá nem lehetett vonni. A 12 és 16 év közöttiek pedig csak abban az esetben voltak büntethetőek, ha „cselekménye bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem bírt.” Számukra az államnak javítóintézeteket kellett felállítani, ahol egészen 20 éves korukig tartózkodhattak. Azok a 12 és 16 év közötti bűnelkövetők pedig, akik a cselekmény elkövetésének idején képesek voltak annak bűnösségét felismerni, börtönnel, fogházzal vagy

rendőri büntetéssel voltak sújthatóak.⁸ Ezt egészítette ki az 1879-es kihágási törvény, mely szerint az állami javítóintézetekbe már a 16 éven aluli csavargókat, a kolduló kiskorúakat, valamint a szülők kérelmére a 7 éven aluli rossz erkölcsű és elhanyagolt gyermekeket is be lehetett utalni (MTT, 1879: XL tc.).

Az 1878-as törvény értelmében az első javítóintézet Aszódon nyitotta meg kapuit (1884). Itt a növendékek a kertészeti és a mezőgazdasági munkán kívül tíz különböző ipari szakmában is kaphattak képzést. 1890-ben Rákospalotán a lányok részére (kez-

75
K É K

detben 25 férőhellyel), 1895-ben Székesfehérvárott, majd 1896-ban Kolozsváron állítottak fel javítóintézetet. Magyarországon 1897-ig tehát négy javítóintézet működött, 390 befogadási létszámmal: 360 fiú, 30 lány részére. Az ötödik javítóintézet (szintén fiúk részére) csak a századforduló után, 1903-ban Kassán nyílt meg. Ezen intézetekkel kapcsolatosan merült fel a szakemberek körében az a probléma, hogy ide már nemcsak a bíróság által elhelyezett gyerekek kerülhettek, hanem az 1879-es kihágási törvény szerint azok a fiatalok is, akiket igazából szeretetházba, vagy más ilyen jellegű intézetbe kellett volna felvenni, illetve felvetetni. Ezek közé tartoztak a 16 éven aluli csavargók, koldusok, illetve a szülők kérelmére a 7 éven aluli rossz erkölcsű és elhanyagolt gyermekek. Az ilyen úton a javítóintézetbe felvett gyerekek így azoknak a helyét foglalták el, akiknek a részére maga az intézmény valójá-

ban létrejött. Ennek következtében pedig a bíróság az ítékezés során sok esetben, főleg a helyhiány miatt, a 16 év alatti elkövetőket már kénytelen volt börtönbe utalni, a már felnőtt bűnözők közé.

1881-ben a főváros törvényhatósági bizottsága elhatározta, hogy a főváros kezelése alatt álló dologházat a helybeli 16 éven aluli munkakerülő és csavargó gyermekek részére javítóintézeté kell átalakítani. Ez az intézet 1888-ban kezdte el működését. Az alapszabályzat szerint nem lehetett ezen intézetbe felvenni a büntény miatt elítélteket. A nevelés eszközeihez tar-

ítéltek, az erkölcsileg elhagyott gyermekek, a csavargók és a szellemi sérültek kapcsán felmerülő legfontosabb problémákkal és az erre irányuló megoldásokkal. A konferencián többek között az alábbi kérdésekre próbálták megtalálni a válaszokat:

- Milyen intézkedéseket kell hozni azokkal a fiatalok bűnelkövetőkkel szemben, akiket kivettek a szülői felügyelet alól?
- Szükséges-e egy nemzetközi szervezet létrehozása a különféle jogvédő testületek között?
- Hogyan lehet megoldani az ideiglenesen szabadlábra helyezettek további felügyeletét?
- Hogyan lehet enyhíteni a kisebb bűnökért elítéltek esetében a túlságosan szigorú börtönbüntetést?

A következő évben már Budapesten került sor egy nemzetközi börtönkongresszus megrendezésére. Ezen a konferencián kifejezetten a gyermekbűnözés problémájáról tartottak előadásokat, folytattak eszmecsere és gyűjtöttek tapasztalatokat.

A magyar gyermekvédelem történetében az első, igazi áttörést a Széll Kálmán-féle két törvény jelezte, melyeket 1901-ben hoztak meg, majd később 1907-ben módosítottak. Ezek szerint minden 7 éven aluli elhagyott gyermeknek joga van arra, hogy az állam elartsa illetve felnevelje, és éppen ezért egyben az állam kötelessége az is, hogy gyermekmenhelyeket (lelencintézeteket) hozzon létre. 1908-ban pedig életbe lépett az a Büntető Novella, mely kiegészítette, illetve módosította a Csemegi-kódexet. Ezzel párhuzamosan a rendőrség is igyekezett egyre jobban bekapcsolódni a gyermekvédelem munkájába. A fiatalok bűnügyeit ennek érdekében centralizálták a főkapitányságnál: ezentúl a „szálak már egy kézben futottak össze”. Az eljárás gyorsítása érdekében a fiatalokkal kapcsolatos

ügyeket soron kívül intézték. A fiatalok személyét a felnőttektől teljesen elkülönítve kellett kezelni (pl.: kíséretül nem lehetett alkalmazni egyenruhás rendőröket). Mindezekon felül az 1908. június 16-án a 6172/908. számú főkapitányi rendelet felállította a dunai kapitányság keretében működő rendőri gyermekbíróság intézményét. Ezek a gyermekbíróságok a város egész területén a 16 éven aluli fiatalok által elkövetett kihágások, tehát csavargás, koldulás, kéjelgés felett ítékeztek. Addig ugyanis a kerületi kapitányságok ítékeztek a kihágást elkövető fiatalok felett, míg a rendelet után ez már a gyermekbíróságok jogkörébe tartozott. Az előállított fiatalok nem kerülhettek az órszobába, illetve a felnőttek fogdájába, hanem külön az e célra kijelölt szobákba vitték őket, ahol a felügyeletet már polgári ruhás rendőrök végezték. A bűnbeesett fiatalokkal szembeni intézkedéseknek három formája létezett:

- letartóztatás,
- szülőktől, illetőleg a környezetből kiragadás intézeti elhelyezéssel, ha 15 éven aluliak,
- környezetben való meghagyás.

A gyermekbírók által hozott ítéletek eleinte a „humanizmus” jegyében születtek. A fiatalok legtöbbször megúszták egy-egy dorgálással, vagy pedig próbára bocsátással. Ennek oka egyes beszámolók szerint a bírók személyében rejlett, akikben az ítélet meghozatala előtt számos kérdés és kétely merülhetett fel (pl.: „vajon ezzel az ítélettel nem okozok-e nagyobb kárt a gyermek további életében?”; „vajon egyedül, vagy talán egy családtag közreműködésével követte el a bűncselekményt, akinek sikerült megszöknie, és az elkövető gyermek éppen ezért nem mer szólni?”; stb.). Sokszor nem tudták magukban szétválasztani az embert és a bírót, és így a viszonylag enyhe ítéletek miatt a fiatalok azt a következtetést vonták le, hogy nekik „szabadalmuk van a lopásra és egyéb bűncselekmények

76

K É K

tozott a munka, sőt mindazon dolgokat, amikre az intézetnek szüksége volt, lehetőleg a növendékeknek kellett előállítaniuk. A növendékek tanítása kizárólag az intézet keretein belül folyt, az elemi népiskolák tanterve szerint. Minden növendék rendelkezett egy ún. takarékpénztári könyvecskével, melyet a fővárosi tanács engedélye alapján az intézetből kikerültek távozásukkor kaptak meg, hogy ezzel is segítsék az önálló életük elkezdését. Ez az intézet 1888 és 1902 között összesen 219 növendékről gondoskodott sikeresen.

1894-ben Antwerpenben került megrendezésre a II. Gyermekvédelmi Kongresszus. A konferencián Magyarországot Dr. Földes Béla (a budapesti tud. egyetem nyilv. rendes tanára) képviselte megfigyelőként. Az Országos Levéltár belügyminiszteri anyagai között található meg a konferenciáról készített beszámoló, mely szerint négy „szekcióban” foglalkoztak az el-

Budapest

elkövetésére.⁹ Ezt támasztják alá azok a statisztikai adatok is, melyek szerint 1909-ben 2228 fiatalkorúval szemben jártak el a gyermekbíróságokon, míg 1913-ban már 5942 esetben ítélték. Az eljárások során a fiatalkorúak védelmét számos esetben a Budapesti Ügyvédi Kör Gyermekvédelmi Bizottsága látta el. Az 1905-től, havonta megjelenő Gyermekvédelmi Lap egyik cikke tudósított először a bizottság létesüléséről, mivel „hiányzott egy olyan kapocs, mely a gyermekvédelem ügyeivel a fővárosban, az ország központjában hivatásszerűen foglalkozó összes állami, önkormányzati és társadalmi tényezőjét összefogná.”¹⁰

1910-ben ugyancsak a bűnügyet elkövetett fiatalkorúak védelmére alakult meg az Országos Pártfogó Egyesület. Amint kiderült, hogy valamilyen bűnügy elkövetői között fiatalok is vannak, az eljárástól azonnal értesíteni kellett az egyesületet. A pártfogó feladata közé tartozott, hogy még az eljárás előtt felmérje az elkövető életkörülményeit, és lehetőség szerint megjelenjen a tárgyaláson. Ha a fiatalok elkövetőt próbaidőre bocsátották, de közben újabb bűncselekményt követett el, vagy iszákos, csavargó illetve erkölcstelen életet folytatott, a pártfogó kötelessége volt erről értesíteni a bíróságot, vagy a bíróság mellett működő kerületi ügyészséget. A pártfogók egy része fizetett, hivatásos tisztviselő volt, másik része pedig önkéntes.

A pártfogásba vettek csoportjai közé tartoztak többek között:

- az elhagyott, illetve az erkölcsi romlás veszélyének kitett gyermekek és fiatalkorúak,
- az iskolakerülő gyermekek és fiatalkorúak,
- a csavargó és kolduló gyermekek,
- a már züllésnek indult vagy bűncselekményt elkövetett fiatalkorúak,
- a fogházra ítélt és javító nevelés alá utalt fiatalkorúak, már az intézetben létük idején,

- a letartóztatottnak támogatás nélkül maradt ifjúkorú hozzátartozói,
- a javítóintézetből kikerült fiatalkorúak.

A támogatás módjai a következők lehetnek:

- felügyelet és ellenőrzés gyakorlása a pártfogolt gyermekek irányában,
- anyagi támogatás a rendelkezésre álló forrásokból (célszerűbbek voltak a természetbeni juttatások, mint például a ruhanemük, útijegyek, stb.),
- munka szerzése és közvetítése,
- jogi tanács és védelem, szükség esetén segélyek nyújtása,
- a fogházban letartóztatott és javító-nevelő intézetben elhelyezett fiatalkorúak látogatása, oktatása, illetve felkészítésük a szabad életre.

1913-ban törvényi keretek közé szorították a fiatalok bíróságok működését. A törvény alapjelve szerint a bíróságot saját maga foglalkozik nevelő módon a gyermekkel, ő lesz a pártfogója és egyben a gondozója is. Egy-egy bírónak három évre szült a megbízatása. A bíróság joghatósága a kisebb kihágást, illetve a titkos kéjelgést elkövető fiatalokra terjedt ki. A fiatalokkal szemben alkalmazott intézkedések a következők lehetnek: dorgálás, próbára bocsátás, pénzbüntetés, elzárás és javítónevelés (1913: VII. tc. 1 §.). A bíróság ekkortól már részben a Szociális Misszió Társulat, részben pedig az igazságügy-minisztérium által delegált tanítónókkal végeztette a pártfogói munkát, főleg a fiatalok lányok ügyeiben. Azonban a gyakorlatban ez a rendszer már nem igazán működött jól. Egyes források szerint ennek oka valószínűleg a törvény hiányos volta és helytelen végrehajtása lehetett.

Az állam törekvése a veszélyeztetett fiatalok helyzetének javítására nem hozott gyors sikereket. Egyrészt nem fordítottak kellő figyelmet a bűnmegelőzésre, másrészt még az is hátrányt jelentett, hogy a feladat végrehajtása során felmerült kérdéseket nem kisebb kezdeményezésekkel, fokozatos fejlesztésekkel próbálták megoldani, hanem az íróasztal mellett készült nagy horderejű tervekkel. Így pedig az újonnan alakult intézményeket sem lehetett teljesen kiépíteni, hiszen a szervezők nem ismerték meg jól a helyi viszonyokat. Ráadásul a fiatalok bíróságának komoly nevelő

77

K É K

intézménnyé kellett volna válnia, mely munkája során elveszti a büntetőbíró jellegét. Mivel ezt a feladatot sem sikerült maradéktalanul megoldani, és a tapasztalatok szerint az ítélezések során továbbra sem érvényesültek pedagógiai elvek, így 1915-ben Kármán Elemér – királyi járásbíró és gyermekbíró – vezetésével megalapították Erzsébetfalván a Kriminálpedagógiai Intézetet. Az intézmény dolgozói környezettanulmányokat és komplex lélektani, pedagógiai vizsgálatokat végeztek a gyermekbírók részére. Feladataik közé tartozott többek között még a kiskorúak erkölcsi romlását és kriminalitását előidéző okok kutatása, illetve az, hogy minden érintett fiatal számára egyéni, személyre szabott nevelési módot dolgozzanak ki.

Budapest

Az antwerpeni II. Gyermekvédő Kongresszus az elítéltekről és az erkölcsi zülleszték kitétt gyermekekről. In: MOL: K 150. 2418. csomó, 1894. III. kútfő 14. tétel.

Feleki Béla: *A pártfogó-ügy (patronázs). Az elhagyott és az erkölcsi veszélyben forgo gyermekek és fiatalkorúak társadalmi és hatósági védelme.* Budapest, 1911.

Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Budapest, 1983.

Gegus Dániel: *Gyermekvédelem és rendőség.* Budapest, 1927.

Gegus Dániel: *Hatósági és társadalmi gyermekvédelem.* Budapest, 1914.

Jelentés a Budapest Fő- és Szekvárosi Állami Rendőség 1895–1908. évi működéséről. Budapest, 1896–1909.

Jelentés a Budapesti Állami Rendőség 1909–1913. évi működéséről. Budapest, 1910–1914.

Jelentés a Budapesti Állami Rendőség 1914–1918. évi működéséről. Budapest, 1915–1921.

Kármán Elemér: *Az elzúllott bűnös gyermek nevelésének ügye hazánkban. Független Szemle, 1921/401–406.*

Központi Statisztikai Hivatal: *Nők és férfiak Magyarországon, 2001.* Budapest: Szociális és családügyi Minisztérium, 2002.

Kórosy József: *Budapest székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években.* Budapest, 1905.

Kún Béla, Rottenbiller Fulop, Marschalkó János: *A fiatalkorúak támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon.* Budapest, 1911.

Magyar Rendeletek Tára. 60000/1907. BM rendelet.

Magyar Törvénytár idevonatkozó cikkelyei, 1878–1913.

Nemes Lipót: *A kültelki gyermekek élete és jövője.* In: Sipos András–Donáth Péter (szerk.): „Kelet Párizsától” a „bűnös városig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. kötet.* Budapest, 1999.

Pach Henrik: *A társadalmi ember élete.* Budapest, 1923.

Pedagógiai Lexikon II–III. kötet. Szerk.: Nagy Sándor. Budapest, 1978.

Révai Nagy Lexikon XVII. kötet. Budapest, 1925.

Rottenbiller Fulop: *Fiatalkorúak bűnözése ellen való védekezés Budapesten.* Budapest, 1932.

Szántó I. Béla–Tábori Kornél: *Bűnös gyermekek.* In: Szántó I. Béla–Tábori Kornél: *Nyomor és bűn a gyermekvilágban.* Budapest, 1908.

Szilágyi Arthur Károly: *A Budapesti Ügyvédi Kör Gyermekvédelmi Bizottsága. Gyermekvédelmi Lap, 1905. I. évf., 4. szám 68.*

Szilágyi Arthur Károly: *Budapest a gyermekvédelem szolgálatában.* Budapest, 1905.

Vörös Károly: *A nagyvárosi bűnözés kezdetei I–II. rész. História, 1984. 3–4. szám.*

JEGYZETEK

1 Nemes Lipót: *A kültelki gyermekek élete és jövője.* In: Sipos András–Donáth Péter (szerk.): „Kelet Párizsától a „bűnös városig”. *Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. kötet.* Budapest, 1999. 167. (Továbbiakban: Nemes, 1999)

2 Szántó I. Béla–Tábori Kornél: *Bűnös gyermekek.* In: Szántó I. Béla–Tábori Kornél: *Nyomor és bűn a gyermekvilágban.* Budapest, 1908. 41.

3 Nemes, 1999:167.

4 Uo. 167.

5 Pach Henrik: *A társadalmi ember élete.* Budapest, 1923.

6 Nemes, 1999:167–168.

7 Gegus Dániel: *Hatósági és társadalmi gyermekvédelem.* Budapest, 1914.

8 MTT, 1878: XX. tc., 83–85. §

9 Gegus Dániel: *Hatósági és társadalmi gyermekvédelem.* Budapest, 1914.

10 Szilágyi Arthur Károly: *A Budapesti Ügyvédi Kör Gyermekvédelmi Bizottsága. Gyermekvédelmi Lap, 1905. I. évf., 4. szám 68.*

Szerzőink

Császi Lajos (Debrecen, 1948), az MTA Szociológiai Kutatóintézet tudományos főmunkatársa. Érdeklődési területe a média és a populáris kultúra kapcsolata

Gelencsér Mónika (Budapest, 1974) az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történelem tanszékén doktoran-

dusz. Szakterülete a fővárosi gyermekvédelem helyzete a dualizmus korában

Malkovics Tibor (Budapest, 1967) politológus, kommunikációs szakember. A Zsigmond Király Főiskola oktatója

N. Szabó József (Nagybörzsöny, 1949), történész, politológus, egyete-

mi tanár, fő témakör a magyar értelmiségtörténet.

Reich Orsolya (Budapest, 1981) politológus, újságíró, 2003 óta az ELTE TÁTK Politikai Tudományok Tanszékének megbízott előadója

Tibori Timea (Békéscsaba, 1950) szociológus, lapunk főszerkesztője

2222222222

